

کوردو بز و نه وهی خه واریج

یه کهم نه زمونی ئی یاسی ئیسلام له هه ریمه
کوردیه کانی سنوری خه لافه قدا

ماجد خلیل

2010

چاپی یه کهم

منتدى اقرأ الثقافي

www.iqra.ahlamontada.com

کوردو بزووتنه‌وهی خه‌واریج له‌سه‌رده‌می
نومه‌وییه‌کاندا

بلاؤکراوی خانہی چاپ و بلاؤکر دئموی چوارچرا

زنجیری ۲۲۸

ناونیشان / سلیمانسی — سهرهتای شه قاسمی مه وله ویس — بهرام بهر پالاس

سویایل ناسیا ۰۷۷۰۱۵۷۵۰۶۷ — سانا ۰۷۵۰۱۱۲۸۳۸۸

نرخ (۲۰۰۰) دیناره

کوردو بزووتنه وهی خه واریج له سه رده می ئومه وییه کاندای

یه که م ئه زموونن سیاسی ئیسلام له هه ریمه کوردیه کانی سنووری خه لافه تدا

نووسینی

ماجد خلیل

به ناوی خواى تاك و تهنيا

ناوى كتيب كوردو بزوتنه‌وى خه‌واريج له‌سهرده‌مى ئوممه‌ويه‌كاندا

نوسهر : ماجد خه‌ليل

تايپ - جوان قاسم - - - - -

شوى،ى چاپ: چوارچرا

نۆبه‌تى چاپ: چاپى يه‌كه‌م ۲۰۱۰

ته‌راژ: ۱۰۰۰

نرخ: ۳۰۰۰ دينا

ژماره‌ى سپاردن (۲۶۶۴) سالى ۲۰۰۹

پێڕست

دهسپێك	۱۰
به‌شی یه‌كه‌م: سه‌ره‌له‌دانى خه‌وارىج وه‌ك بزوتنه‌وه‌یه‌كى سیاسى و ئابووری	۱۵
باسى یه‌كه‌م: ئاماژه‌كانى لێكترزان له‌ پڕه‌كانى ده‌وله‌تى خه‌لاقه‌تدا	۱۶
باسى دووه‌م: ده‌ركه‌وتنى خه‌وارىج وه‌ك بزوتنه‌وه‌یه‌كى پامیارى و ئابووری	۲۱
باسى سێ یه‌م: بیه‌یووه‌په‌كانى خه‌وارىج و پافى زارلوه‌كانیان	۳۷
باسى چواره‌م: ده‌ستپێكى جه‌نگه‌كانى خه‌وارىج و ده‌وله‌تى ئیسلامى	۵۱
به‌شی دووه‌م: په‌یه‌نده‌یه‌كانى كوردو بزوتنه‌وه‌كانى خه‌وارىج	۶۴
باسى یه‌كه‌م: سه‌ره‌جێك ده‌رباره‌ى شوێنى جوگرافى مه‌ریمه‌ كوردیه‌كان	۶۵
باسى دووه‌م: ده‌وله‌تى ئومه‌وى و تێپوانینیان یك ئه‌مانى سیاسى و كۆمه‌ڵایه‌تى و ئابووری مه‌ریمه‌ كوردیه‌كان	۷۴
باسى سێهه‌م: خواستى بیه‌یووه‌په‌كانى خه‌وارىج له‌ لای كورد	۸۴
باسى چواره‌م: تاییه‌تكاره‌كانى نه‌ته‌وه‌ى كوردو پۆلیان له‌ په‌یره‌ندى بزوتنه‌وه‌ى خه‌وارىجدا	۹۰
به‌شی سێ یه‌م: پۆلى كورد له‌ پاپه‌ڕینه‌كانى خه‌وارىجدا	۱۰۶
باسى یه‌كه‌م: كورد له‌ نێوان لایه‌نگیری خه‌لاقه‌ت و بزوتنه‌وه‌كانى خه‌وارىجدا	۱۰۷
باسى دووه‌م: كوردو بزوتنه‌وه‌كانى خه‌وارىج له‌ كۆتای سه‌رده‌مى پاشیدین	۱۱۲
باسى سێهه‌م: كوردو پاپه‌ڕینه‌كانى خه‌وارىج له‌ سه‌رده‌مى به‌هیزی ئومه‌ویه‌كاندا	۱۲۰
باسى چواره‌م: كوردو بزوتنه‌وه‌ى خه‌وارىج له‌ كۆتای ده‌سه‌لاتى ئومه‌ویه‌كاندا	۱۳۴
باسى پێنجه‌م: نه‌ه‌جام و کاریگه‌رییه‌كانى كوردو بزوتنه‌وه‌ى خه‌وارىج	۱۴۲

پیشکش به

رابردوی ژيانمان هه ورامانی تهخت، پایتهختی هه موو ناسنامه و جوانیهکان و
تایبه تکارهکانی نه ته وه یهک.
به هه ورامان وولاتی چه ندینجار کۆلۆنیکراوو دزراو، وولاتی شه بهک و زهنگه نه و
زازاکی و زازایی و کاکهیی و هه موو ماچویهکی ره سه ن .
به خۆم، که مه حاله پیمبگاتوله ئه ویکدا بدۆزیمه وه !

سوپاس و پېژانين

ههريه ك له ماموستاكانى به شى ميژووى كوليژى زانسته مرقاياه تيبه كان، دكتور شوان عوسمان وه كو سه رپه رشتياري تويژينه وه كه مو دكتور حيسامه ددين نه قشبه ندى و دكتور ثاراس فزيق زهينه ل وه ك ليژنه ي هه لسه نگاندى تويژينه وه كه، زور سوپاسيان ده كه م، نه وان به تيبينييه كانيان تويژينه وه كه يان ده وله مند كرد، هه روه ها دكتور سه لاح كانه بى له پووى پيدانى سه رچاوه ي زانستيه وه جيگاي خويه تى سوپاسى بكه م.

به ريژدياري كاروان و جوان قاسم سوپاسيان ده كه م كه هه رله خويانه وه نه م تويژينه وه يان بؤ تايپكردم، نه وان و كاروان عه بدوللاي ديزاينه رنه بوونايه مه گه ربه ده ستنووس بلاوم بكردايه ته وه.

هاورپكانى به شى ناوخوييم (ثارام زهينه دين، سه ركه وت هادى، عه بدوللا مه لا نه حمه د، هيمن خورشيد، عه فان مه حمود، عه لى حاجى) ، شه وانه به ديار چيروكه رومانسييه كانى ناو زانكويانه وه كولې شكستمان باس ده كرد، هه ريويه له وشكسته خوم ده دزيه وه و دريژه م به تويژينه وه كه ده دا.

پيشه كى دكتور شوان عوسمان

دەرکه وتنى ئايىنى ئىسلام له كۆمه لگای نىمچه دورگى عەرەبى ، كه تاراده يەكى زۆر دور بول له بنه ماكانى شارستانىيەت ، به شيكى كه مى پىكهاته و بونىاده شارستانىه كانى مرقايه تى تبادا به رجه سته ده كرا .

به كخستنى كۆمه لگای نىمچه دورگى عەرەبى له چوارچىوه ي يەك ئليينو يەك پيشه ولو يەك كيانى سياسى و ئايىنى ، وەرچه رخانكى گه وره جوو ، به شيوه يەك دەتوانين بلين شه زىرونىكى پيشه نگ بول له م كۆمه لگايه نهك ئه پووى ئايىنى به لكو له پووى سياسى و فه رهنگى و ئاجورى كۆمه لايه تيه وه . له سەر ده مى دواى قۇناغى پيشه مەرلپه تى ، واته سه وده مى خيلافه تى راشيدى ، بىدو ئىپوانىنى جيا بۆ دمه لانتو شه ريجه تى دمه لانتو شوقه كارى بۆ دهقه كانى قورئانى پىرقزو بىلرده كۆمه لايه تيه كان و بنه ما ئىپورىيه كانو ... تاد . هاته به رهه م . به لام شه شوقه كاريانه بۆ شه و بىدو بۆلچوونه جيلوازانه كه ماته پيشه وه ، و نه بى هه ر له چوارچىوه ي جيلوازي له دىحو تىپوانىنى گفتوگۆو موحامه له مابىته وه ، به لكو چووه قۇناغىكى تىرشويش قۇناغى گروپىو كۆبوونه وه يه له سىر هلوپامى و يه كىتىپوانىين بۆ لىكوانسه وه ي ديارده كانى ، يەكك لهو بوارانە ئايىنى ئىسلام رىنگاي پىداوه ، دژايه تى كرىنى دمه لانتى زۆردارو ناشه ره ييه ، شه م دهره تانه بووه ته مايه ي شه وه ي له نىوان دژه كان يەكتر به ناشه رعى دلبىننو تىپوانىينو به لگە ي ئايىنى بۆ شه م لايه نه پىقزنه وه ، يەكترى بى تالونبار بكن .

له كلكتيكدا شه م لايه نه له مەوداي قسه و حيوار دەرچوو ، گروپى سەريازىو سياسى لىكەوتۆته وه ، يەكەم گروپيش شه م لايه نه ي گرتبىته بهر ، گروپى خه وارىچ بوون ، كه به شيك بوون له له شكرى خليفه عەلى كورپى شه بو تالليپ ، دواى رلزيبوونى خه طفه به پىرانسىيى ته حكيم له گەل له شكرى والى شام موحوويه ي . كورپى شه بو سوزيان ، له له شكردەكه ي چوونه دهرموو دولتريش

دەسپىك

بزوتنەۋەى خەۋارىج ۋەك بىرىكى سىياسى لەسەرەتاي بانگەۋازى ئىسلامى و دروستبىۋى دەۋلەتى ئىسلامىيەۋە ئامادىي ھەبۇ، ئەم بزوتنەۋەىيە لەكات و شۈيئە جىاۋازەكانى سنوۋى خەلافەتدا لەبەرگ و بۆچۈۋى جىاجىادا خۆى نىشانداۋە بەپىي ھەلومەرج و كاردانەۋەكان بىرى سىياسىيەنى خۆيان گەياندوۋە، ئەم بزوتنەۋە ھەنىك جارىش پەپگىر توندبوۋە و مېتۇدىكى تەكفىرى ئاپاستەى كىردوۋە، ھەندىكارىش دەنگى پەخنىۋە دادى چەۋساندەۋەى نەتەۋە ژۆر دەستەكانى كىيانى سىياسى ئىسلامى بوۋە، نۆر جارىش سەرھەلەكانىيان مانادان بوۋە بەفرەيى و ئومەمىيەتى پاستەقىنە بەكردارەكى لەنىۋ ئەۋاندا لەدايك بوۋە، ئەو ئومەمىيەتى لەناۋەرىكى پەيامى ئىسلامدا جارى بۆدراۋ خەلافەتى مىراتگى پەيامەكەش بەھۆى تايىبەتىكردى ئىسلام بۇ ئىسلامىكى مىللى و چىنى سەردەستە و ئەرستۇقرات مراندى. لەبەر ئەۋە خەۋارىج سەرەتاۋ كۆتايىيەكەى بىرىتى بوۋە لە بىزائىكى سىياسى و تۈپە لە دەسلەتسى سىياسى خەلافەت، ئەگەرچى ئەم بىزافە لە خويىندەۋەى مېژوۋ سەرچاۋە غەرەبىيەكاندا ۋەك مەزھەبىكى پەپگىر باسى دەكرىت و زىاترخويىندەۋەكان لە پېرەۋە مەزھەبىيەكەياندا دەكرىت، بەلام لەپاستىدا ھەر پەنابردىكى ئەم گرۈپە بۇ تىكىست و دەقە ئايىنىيەكان تەنھا قەلغانىك بوۋە بۇ بىرۈپا سىياسىيەكانىيان، لەبەرئەۋە بزوتنەۋەى خەۋارىج لەئاكامى مىللىنى نىۋان عەلى و موعاۋىيە كىشەى تەحكىمەۋە لەدايك نەبو، پاستە لە پانۇراماى پووداۋەكانى دۋاى پېغەمبەردا ئەۋان خەملەن و لەدايك بوۋە، ۋەلى ئەۋان دەرھاۋىشتەى كالبوۋنەۋەى ئەۋ بەرگە سىرپەرەى سەردەمى جاھىلى نىۋان غەرەبەكان بوۋە، ئەۋ بەرگەى نەرىتەكانى دەمارگىرى و خىلايەتى و مىللىنى

جەنگە نىوخۆيىكەنى بۆ ماوۋەيەكى كاتى سېكرىدېو، ئەو بەرگەى سەر لەنۆى
 ھوۋى ژيانەوۋى كىردەوۋە بە پەيگەرى بى رۆجى ھوبەل و لاتو عوزاو ھەزاران
 بوۋى تىردا لە شىۋەى موغاۋىيە و يەزىدو مەرواندا، كە بەندى بنچىنەيى
 ئىمامەت و شورائو فەرمانرەوايەتيان گواستەوۋە بۆ وىراسەت و پىشتاۋ پىشت، ھەر
 ئەوانىش ئىسلاميان لە پىشكە و تىنخوۋى و ئومەمىيەت دوورخستەوۋە ماناى
 جوان و ھىزى فرەبىيان لىكالىكرەوۋە، ئىتر ئەو ئىسلامەى بەنيازو رەنجى
 سوھەيىي رۆمى و بىلالى حەبەشى و سەلمانى فارسى و كاۋانى كوردى و عەرەبە
 دەشتەكەكان تەماى بوو مۇقايەتى رىزگارېكات، كەوتە دەستى پىپى و اعىزو
 سولتان كە نىپۆتىزىم و پول و كورسى و دونيا خىركىدېوۋەو لەو پىناۋەدا
 لەپىشەوۋەى ھەموو نەيارەكان رەمزەكانى بىنەمالەى پىغەمبەريان مل پەراندو
 ۋەك ئاردى نىۋ دېكى پەرتو گومەسارىيانكرىدن. ھەر بۆيە ئىسلام
 بەشىۋەيەكى گىشتى لە دوۋاى خەلىفەكان راشىدىنەوۋە زۆرەى كات خۆى
 لەنىۋ بىزۋوتنەوۋە رىزگارېخوۋازىيەكانى گەلانى بىن دەستدا دىتۆتەوۋە، نەك لە
 دەسەلاتى سىتەمكارانەى خەلىفەكاندا. چونكە لە دوۋاى پىغەمبەر ھىدى
 ھىدى بىنەما كلتورىكانى ئەو ژىنگە كۆمەلەيەتە لەژىردەستى خەلىفەكاندا
 زىندوۋوبوۋەوۋە، ھەر بۆيە خەوارىجكانىش دەرگىت دەرھاۋىشتەى ئەو لادانەى
 سەردەمى پىغەمبەر بىت كە لەسەر دەستى خەلىفەكان و واليەكان كارى
 بۆدەكرا.

بىزۋوتنەوۋەى خەوارىج لە سەردەمى ئومەۋىيەكاندا واتاى ئومەمىيەتى
 پاستەقىنەى لەخۇيدا جىبەجىكرىد، ئەم بىزۋوتنەوۋەيە ۋەك بىزافىكى رامىيارى و
 ئايىنى لەنىۋ نەتەوۋە گەلانى مۇسلمانى ناعەرەبدا پىشۋازىيەكى جدى لىكرا،
 خەوارىج يەكەمىن پوۋبەپوۋبۋوۋەوۋە دەسەلاتى سىياسى خەلافت بوو لەنىۋ
 خودى مۇسلماناندا، لەونىۋەندەدا گەلى كورد دەسپىكى پوۋبەپوۋبۋوۋەوۋەكانى
 خۆى لەچارچىۋەى ئەم بىزۋوتنەوۋەيەدا پوۋبەپوۋى خەلافت كىردەوۋە. كورد
 لەپىش ھەموو گەلانىۋە دىۋى دىسپۆتىزىمى خەلافت پاپەى، نەتەوۋەى كورد
 يەكەمىن نەتەوۋەى مۇسلمان بوۋن كە نەيارانى خەلافتيان لەخۇگرتو

واتایه کی ئینسانی و یه کسانخوازیان دایه بزوتنه وه که یان، ئه م هه لۆیستی کوردان له ته وای هه ریمه کانیان ئۆپۆزسیۆنێکی سیاسی چالاک و به میزی له پووی خه لافه تدا درووستکرد، به جۆرێک له ناو عه ره به کانیشتدا بێجگه له قوره یشیه ئه رستۆقرا ته فه رمانپه واکان هه مووان ئومه مه یه تیکی دروست و مانایه کی ئینسانیان دایه په یامی ئیسلام، له بهر ئه وه جهنگی خه واریج و خه لافه ت جهنگی کلتوره کان بوو، له هه رشوینێک کلتوری عه ره بی له بهرگی خه لافه ت و ئیسلامدا ئاماده یی هه بوو، کلتوره جیاوازه کانیشت نه یارو ئۆپۆزسیۆنی ئه و شوینه بوون، هه ر بۆیه ده بینین کوردان به له بهرچا و گرتن تایبه تکاره نه ته وه ییه کانیان پێکهاته ی کلتوری خۆیان له بیرى مه زده کبه تی یه کسانى خوازو زه رده شیه تدا زیندووده کرده وه ئیسلامیکی میللی کوردییان قه بوو، نه ک ئیسلامیک که بۆن و بهرامه ی سیاسه ت و به کاره یتان بدات و ره نگ و پووی هۆزو تیره و نه ریتێکی دیاریکراوی به سه ردا زالبیئت، ئه و مانایه یان ده دایه بزافه یاخی بووه کانی خه واریج له هه رشوینێکی خه لافه تدا ئاماده ییان هه بوو، له بهر ئه وه ئه گه ر هه ر جهنگانیکی کورد له سه رده مه کانی فتوحاتدا دژی خه لافه ت ئاماده یی هه بوو، ئه و نیازی ده سه لاتی ساسانیه کان ئاراسته ی کردووه، یاخود هه ر بریارێکی ناشتی و پێشوازیکردنێکی ئیسلام بوونی هه بوو بێت له پرۆسه ی به ئیسلامکردنی ناوچه کوردیه کاند، ئه و بێزاری کوردان بووه له ده سه لاتی ساسانی، به لام مانای پووبه پووبوونه وه کان کاتییک به بایه خه که ئه زموونی سیاسی خه لافه ت له نێوچه کوردیه کاند موماره سه کراوه، ئه گه ر نا له سه ره تاوه کورد خۆی خاوه نی پووبه پووبه کان نه بووه، به لکو ساسانیه کان ته حه کومیا نکردووه، له بهر ئه وه له و کاته دا بریاری ناشتی، قبولکردنی ده سه لاتیکی سیاسی بوو نه ک ئاینێکی نوێ، یاخود جهنگکردنه کانیشت دژی ده سه لاتی سیاسی خه لافه ت بووه نه ک په یامه که، له بهر ئه وه نه جهنگ کردن بۆ ئیستای کورد نهنگی بووه که ئیستای ئیسلامخوازه کان به و جۆره پێناسه ی ده که ن، نه ناشتی قبولکردنی خه لافه تیش مانای پیاوه لدان و پێشه نگایه تی کورده بۆ ئیسلام، به لام

له وکاتانه ی که کیانی سیاسی خه لافهت حوکم ده کات و پاپه پین سه ره مه لده دات، نه و کاتانه راوه ستان و لیکدانه وه کان ده ستپیده کات، بایه خه نه م توپژینه وه له وه دایه ئایا پاپه پینه کانی کورد دژی ده سه لاتی سیاسی خه لافهت له کوئی په یامی ئیسلامیدان، نه وه ره دکردنه وه ی نه و په یامه یه یان درپژهدانه بهر په یامه ؟ له م توپژینه وه یه دا به که مین مامه له ی سیاسیانه ی ده سه لاتی خه لافهت له ته ک کوردان و ناوچه کانیا ن خراوه ته پروو، بایه خه نه م توپژینه وه یه نه زموونی کوردانمان پیشانده دات له گه ل به که مین نمونه ی ده سه لاتی سیاسی ئیسلامی له نیوچه کوردیه کاند، هر بۆیه خستنه پرووی نه م قوناغه نومایانی سه ره تاکانی کلتوری که که بۆ یه که مجار خراوه ته میژووی ، نه مپوش نه م کلتوره پیکهاته ی بهرینی ژبانی تاک به تاکی کوردانه، هر بۆیه پانقراماو پروداوه کانی نه و قوناغه مهرجی سه ره کی تیگه یشتنیکی زانستیانه ی هه موو کوردیکه له مهر مامه له کردنه کانی له ته ک په یام و میژووی ئیسلامیدا.

نه م توپژینه وه یه له چوارچیتوه ی ناویشانی (کوردو بزوتنه وه ی خه واریج له سه رده می ئومه ویه کاند) دابه شکراوه بۆ سیبه شی سه ره کی " له به شی به که مدا باس له ده رکه و تنی خه واریج وه ک بزافیکسی سیاسی و ئایینی کراوه، له م به شه دا به چهنه د باسیک ته واری فاکته ره کانی ده رکه و تن و خه ملینیا ن خراوه ته پروو، دواتر بیروو پاو گروپه کانیا ن تیشکیان خراوه ته سه ر.

به شی دووه م تاییه ته به هۆکاره کانی په یوه ندی نیوان کوردان و بزافی خه واریج، له و به شه دا به سی باس فاکته ره کانی خودی خه واریج و ده سه لاتی سیاسی ئومه ویه کان و پیکهاته ی کلتوری و ئابوری و کومه لایه تی کوردان ده ستنیشانکراوه، که هه ریه ک له و سی په ههنده مانای په یوه ندیه کان دیاری ده کهن.

به شی سیته میس په یوه سه ته به به شداری کوردان له بزوتنه وه کانی دژ به خه لافهت، لیته شه دا هه موو نه و پاپه پینانه ی کوردو خه واریجه کان به ده رهاویشه و کاره کانیا نه وه خراونه ته پروو، دواتریش ئاکام و کاریگه ریه کانی نه م په یوه ندیه بۆ خودی کوردان و ده و له تی سیاسی ئومه ویه کان خراوه ته پروو.

دیاره بۆ نویسنی ئم توئژینه وهیه کهک له سه رچاوه په سه نه کانی ئه و قوناغه وه رگراوه، به تاییه ت سه رچاوه کانی " ته به ری، ئین کە سیر، ئین ئه سیر، مه سعودی، یه عقوبی، به لازری، ئینولجوزی، ئینولقه یم، ده بیه وه ری. هتد، هه روه ها له دیاریکردن شوینه کانی شدا سود له کتیه کانی " صورة الارض، المسالك والممالك، فتوح البلدان" وه رگراوه، بۆ سود وه رگرتن له پافه ی بیرو پاکانی خه واریچ و لیکدانه وه ی هۆکاره کانی ش که لکمان وه رگرتوو له نویسنی پۆژه لاتنسان و ناعه ره به کان تاوه کو زانستی تر پافه ی هۆکاره کان بکه ین، به ده ر له وانەش ته وای نامه ئه کادیمییه کانی زانکۆکانی موسل و هه ولیرو سلیمانی و به غداد سودیان لیوه رگراوه، هه ربۆیه پیمان وایه توانیومانه پوی دروستی قوناغه کان مانایه کی زانستی پێده ین.

سه باره ت به گرافته کانی به رده م ئه م نویسنه ش ده توانین بلیین په رته وازه یی نویسنه کان و نادیارى نویسنه میژوویه کانی ئه و قوناغه ی میژوی کورد توئژه ر له دیاریکردنی زانیاری زانستی و بیلایه ن ماندوو ده کات، هه رچۆن بی ت ئه م نویسنه وه ک یه که مین نویسنی میژوی له مه پ ئه و قوناغه هه سیاره به زمانی کوردی ده کریت بایه خى تاییه تی خوی هه بی ت و شوینی سه نگینی خویبگریت.

به شی یه که م

سه ره لډانی خه واریج
وهك بزووتنه وهیه کی سیاسی و ئایینی

باسی یه که م :

ئامارەکانی لیکترازان له پیزهکانی دهولەتی خەلافەتدا

سەردەمی پێغەمبەر (د.خ) تا ئوکاتە ی کۆچی دوایی دەکات، پیزهکانی موسلمانان بە دەرنەبوون لە سەر پێچیکاران* و دوو پووهکان، وەلی ئوکات نەیان دەتوانی بە پاشکاوایی و بە ئاشکرا ئەوەی لە ناخیاندا یە نومایانی بکەن، پاش ئەوەی پێغەمبەر (د.خ) کۆچی دوایی دەکات، ئیتر لێرەو یه که م ناکۆکی دیار لە سەر مەسەلە ی خەلافەت و جیگرتنەو ی پێغەمبەر (د.خ) سەر هەڵدەدات، یاخۆ پوونتر بڵیین مەسەلە ی خەلافەت و جێنشینی بونی پێغەمبەر دەبێتە دیارترین پاساوی ناکۆکیەکان و لێرەو یه که م ناوی ئه و کۆمه لگا ته ندرووسته ی سەردەمی پێغەمبەر (د.خ)، نەخۆشییەکانی لە شیوەی دیارکەوتنەو ی نیشانەکانی سەردەمی جاھیلی و دەمارگیری و هەستی پاوانخوازی دەسەلات و گرتنە ئابوریەکانی نیمچە دورگی عەرەبی سەر هەڵدەداتەو، سەرەتا گرتنەکان لە دەوری شوێنگرتنەو ی دەسەلات لە دوای پێغەمبەر کۆبوونەو، ئەوانە ی نوێنەرایەتی بۆچوونە جیاوازه کانیان دەکرد لە سەر مەسەلە ی جیگەگرتنەو ی پێغەمبەر بریتی بوون لە م گروپانە :

۱ - کۆمەڵێک وایان دەبینی پێویستە خەلیفە و شوێنگرەو ی پێغەمبەر (د.خ) لە بنەمالە ی پێغەمبەر بێت و کەسێک بێت لە وان.

۲ - کۆمەڵێکی تر ئەو مافەیان لە پشتیوانەکانی شاری مەدینەدا دەبینیەو.

ئیتر لە چوارچێوەی ئەم دوو گروپەدا زەمینەکانی ناکۆکی چەکەرە دەکات و کەشێکی بە هاری بۆ سەوز بوونی چەندەها گروپ و هۆزو ئایدیای جیا جیا لە

ماوه‌کانی تردا دهره‌خسبیت، به جۆرێك پیاوانی موژه پیدراوی به‌مه‌شت و پایه سه‌ره‌کیه‌کانی بانگه‌رازی ئیسلامیی و خودی بته‌ماله‌ی پێغه‌مبه‌ر (د.خ) ده‌بنه‌ جه‌مه‌سه‌ریکی مملانیکان و واقعیی دوفیاگه‌راییی و سیاست شوینی بۆ قیامه‌ت ژیان و بۆخوا ژیان ته‌سه‌کو ته‌ریک ده‌کات.

دیاره له پاش کۆچی پێغه‌مبه‌ر، به‌شیوه‌یه‌کی گشتی و له‌گه‌ڵ بوونی هه‌ندی ناکوکیدا موسلمانان به‌گشتی به‌لێنیان به‌ته‌بویه‌کری سدیق دا^٢، ئه‌م به‌لێندانه له‌کاتی‌که‌دا بروعه‌باسی کوپی عه‌بدولموته‌لیبی مامی پێغه‌مبه‌ر له‌سه‌ره‌تای مملانیکاندا ده‌یه‌ویست کاروباری خه‌لافه‌ت له‌ده‌ستی بته‌ماله‌ی و نه‌وه‌ی هاشمدا بێت، ته‌ناه‌ت له‌کاتی خراپبوونی په‌وشی ته‌ندروستی پێغه‌مبه‌ر (د.خ)، ده‌ستی عه‌لی کوپی ته‌بوتالیب ده‌گرێت و پێی ده‌لێت: "به‌خوا تاچه‌ند پۆزێکی تر توو جێنشینی پێغه‌مبه‌ریت"^٢ هه‌روه‌ها پشتیوانه‌کانیش (الانصار) کاتی‌که‌ پێغه‌مبه‌ر کۆچی دوایی ده‌کات، ئه‌وان هه‌موویان له‌که‌پری (بنی‌ساعده) له‌ده‌وری سه‌عه‌دی کوپی عوباده‌ی ده‌مراستیان خپرده‌بنه‌وه‌و به‌کوچ کردووه‌کان راده‌گه‌یه‌نن: "له‌دوای سوپاس و ستایشی خودا، ده‌مانه‌وی بێن ئێمه‌ین پشتیوانی خوا و به‌شی هه‌ره‌ زۆری سوپای ئیسلام، ئێوه‌یش ئه‌ی کوچ که‌ران ده‌ست و کوومه‌لێکن له‌ئێمه‌، به‌لام ئێوه‌ هاتوین ده‌تانه‌وی مافمان داگیر بکه‌ن و له‌کاروباری خه‌لافه‌ت پشتگوێمان بخه‌ن"^٣. هاوکات سه‌ره‌پای بوونی ئه‌م وورده‌ ناکوکیانه‌ش زۆرینه‌ی عه‌ره‌به‌ سه‌حرا نشینه‌کانی دوورگه‌ی عه‌ره‌بیش ده‌ستیان کرد به‌هه‌لگه‌پانه‌وه‌ و ئیتر ملیان بۆ خواسته‌کانی ده‌وله‌تی خه‌لافه‌ت له‌مه‌دینه‌دا نه‌دا، به‌جۆرێک موحه‌مه‌دی کوپی ئیسه‌حاق ئاماژه‌ی پێده‌کات و ده‌لێ: "له‌کاتی کۆچی دوایی پێغه‌مبه‌ر (د.خ) جگه‌ له‌ دانیشتیوانی مه‌ککه‌ و مه‌دینه‌ هه‌موو عه‌ره‌ب له‌نایینی ئیسلام پاشگه‌زبوونه‌وه‌، له‌وانه‌ش هۆزه‌کانی ئه‌سه‌د و غه‌تفان و کینه‌دو ره‌ببعه‌ و ته‌میم و هند"^٤. له‌لایه‌کی‌تره‌وه‌ له‌دۆخیکی وه‌هاشدا هه‌لسوکه‌وتی ده‌سه‌لاتدارانی خه‌لافه‌ت و بۆچوونه‌کانی هاوه‌لانی پێغه‌مبه‌ر بۆ چاره‌سه‌ری ئه‌وگرفت و مه‌ترسیانه‌ لێک دوورو جیاواز بوو، به‌جۆرێک هێنده‌ی نه‌مابوو بگا‌ته

پادهی لیکترازان. تا له ناکامدا نه بوبه کړی سدیق بریار یکی میژووی ده داتو
 ده لى: " به خوا نه گهر بزنيك يا نه و گوریسه ی که وشتری زه کاتی
 پیده به ستریت ته وه، به منی نه دن هه روه ک ده یانه یئا بو پیغه مبه ر (د.خ)، نه را
 له گه لیان ده جه نگیتمو ده جه نگم له گه ل که سانیك جیاوازی ده خه نه نیوان
 زه کات و نویژ" ٦. هه روه ها ده توانین ده سپیکی تری جیاوازیه کان له سر
 ناردنی سوپاکه ی ئوسامه ی کوپی زهید بو شام بخینه پوو، چونکه هه ندیک
 له لایان وابوو نه و سوپایه خاستر وایه دهر نه چی تو له مه دینه دا بمینیته وه بو
 پوبه پوبونه وه ی هه لگه پاره کان، وه لى سه باره ت به م گرفته ش نه بوبه کر
 پایگه یانند: " سوپایه ک ناوه سستیت له کاتیکدا پیغه مبه ر (د.خ) به رپی
 خستوه" ٧. له راستیدا تا نه وکاته کاریگه ریه کانی مؤپالی پیغه مبه ر (د.خ)
 زیندوو بوون و برپاره یه کلاکهره وه کانی نه بوبه کر به ربه سستی به رده م
 جیاوازیه کان بوون، به جوړیک له سرده می خلیفه ی دووه م عومه ری کوپی
 خه تابدا (١٣-٢٣ ک / ٦٣٤-٦٤٣ ن) ته وای نا کوکیه کان به ره و نه مان و که می
 چوون، چونکه عومه له پرژه دادگه ریه کهیدا به رده وام هیژو فشاری توندی
 بو هه ر نه یاری و باویکی مه تر سیدار له پیشچا و گرتبوو. به مجوره له و ماوه
 کورته دا له سرده سستی مواهیدو زانایان خه لکی به لیشاو* موسلمان ده بوون،
 ئیتر نه و سرده مه سرده می فراوانخوازی سنوره کانی خه لافه ت و
 فتوحاته کانی پوژمه لات و پوژئاوا بوو ٨. به لام به تیر ژور کړدن خلیفه ی دووه م و
 ده سه لات گرتنه ده سستی خلیفه عوسمانی کوپی عه ففان (٢٣-٣٥ ک / ٦٤٣-
 ٦٥٥ ن)، سرده میکی نوی و گوپانیکی نوی له پامیاری دهره وه ی خه لافه تا
 هاته گوپی، چونکه له به رامبه ر هیژی نه و کاته ی ده و له تا نه یارانی خه لافه ت
 چه کیکی نوییان به کاره یئا، نه ویش چه کی نا کوکی خستنه ناو موسلمانان
 بوو، چونکه له وکاته دا زه مینه ی لیکترازان و پاساوی جوداخوازی له مامه له ی
 پامیاریانه ی خلیفه ی سیه مه دا ئاسانکاری بو کرابوو، تا له چوارچیوه ی مه کرو
 پلان کانیاندا خوشه ویستی عوسمانی کوپی عه ففان بو بنه ماله ی ئومه وی و
 چوڼیه تی دابه شکردنی سامان و دابه شکردنی زه وی به سر خزمه کانیاندا و

بوونی نزیکه‌کانی بنه‌ماله‌که‌ی به‌کار به‌ده‌ست و گۆپینی هاوه‌له‌یه‌که‌مینه‌کانی نیسلام بۆ نزیکه‌کانی خۆی و دانانیان له‌پۆست بالاگاندا باشت‌ترین پاساوی تیکه‌ران‌ه‌ی دایه‌ ده‌ستی نه‌یاران، سه‌ره‌تاش دانانی خزمه‌کانی به‌والی هه‌رێمه‌کانی خه‌لافه‌ت کرایه‌ به‌لگه‌یه‌کی زیندوو بۆ دزایه‌تیکردنی عوسمان، له‌کو‌تایشدا له‌چوارچێژه‌ی نه‌خشه‌ و پلانه‌کانیادا به‌ناشکرا تیرۆریان کردو شه‌هید بوو. لێ‌ره‌وه‌ گه‌م‌ه‌ی مه‌هامه‌ سیاسیه‌کان گه‌رم‌تر ده‌بی‌ت، هه‌ریۆیه‌ شه‌هیدکردنی خه‌لیفه‌ عوسمان خاڵی ناکوکی و ئاژاوه‌کانی قول‌ترکرد کرده‌ره‌ ۱۰، له‌دوا‌ی عوسمان، عه‌لی کوپی شه‌بو‌تالیب (۳۵-۴۰-ک ۶۵۵-۶۶۰ز)، له‌لایه‌ن زۆرینه‌ی موسلمانانه‌وه‌ هه‌لبژێردراو کرایه‌ خه‌لیفه‌. وه‌ڵا له‌ سه‌روه‌ختی ئه‌م خه‌لیفه‌یه‌شدا له‌سه‌ر کێشه‌ی سه‌ندنی خۆینی عوسمان، موسلمانان به‌شیوه‌یه‌کی گشتی له‌گۆی رایه‌لی کردنی‌دا دابه‌ش بوون بۆ دوو‌په‌ره‌، به‌ره‌یه‌کیان داوا‌ی ده‌کرد تو‌له‌ی خۆینی عوسمان گورج و به‌ زوویی بسینرێت، ئه‌م به‌ره‌یه‌ ئه‌وانه‌ بوون که‌ له‌فه‌رمانی عه‌لی ده‌رچوون، ئه‌وانیش بریتی بوون له‌ عایشه‌ی خێزانی پیغه‌مبه‌رو ته‌له‌ی کوپی عوبه‌یدوللاو زوبه‌یری کوپی عه‌وام ۱۱، ئه‌وان سه‌ردارو سه‌رکرده‌ی ده‌رچووانی به‌ره‌ی دژ به‌ عه‌لی بوون، ئه‌مانه‌ به‌هاوبه‌شی یه‌کتری سوپا‌یه‌کیان پێک‌ه‌ست بۆ نه‌یاری خه‌لیفه‌، تا کار گه‌یشته‌ ئه‌وه‌ی له‌جه‌نگی ناسراو به‌ جه‌مه‌ل دا (۲۶ک / ۶۵۶ز) * پووبه‌پووی یه‌ک‌تر بو‌نه‌وه‌ و له‌ئا‌کامدا له‌به‌رده‌م سوپای خه‌لیفه‌دا تیکشکان.

له‌ راستیدا ئه‌م جه‌نگه‌ برینیکی قول و کلتوریکی ترسناکی سه‌رده‌می جاهلی زیندوو‌کرده‌وه‌، به‌ جوړێک ئه‌یه‌ن خه‌لدون پێی وایه‌ پرشتنی خۆینی یه‌ک‌تری له‌ سه‌ر کورسی و ده‌سه‌لات ئه‌نجامی ئه‌و پێک‌دادانانه‌ بوو که‌ پیشه‌یه‌کی کولتوری و بۆماوه‌یی هه‌بوو له‌نتۆ عه‌ره‌به‌کاندا، پۆژه‌لات ناسانیش ئه‌م جه‌نگه‌ وه‌ک په‌له‌یه‌کی ره‌ش له‌ میژووی یه‌که‌مینه‌کانی نیسلام باس ده‌که‌ن، که‌ هه‌یج وه‌ک یه‌کیه‌ک له‌ نێوان ئه‌م میژوو و خودی په‌یامه‌که‌دا نیه‌ تاوه‌کو بانگه‌شه‌ی مومامه‌ره‌سه‌کردنی بکری‌ت.

دواتریش هر له سهر ناکوکییه کانی سه ندنه وهی خوینی عوسماندا موعاویه ی کوپی نه بوسوفیانی ناموزای سوپایه کی له خه لکی شام کوکرده وه و بریاریدا له ژیر سایه و په رچه می خه لافهت ده ریا زییت*، نه وه بوو نه ویش له ژیر ناوی خوازیارانی خوینی عوسمان خوئی بو جه نگ ناماده کرد، له به رامبه ریشدا خه لیفه عه لی سوپایه کی پیکخست بو هینانه وهی موعاویه و خه لکی شام بو ژیر سایه ی خه لافهت، سهر نه نجام له جه نگی سه فین دا*، هر چه ندده خه لیفه سه رکه وت، به لام به گرتنه به ری سیاست و مه کری سیاسی، موعاویه داوی ناو بژیوانی کرد ۱۲، نه م ناو بژیوانی کردنه یه که م زه مینه ی په خساو بوو بو ناشکرا کردنی بانگه وازو بزافی خه واریج، که به هوئی چه ندین هوکاری پیشینه وه به ته واوی خه ملیبوون و ئیتر کاتی نه وه هاتبوو خویان پابگه یه نن.

باسی دووهم:

زه مینه ی دهرکه وتنی خه واریج وهك بزووتنه وهیه کی پامیاری و ئایینی

دهرکه وتنی خه واریج وهك بزووتنه وهیه کی پامیاری و پاشان ئایینی ته نها په یوه ست نیه به کی شه ی پیشه وایه تی (الامامة) ه وه، نه و کی شه یی که ململانی به کی قول و جهنگی خویناوی قولی تیکه ل به میژووی موسلمانان و کیانی سیاسی دهوله تکرد.

دیاره سه ره لدانی نه م هیزه به ره می کومه لی هوکاره، به جوریک وهك و په وتیکی پامیاری و ئایینی له و قوناغه میژووییه دا خوئی نومایانکرد لیتره دا ثمازه به گرنگترین هوکاره کانی دهرکه وتنیان ده دهین.

یه که م: لادان و بهر ه لستیه کانی سهرده می پیغه مبه ر (د.خ)

گپړانه وهی فهرمووده کانی پیغه مبه ر (د.خ) ناماژه بۆ نه وه ده کهن، که ه نديک پوودای سهرده مه که ی خوئی سهره تاکانی ده رکه وتنی نه و بزوتنه وه یه ن ۱۲. هاوکات زوړیک له سهرچاوه کانیش هه ولیانداوه سهره تایی ده رکه وتنی نه و تیزه فیکری و سیاسیه بگپړنه وه بۆ سهرده می ناوبراو ۱۴. له بهر نه وه ده کړیت یه که م نیشانه ی نه م هزره مه ترسیداره ی سهر قهواره ی یه کیتی نیسلامی بگپړته وه بۆ په ه نده بهر ه لستکاریه کانی سهر به ندی ژيانی پیغه مبه رایه تی پیغه مبه ر (د.خ)، نیتړ له وږوه و له سهرده می خه لیفه کانی راشیدین ناگزیه کان ته شه نه ده کهن و زلده کړیت، به شیوه یه که له سهرده می خه لیفه ی سیه م بهر ه لستکاریه کان خو یان وه که قهواره یه کی دژ ی یه کیتی نه ته وه کان پاده نویتن، به راده یه که گیشته نه وه ی که له سهرده می علی کوپی نه بوتالیبدا یاخی بوون و سه نگرگرتن ده سته پیگړدو له ده رهاویشته کانی جهنگی سه فینیشدا به ناشکرا جیا بوونه وه پوویدا ۱۵.

سه باره ت به لادانه کانی سهرده می پیغه مبه ریش نه واهر له ناماژه کانی پیغه مبه روه دیارده گه لیک په وتی لادانه کان دیاریده کات، گرنگترین ناماژه ش فهرمووده یه که که هریه که له پیښه وایانی فهرمووده له نه بو سه عیده وه هیناویانه، سهره تا بوخاری گپړاویه ته وه: "کاتییک پیغه مبه ر (د.خ) ده سکه وته کانی جهنگی حونه ینی دابه شکرد زولخوه یسیره ی ته میمی هاتو وتی: پیغه مبه ری خودا دادپه روه ریه، پیغه مبه ریش (د.خ) فهرمووی هاوار بۆ تو، نه گهر من دادپه روه ر نه بم کی دادپه روه ر؟ له م کاته دا عومهری کوپی خه تاب فهرمووی نه ی پیغه مبه ر (د.خ) ریگم بده تا له نه ستوی بده م؟، نه ویش فهرمووی، نا لیتی گه پړی، به خوا له پشتی نه م پیاوه که سانیک دروست ده بن نوږو پوږووی نیمه له چاویاندا که مه، به لام نه وانه له دین ده رده چن، هه روه که چوڼ تیرییک له که وانیک ده رده چیت، له پیش و دووی

خوئشیان هیچ نابین" ۱۶. به پئی ئاماژەکان ئو پیاوہ زولخوہ یسیرہ یو
 لە هزری سەحرانشینی تەمیمە ۱۷. جگە لە مە پێشەوایان موسلیم بوخاری
 لە زۆر شویتدا بە گێڕانەوہی جیاواز باسی زولخوہ یسیرہ دەکەن و باسی ئوہ
 دەکەن کە لە ئوہی ئەم کە سایەتیە نەتەوہیەک دروست دەبن کە لە دیندا زۆر
 پۆدەچن، ھەروہا قورئان ھێندە بە ساردی دەخوین، کە ناگاتە گەروویان ۱۸،
 لە بەرئوہ سەرجاوہکان ئەم پیاوہ بە یەکەم کەس دادەنێن کە پێیانوایە
 خەوارێج لەوہ دەستبێ بکات، ھەرئوہ سەرجاوانە ناوی تەواویشی
 بە حەرقوسی کۆپی زوہیری سەعدی دەبن ۱۹. ھەروہا ئەم کەسە ئوہی
 لە بارە ی نیشانەکانی لە شو لاریوہ دەوتریت، ئوہ سە کە پەنجە توتە ی کۆل
 بوو، یان دەوتریت مەمکدار بوو. بۆ نمونە خەلیفە علی بە ئاماژە
 بە فەرموودەکانی پێغەمبەر (د.خ) لایەنگرانی خوێ لە تاییبە تەندە و سیمای
 خەوارێجەکان ئاگادار کردووە تەوہ فەرموویەتی: "کۆمەڵێک پەیدا دەبن ملکہ چ
 ناکەن، چۆن تیر لە کەوان دەردەچێت ئو وانیش ئاوا لە نایین دەردەچن،
 نیشانە ی ئەم کۆمەڵە یەش ئوہ یە کە سەر کردە کە یان پەنجە توتە ی
 کۆل ۲۰. ھەروہا دەوتریت پێغەمبەر فەرموویەتی نیشانە ی ئو کۆمەڵە یە ی
 کە دەردەچن سەر کردە کە یان پیاوێکی پەشو یە کێک لە دەستەکانی وێنە ی
 مەمکی ئافرەتە یا وێنە ی پارچە گۆشتیکە و دەلەریتەوہ، لە کاتیکیشدا پەیدا
 دەبن کە پیزی موسلمانان و کیانی سیاسی ئیسلامیی پەرتەواژەن. ھەروہا
 ئەبوسەعدی خودری* دەلێ: "مەن شایەتی دەدەم ئو ناساندنە ی
 زولخوہ یسیرەم لە پێغەمبەری خودا بیست، ھەروہا شایەتیش دەدەم کاتی
 علی ئووانە ی کوشت، لە وێندەر ئامادە بووم، ئو وکات تەرمی ئو پیاوہ یان
 ھینا، کە ھەمان وەسف و سیفەتی تیا دا بوو کە پێغەمبەر (د.خ) باسی کردبوو ۲۱.
 ھەروہا لە گێڕانەوہی کی تردا دەلێت پێغەمبەر فەرموویەتی: "(تەمرق مارقە
 عند فرقة من المسلمين يقتلها اولی الکائفتین بالحق" لە پێ دەرچوان، کاتیکی
 لە پێ دەردەچن موسلمانان لە پەرتەواژەبیدان، نزیکترین یەک لەو دوو
 دەستە یە لە راستییوہ نزیکە، شەریان لە گەل دەکەن ۲۲. بەمجۆرە بەو

به لگانه ی سهره وه دهگه ی نه نه نجامه ی که حه رقوس به یه که م کاس
 داده نریت له دامه زیتنه رانی بیر خه واریج، چونکه نه م که سایه تیه پۆلی بینی
 له یه که م سنوو شکاندن له سهرده می پیغه مبه ر (د.خ) ۲۲، هه روه ها به کیک
 بوو له وانه ش که دژی سیاسه تی خلیف عوسمان بوو، ته خانه ت بوو به
 نوینه ری هه لگه راوه کانی به سهره و ده رچوو بوو مه دینه بوو کرشننی خه لبقه
 عوسمان ۲۴. هه روه ها له جهنگی سه فیندا له ناو سوپای عه لیدا بوو، به کیکیش
 بوو له و گروپه ی له سهر مه سه له ی ناو بیژیکردن له ریزی عه ل جیا بوونه وه و
 له گه ل خه واریجه کان ده ربازی کوفه و نه هره وان بوو ۲۵. تا دواچار له جهنگی
 نه هره واندا له نیو ئوردووی کوژراوه کاندا دۆزایه وه و لاشه که ی له مه بدانی
 جهنگی که وتبوو. له م کاته دا عه ل به پشتبه ستن به زانیاریه کانی پیشوه ختی
 پیغه مبه ر له ناو کوژراوه کاندا گه را تاوه کو دۆزییه وه. سه رچاوه کان ده لپن
 کاتی که عه لی ته رمی حه رقوسی دۆزییه وه مژده ی کوژرانه که ی دا
 به شوینکه وتوانی و کوپنوشی برد بۆ خودای تاقانه، پاشان ووتی: "
 پیغه مبه ری خودا راستی فه رموو". له وکاته دا به کیک له هاوه لان پرسیا ری
 له خه لبقه کرد، ئایا له پیغه مبه رت بیستوه حه رقوس له م به ره یه دا ده کوژریت
 ؟ عه لی له وه لامدا فه رموی: به وخوایه ی که جگه له خۆی په رستراویتر نیه،
 له پیغه مبه رم بیستوه "۲۶. به م جوړه له ده رهاویشه ی نه م پهوداوانه دا
 دهگه ی نه نه و ئاکامه ی، که به لئ له سهرده می پیغه مبه ری نیسلامدا نایارانی
 بانگه وازو په یامی نیسلام شیوازی دژایه تییا ن ته نها له جهنگی به ره ییدا نه بوو،
 هه روه کو چۆن له سهره تای بانگه وازدا قوره یشیه کان و خزمه نزیکه کانی
 پیغه مبه ر (د.خ) نه و پینگایه یان گرت به ر، به لکو که سانی که له ده ورو پشتی
 پیغه مبه ر ناماده بوون و خواستی دژایه تییا ن به نه ینی پیاده ده کرد، نه وان له و
 عه ره به ده شته کی و کوچه رانه بوون، که بریوی ته وایان به به لگه کانی پیغه مبه ر
 (د.خ) نه بوو، یاخود که سانی نزیکه ی بوون که نه یانده توانی له به رامبه ر
 هه یمه نه و ده سه لاتی کاریزمی پیغه مبه ر (د.خ) ملکه چی خواسته کانی نه بن،
 هه روه کو چۆن زۆرێک له وانه تا دوا ساتی زالبوونی پیغه مبه رو فه تحی مه ککه

دژایه تیان کردو پاشان به ناچاری ته سلیمی لیخۆشبوونه که ی پیغه مبهه ر بوون، نه مانه هه موو نه و یاران هه ی پیغه مبهه ر بوون که له گه ل بچوکتین ده رفه ت و بۆشایی خۆ زیندو کردنه وه دا مه یلی زه عامه ت و نه رستو قراتیه تی پابردو ده که وته وه میشکیان، هه ریۆیه له م رپژه وه داو له گه ل دوور که وتنه وه ی زیاتری زه مه نیی له سه رده می پیغه مبهه ر (د.خ) ماوه ی لیکترازانه کانیش زیاتر ده رده که وتن و په رده ی مه به سه ته شارراوه کانی ده ورو به ره که ش خیراتر هه لده درایه وه. یاخۆ پیمان وایه بریاری لیخۆشبوونی پیغه مبهه ر بۆ نه بوو سوفیان له کاتی فه تحی مه که دا بریاری سازشکردنی ئیسلام بوو له ته ک نه ریه کۆنه کان و تاییه ته ندی و عورفی عه ره بی و قوره بش، چونکه نه وان به یی خاوه نداریه تی بوونی جوړیک له پله و پایه ئاماده نه بوون ده ست له پینگه ی رابردوویان به ربه دن، وه لئ ئه م سازشه له سه ر حسابی نه سل و فه رمی ئایینه که نه بوو، به لگو سیاسه تی ده له تداریتی ئیسلام هه وجی به جوړیک له دیپلوماسیه ت هه بوو بۆ خپکردنه وه ی نه و خه لگانه ی که میراتگری سه روهری و کورسی و پۆسته کانی هۆزایه تی نیۆچه که بوون.

دوه م: ده مارگیری هۆزایه تی و کاریگری له سه ر ده رکه وتننی بیری خه واریج له پیش ئیسلامدا عه ره به کانی بادیه و نیمچه دوورگی عه ره بی پوویه کی دیاری ململانێکانیان له ژبانی کوومه لایه تیاندا بریتی بوو له تاییه ته ندیه کانی ژبانی هۆزایه تی، له بهر نه وه ده کریی بلێین ململانێکانی نه و ژبانه کوومه لایه تییه فاکته ری ژۆرینه ی کوشت و بپی نیۆخۆییان بوو، چونکه هه میشه له و ژبانه دا له هه ولئ مانادان بوون به شانازی و سه رکه وتن و زالبوون به سه ر هۆزی نه وی تردا، نه وان به رده وام شانازییان به هۆزه کانیانه وه ده کردو توندپه وانه به رگریان لیده کرد ۲۷. توندپه وی و ده مارگیری عه ره ب شتیک بوو قابیلی فه رامۆشکردن و سپینه وه نه بوو، یا خۆ نه وه ی ئیسلام به وانی کرد، سپروونیکی کاتی و شاردنه وه یه کی کورت بوو، ئیتر ده بوو جاریکی تر

پووداو هكاني داحسو جهنگه كاني نه وسو خه زره ج له بهرگي جه مه لو سه فيندا دووباره بكه نه وه. راسته به هاتني نيسلام، نه په يامه نوښه نه واني پاهيتا به نه ماني ده مارگيري*، چونكه له په يامه دا مروفه كان فيرده كران په كسان بنو هيچ گه لو هوژنيك له وي تر بالا نه بوو ۲۸، به لكو بالا بوون به سترابو به باوه پداري به نديا ته يه وه، به م جوړه پيرو باوه پي نيسلامي ه ولتيك بوو بو سړينه وه ي پيرو باوه پي هوژ په رستي وگواسته وه ي پيرو باوه پو په ياميكي مروفانه بو چوارچيوه ي تيكرپاي گه لو نه ته وه كان، چونكه په يامي نيسلام له بنه په ته وه په يوه ندي خيله كي عه ربه ي ده گرپي وه ولتي ده دا له و كيشه ناو خويانه ي كه سنوور ته سكي و كه م ده رانه تي و لاوازي تابووري نيمچه دوورگي عه ربه ي درووستي كړدووه پزگاريان بكات ۲۹، ه ريويه فتوحاتي نيسلامي ه ولتيك بوو بو فراوان كړدني پوويه ري جوگرافي و كه م كړدنه وه ي كيشه ناو خوييه كاني ناو خيله عه ربه ييه كان ۰.۳، به لام له گه ل بووني گوتاريكي له م جوړه ي نيسلامدا عه ربه ده شته كييه كان ته نها بهرگي پواله تي نيسلاميان پوشي بوو، نه وان له ناخه وه بهر پرسياره تي كړدني نه وه په يامه يان ه لته گرت ۳۱، خوداي گه وره ش نه م راستيه باس ده كاتو ده فهرمويت (الا عراب ا شد كفرا ونفاقا)* ۳۲.

سه باره ت به پاستي نه و بو چوونه مان چه ندين نمونه ي ميژوويي نه وه ده سه لمينن، ديار ترينيان هوژي گه وره ي بيا بان نشيني به نوحه نيفه بوون، نه وان خويان پي كخست بو بهرگي له هوژه كه يان و بروايان به موسه يله مه ي دروژن* هيتا، نه م هوژه گه وره ي بادي ه ي عه ربه ي له ناسكترين كاتي ره وشي نالوژي كياني سياسي نيسلامدا گه وره ترين بزافي ه لگه پانه وه يان دژي نه وكيانه و كوله كه تابوريه كه ي پاگه ياند، كه خوي له نه داني زه كاتو بانگه شه كړدن بو پيغه مبه رايه تي و بردني پيروزيه كاني دين ده بينيه وه، نه وان پايانگه ياند دژي قورپشن و برياري نه داني زه كاتيان دا. ته نانه ت نه م شيوازه بوو به نه ريتنيك و بريكي سياسي باو، كه دواتر ده ره وه ي دوورگي عه ربه ييشي گرته وه ۳۳. نه وه ي يارمه تيه ده ري نه م بيره سياسي بوو په نگدانه وه ي

ده مارگیری و ههستی خۆ به جیاواز زانینی قوره‌یشیه‌کان بوو، که نه‌واوی
 نه‌ته‌وه و هۆزو کلتوره جیاوازه‌کانی زۆریه‌ی کات له‌سه‌نگه‌ریکدا مۆلده‌دا دژ به
 نه‌رستۆقراسته‌تی قوره‌یش و هه‌ر به‌ناوی په‌یامی ئیسلام و زانیاریه‌کانیه‌وه
 بزاڤه‌که‌شیان جۆشپێده‌دا. ئه‌مه‌ش هه‌واسته‌وه هه‌ر له‌خۆوه نه‌بوو، چونکه
 قوره‌یشیه‌کان وه‌ک چینیکی سه‌رده‌سته و نه‌رستۆکرات به‌ره‌به‌ره له‌خۆبایی
 ده‌بوون و دونیاگه‌راییی پووی لێ کردبوون، نه‌وان و گومانیان ده‌برد زه‌وی
 ئیسلام ته‌نها مولکی خۆیان، بۆ نمونه سه‌عدی کوپی وه‌قاس، نزیکترین
 هاوه‌ڵی پێغه‌مبەر، که نه‌و ده‌مانه‌ والی کوفه‌ بوو، نه‌وه‌ی له‌باره‌یه‌وه
 ده‌گێڕنه‌وه یه‌کێک بووه له‌ والیه‌ دلسۆزه‌کانی ده‌وله‌تی مه‌دینه، به‌لام
 هه‌لۆیستیکی نه‌و پیاوه‌ جینگه‌ی تێرمانه‌ که ده‌یوت به‌ نه‌ه‌لی په‌شه‌ خاک
 که مه‌به‌ستی نه‌ه‌لی عێراقه: "زه‌ویه‌کانیان هه‌مووی مولکی قوره‌یشه" ٣٤.
 په‌نگه‌ وه‌ی ئه‌م والیه‌ له‌واقیعی بالاده‌ستی قوره‌یشیه‌کانه‌وه سه‌رچاوه‌ی
 گرتبێت، به‌جۆریک ئاسایی بووه والیه‌کی نه‌تپاک و دلسۆزی خه‌لک، هه‌ستیکی
 ده‌مارگیرانه‌ی له‌جۆره‌ ده‌ریبڕێت، ئاخۆ والیه‌کانی دی که هه‌ولێ کورسی و
 ململانیی هۆزایه‌تی بالاده‌ستی کردبوون چ گوتاریکی ئازار ده‌روو چی
 په‌یامیکی پێچه‌وانه‌ی ئیسلامیان گه‌یاندبێت؟، به‌مجۆره‌ نه‌رستۆقراسته‌تی
 قوره‌یش و نیپۆتیزمی سه‌رداره‌کانیان له‌ هه‌موو به‌ریه‌ک زیاتر که‌لکی
 وه‌رگرت ٣٥. ئه‌مه‌ش زه‌مینه‌یه‌ک بوو پاسته‌وخۆ کاریگه‌ری به‌جی هێشت له‌سه‌ر
 ده‌رکه‌وتنی خه‌واریج. دیارترینی ئه‌م به‌لگه‌یه‌شمان که پالنه‌ری هۆزایه‌تی
 ده‌کاته‌ پێوه‌ر بو‌ سه‌ره‌له‌دانی گروپی خه‌واریج، بریتییه‌ له‌و پووداوه‌ی،
 له‌کاتی‌کدا ده‌یانویست نوینه‌ریک دیاری بکه‌ن بو‌ ناویژێ کردن له‌ناو سوپای
 خه‌لیفه‌ عه‌لی دا پوویدا، نه‌وه‌بوو زۆریک له‌ هۆزه‌کانی عه‌ره‌ب پازی نه‌بوون
 عه‌بدوللای کوپی عه‌باس* نوینه‌ری خه‌لیفه‌ عه‌لی بێت، چونکه‌ زۆریه‌ی
 سوپاکه‌ی عه‌لی له‌بیابان نشینه‌کان بوون و هۆزگه‌را بوون، مادامه‌کی عه‌بدوللای
 کوپی عه‌باس له‌بنه‌ماله‌ی خه‌لیفه‌یه، خواستی نه‌وه‌ له‌که‌له‌یدان نه‌بو موسای
 نه‌شعه‌ری بێت به‌ نوینه‌ر بو‌ ناو بژیکردن، ئیتر بو‌ دواچار خه‌لیفه‌ نۆزی

لیکراو ئەبوموسا کرایه نوینە ۲۶. بەمجۆرە سوپاکەش بەناچاری پازی بوون
 بەنوینەرایەتی ئەبو موسای ئەشعەری، تەنھا لەبەر ئەوەی قورپەبەشی
 نەبوو ۲۷. پۆژەلاتناسان زۆرتر ئەم دیاردەیە بەرچاو دەخەن، لەوانە
 لیکۆلەری فەرەنسێ (دیمۆمبێن) ە کە دەڵێ: "بوونی زۆریک لە ھۆزەکان و
 ژمارە یەکی زۆری مەوالی لە پیزەکانی خەوارێج دەرنەنجامی بانگەوازی یەکسانی
 خوازی ئەو تاقمە بوو"، چونکە ھەمویان کوکیبون دژی گەمارۆدانی خەلاقەت
 لەلایەن قورپەبەشییەکانەوە* ۲۸. ھەرنەمەش بوو زۆریەکی ھۆزەکانی ماندا
 بەتایبەتی ھۆزی گەورەیی تەمبە کە یارمەتی خەوارێج بدەن و گەورەترین نرخ
 بە پێکھاتەیی عەقڵی و مرویی ئەو ھێزە بدەن ۳۹. بەجۆریک زۆریک لە سەربازو
 سەرکردەکانیان لە ھۆزی ئەوان بوون، تەنانەت ووتراو: "بزووتنەوێکی
 خەوارێج لە نامیزی بەنو تەمبەو لە ژێر ئالای ئەو ھۆزەدا گەشەیی کردو لە دایک
 بوو"، ھەروەک چۆن سەرکردە یەکەمینەکانیشیان ھەموویان لە ھۆزی تەمبە
 بوون، لەوانە حەرقوسی کوپی زوھەیری سەعدی، مەسەری تەمبە، عرووی
 کوپی ئەدیبەیی تەمبە و براکەیی مەرداس ۴۰، ھەموویان لەو ھۆزە بوون.
 بەدەر لە ھۆزی تەمبە لە ھۆزەکانی تریش سەرکردەیی دیار ھەبوون، لەوانە
 سەرکردە پێشینیەکانی وەک (عەبدوللای کوپی کەوا یەشکری، موعازی
 کوپی جووھینی تایی، عەبدوللای کوپی وەھبی پاسبی)، ئەمانە گشتیان لە
 ھۆزە جیاوازیەکانی عەرەب بوون. کەواتە پێکھاتە یەکی ھۆزگەراییی لەو جۆرە
 لەناو پیزەکانی خەوارێجدا ئەوە دەسەلمێت کە دەرجوونی ئەو گروپە
 پالانەریکی ھۆزایەتی لەپشتەو ھەبوو، پالانەریک کە فشارەکانی لە ھەیمەنەو
 لوتە لای قورپەبەشیەکانەوە وەرگرتبوو لە بەرانبەر پەریز خستنی ئەواندا لە
 بەشداری سیاسیدا، ھەربۆیە لەماوەی قوتاغیکی دوو درێژ لە میژووی
 خەوارێجدا، تەنھا قورپەبەشیەکان لە پیزەکانیان نابینرێت ۴۱، لەکاتیکیدا خەوارێج
 ھیچ کاتیکی لە دەمارگیریان دژی قورپەبەشی نەوستانوون، جگە لە ماوەیەکی
 کورت نەبێت لە سەردەمی عومەری کوپی عەبدولعەزیز (۹۹-۱۰۱ ک، ۷۲۲-
 ۷۲۳ز) ۴۲، لەوکاتەدا زوحاکی کوپی قەیسێ خارجی بەئێنیدا بە عەبدوللای

عومەرى كۆپى عەبدولعەزىز، كە ناشتى بەرپا بىكەن، ديارە ئو سەردەمە پالئەرى ھۆزايەتى و دەمارگىرى لەفەلسەفەى حوكمى ئومەيدا بەرەو كالبونەرە دەچوو، بۆيە خەوارىجە كانىش پازى بوون بە ناشتى، ئىدى بە درىزايى حوكمى ئومەوى و عەباسىي لەتەواوى ئەدەبىياتى خەوارىجدا بە ناشكرا ململانئى ھۆزايەتى تىيىنى دەكرىت دژى قورەيش و ھەيمەنەى نارەواى ئەو چىنە ئۆتۆكرات و سەردەستە ٤٢، چونكە ئەوان لە ژىر سىيەرى ئىسلامدا حوكمىكى ئاموراليان جىيە جىدە كردو بەردەوام پاساويان بۆكارە نا ئەخلاى و مۆپالىيە كانيان بە پىشگىرى تەزوىرى دەقەكانى ئىسلام دەھىتابەو، ئەمەش ھەمورى ئەو دەسەلمىنى سەرھەلدىنى خەوارىج پوويەكى ھۆزگەرايى و دواترىش ئىتىنى و نەتەوايەتى بوو لەناو موسلماناندا ٤٤.

سىيەم: سەبەئىيەكان و زەمىنەى دەرگەوتنى بزوتتەوەى خەوارىج.

ئايىنى جوولەكە وەك ئايىنىكى ئاسمانىي لە پىش ئىسلامەوە لە ناو نىمچە دورگەى عەرەبىدا بوونى ھەبوو، ئەوان لەسەردەمى ئىسلامدا ھاوشان لەگەل عىسايى و ئاگرپەرستەكان پاشماوە كانيان دەستيان كەردەو بە پلانگىران بۆ زىندوو كەردنەوەى بوونى پابردوويان، لەم پىگايە شىياندا كەوتنە پلانگىران و دروست كەردنى پىروپاگەندە دژ بە خەلىفە و والىيەكان ٤٥. لە راستىدا ديارترىنى پاشماوەكانى ئەم ئايىنانە كە لۆژىكيانەو بە بەرنامە كاريان لەسەر لەفكرەنى پايەكانى خەلافەت دەكرد، برىتى بوون لە جولەكەكان، ئەوان لەو سەردەمەدا بەنھىتى و بەپىكخراوھىي خويان لە مەتەريزى ھەر بۆنەو ئازاوەو بۆشايەكى سىياسەتى ئىسلامىدا حەشار دابوو، ئەوان لەھەرىمە دورە دەستەكانى خەلافەتەوە كاتى ئەوھيان بۆخەملى كە ئىتر پوويەپووى قىمەو

سیاسەتی خەلافت بېنەو، ھەربۆیە لە نێو سەبەئەکانو دەسپێکی بەر ھەڵستکاریان دەستپێکرد. سەبەئەکان پۆخلە واتوگەندە ئیساکانی دامەزراوەکانی خەلافت ھۆکاری زیاتر جۆشانی ھەستی ئایینی و قین لە دەسەڵاتداری والییەکانیان بوو، ئیتەر ئەم پەگەزانە وەك ھێزێکی بەرھەڵستکاری خەلافت خوێان لە پێکخراویکی نھیتییدا بېنەو، ئەم پێکخراوە لە تەواوی شارە گەورەکاندا پێکخراو و شوێنکەوتوانیان وەك تووپیکی پەییوەندی و بەشیوەیەکی نھیتی لە ناو خوێاندا پێکھێنا.

لقەکانی ئەم پێکخراوە لە ھەریەك لە ویلايەتەکانی کوفە و بەسرەو میسردا ھەبوون، ھەندئ پەگەزیشیان لەشام و مەدینەدا ھەبوو، ھاوکات سەرکردەیی ئەم پێکخراوە جولهکەیک بوو لە جولهکەکانی یەمەن، ئەم سەردارە بانگەشەیی موسلمان بوونی خوێ لە سەردەمی خەلافتی عوسمانی کوپی عەفاندا پاگەیاندا بوو ٤٦، بۆ خویشی پەچەلەکی خانەوادەکەیی دەگەپاوە بۆ ھۆزی ئەزدو ناسراو بوو بە عەبدوللای کوپی وەھبی پاسیبی.

ھەندئ دەلێن عەبدوللا جولهکەیکەیی خەلکی سەنعا بوو، کە دایکی ژنیکی پەشپێست بوو، ئەم پیاوہ لە سەردەمی خەلیفە عوسماندا، دواي ئەوہی بەپاوەت موسلمان بوو، ئیتەر بە مەبەستی بانگەوازکردن بۆ نەیارێ دەولەت کەوتە گەپان بە ناوچە ئیسلامیەکاندا ٤٧، ئەم ھەولەشی بۆ چێکردنی رێکخستنیکی نھیتی بوو، لە ئاکامدا ئەم رێکخستنەوہ و بانگەوازە ھزری و مەکراویەکانی بەجۆرێک فراوان بوو کە بەسرەو کوفە و میسری گرتەوہ و دواچار گەیشتە ئەوہی مەدینەیی پایتەخت داگیریکەن و خەلیفە عوسمان لە چوارچێوہی پلانیکی دارپێژراودا بکوژن ٤٨*.

دواتریش ئازاوە گێران پاش ھەولە سەرکەوتووەکەیان و بۆ نەپوژاندنی رایگشتی لە دژیان، بەلێنیاندا بە عەلی کوپی ئەبوو تالیب و لە پیزەکانی سوپای ئەو خەلیفەیدا بەشیوەیەکی کاتی خوێان حەشاردا.

دیارە مەبەستی سەرەکیشیان لەو کارەدا داوا نەکردنی خوینی عوسمان بوو لێیان ٤٩، ئیتەر سەرەتای ناکوکییەکان بەتەوژمیکی نوێ دەردەکەوتن،

به جوړی گرفتې سهره کی خه لافه ت له و کاته ناسکه دا بوو به گرفتې
د زینه ره ی بکوړانی عوسمان و شیوازی مامه له کردن له گه لیان، که به ناشکرا
له نښو سوپای خه لیفه دا هه بوون و خو یان ریڅخراوانه مه لاس دابوو.

له مهش ناماژه کی ترسناکی له لیڅترازانی پریزه کانی خه لافه تدا له گه ل خو ی
هینا، چونکه برچوونی جیاواز له نیوان مو عاویه ی کوړی سوفیان که والی بوو
له شام، هه روه ما له گه ل نه لحه ی کوړی عوبه بدوللاو زوبه یری کوړی عهروامدا له
هاوه له پیشین و به راییه کانی نیسلام دروستیوو دزی خه لیفه عه لی، نه مهش
به بوئی ناماده یی بکوړه کانی عوسمان له پریزه کانی سوپاکه یدا.

به مجرره له دهرواویشته ی پلانی سه به نیه کاندو بوچوونه جیاوازه کان هه ردوو
جهنگی جه مهل و سه فینیان لیکه و ته وه، سه رنه نجام دوا ی هه ردوو جهنگی
خویناری جه مهل و سه فین خو یان وهک ره وتیکی ناشکرای سیاسی راگه یاند ۵۰.
له بهر نه وه ده توانین بلین میکانیزمی کاری سه به نیه کان خو ی له خویدا
نه وه مان پی ده لیت که هیژیکی سیاسی بوون و نامانجی تاییه تیان هه بووه،
پیکهاته ی نه م هیژه سیاسییه ش بریتی بووه له سه به نیه کان، چونکه هیچ
جیاوازیه ک له نیوان سه به نیه کان و خه واریجه کان نه کراوه ۵۱، ته نانه ت
حرقوسی کوړی زوهه یری سه عدی دامه زینه ری بیری خه واریج له گه ل
سه به نیه کان له کوشتنی خه لیفه عوسماندا به شدار بوو ۵۲. نه مانه هه موو
به لگی بوونی سیاستی سه به نیه کان بوو له به گشتی کردنی بیروپاکانیان
وهک هیژیکی ده رچوو له ناو بازنه ی خه لافه ت، دووا جاریش به شیوه یه کی
ناشکرا سه به نیه کان و هاویرانیان به لین ددهن به عه بدوللا ی کوړی وه هب که
سه رکرده که یان بوو ۵۳، بو نه وه ی سه ر له خه لگی بشیوین و نه یاری ده ولته تی
مه دینه بن. نیت عه بدوللا بانگه وازه که ی سه ر هتا له حیجازه وه دهستی پی
کردوو دوواتر به سه ره و کوفه یشی گرت ه وه له میسر دا نیشته جی بوو.

دیاره له سه ر هتا دا ویستیان بانگه وازه که له شامه وه بیت، به لام ده ریان کردن و
قاویاندان، چونکه شامیه کان له ته ک سیاست و مه ودا ی کاری خه لیفه
عوسمان و مو عاویه ی خزمیدا یه کیانده گرت ه وه، هه ر بویه بانگه وازه که ی

عبداللایان له وی به بلالو وکړنه وه ی بې باوه پېر لادان لیکه دایه وه ۵۴. هېڅ نمونه نه و له ویدا پایگه یاند بوو سره سوړه میتیت له وهی که ده و تریټ عیسا له ناخر زه ماندا ده گه پټه وه، به لام موحه مه د له ناخر زه ماندا نا گه پټه وه، له گه ل نه وه شدا که خودای گه وره نه رمویه تی" (ان الذی فرض عليك القرآن لردك الى معاد) ۵۵.

هوکاريکی تری نه وهی که نه یان توانی له شامدا ده سټیټیکه، نه وه برو که ده شه رکانی شام زیاتر ه واداری موغویه برو، نه وانیش به سه ختی دا کوکیان له زووه سندنی خوینی عوسمان ده کړدو دزی خه لافهت برو، که نه مه ش له به رزه وهندی هیزی مه لاسدراوی سه به ټیه کان نه بوو له پیزه کانی خه لیفه دا، به مجوره سه به ټیه کان بنکه ی سه ره کی خو یان له میسر دا جیگر کړدو کردیانه پټه ختی خو یان و عبداللأ خو ی سه ره رشتی ده کړد.

ریڅخستنی سه به ټیه کان له کوفه ش به زیدی کوپی قه یس و نه شته ری نه خه ی لیپرسراویان بوو، نه وان توپه که یان ده برد به پټوه و کاروباری به سره ش له ده سټی حه کیمی کوپی جه بله بوو ۵۶. نیتر عبداللأ له ده سټیکی کاره کانیاندا وه سیه تی ده کړد بولایه نگرانی، که به که مجار به تانه و ته شه ردان له والو نه میره کان ده ست پیټیکه و به ناوی فرمان به چاکه و پټگری له خراپه وه کاربکه ن، بونونه نه و له سه ره تادا ده یووت عوسمان به نارپه و بووه به خه لیفه و ده بیت پله و پوټ جټی به ټیټ بو عه لی*.

به م جوړه شوینکه و توانی عبداللأ ده سټیان کړد به بلالو وکړنه وهی درو پېر پاگه نده دژ به نه میرو والیه کان و درو کانیان له نامه دا له م شار بو نه و شار ده نار دوو به سه ره خه لکی عه و امدا وه شانیا نده کړد ۵۷.

تا وایلیات ژماره ی شوینکه و توانیان هینده زوړ بوو که نه و پوژه ی هاتن بوو کوشتنی عوسمان ژماره یان له (۳۰۰) جه نگاوه زیاتر ده بوو.

هه روه ها گرنگترین شیوازیك که سه به ټیه کان بو چه واشه کړدنی خه لک گرتیانه بهر ته زویر کړدنی نامه و نوسراو بوو به ده م هاوه لانی پیغه مبه ره وه ۵۸، گرنگترین نه و نامه نه ش نامه یه ک بوو به ناوی عائیشه ی خیزانی پیغه مبه ر (د.خ)

هەلیان بەست، کە تییدا عوسمان تاوانبار دەکات و پێگە دەدا بە خەڵک شوپۆش لە دژی بەرپابکەن. بۆ ئەم مەبەستە کاتیەک خەڵک لە عانیشەیان پرسی کە ئەوە پای ئەوە یان نا؟ "فەرمووی: "سویند بەو خواپەیی کە ئێمانداران بارەپیان پێ هێناوە تاوەکو ئێستا لەو بارەییەو مەرەكەبم لەسەر کاغەز دانهناوە" ٥٩.

هەروەها کۆمەڵێک خەڵکی هاتنە لای عەلی و ووتیان لەگەڵمان بە عوسمان لە خەلافەت دەردەکەین و خویینی حەلال بوو، ئەویش فەرمووی: "والله ما کتبت اليکم کتابا فقط" ٦٠. لە هەموو ئەمانەش گەورەتر ئەو نامەیە بوو کە بە دەم خەلیفە عوسمان خۆیەو هەلیان بەست و نوسییان گواپە خەلیفە فەرمان دەکات بە کوشتنی موخەمەدی کوپی ئەبوبەکر و چەند کەسیکی تر، ئەو بوو دوواتر عەلی و موخەمەدی کوپی مەسلەمە درۆکەیان بۆ دەرکەوتو و توانییان سەرچاوەی تەزویرە کە بدۆزنەو کە سەبەئەکان بوون ٦١.

دیارە ئەم هەموو بوختانەیی سەبەئەکان لە میژوو داو لە زۆریک لە سەرچاوەکان وەک پاستی تەعبیریان ئی کران و بوون بە بەشیەک لە میژوی ئیسلامیی. بەمجۆرە دەتوانین سەبەئەکان وەک فاکتەرێکی بەهێزی دروستبوون و گەشەکردنی خەواریجەکان و لادان لە هەیمەنەو حوکمی خەلافەت دەستنیشان بکەین.

چوارەم : جەنگی سەفین و مەسەلەیی تەحکیم .

جیاوازی بیروپای خەلیفە عەلی کوپی ئەبو تالیب لەگەڵ والی شام موعاویەیی کوپی ئەبو سوفایان گەیشتە پادەیهک تەنها لە ناکۆکی لەسەر سەندنەوێ خویینی عوسماندا نەوێستا، بەلکو سەرەپای ئەوێ کە موعاویە پەخنەیی لە پەلەکردنی عەلی گرتبوو بۆ وەرگرتنی پۆستی خەلافەت، پەخنەیشی لەو هەبوو کە سەرچەم مووسڵمانان بەیعتیان پێ نەداو، لە هەمووی گرنگتر

به لای موعاویه و نه رمی نواندن خلیفه بوو له لټټچینه وه له بکوژانی خلیفه عوسمان، که نه رمی نواندنه له پوانینی موعاویه دا خالی گهرمی ناکوکیه کان بوو تا پاساوی هه بیته له ژیر سایه و سابانی دهوله تی مه دینه و خه لیفایه تی عه لی ده رباز بیته.

موعاویه لای وابوو بوونی بکوژانی عوسمان له ناو سوپای عه لیدا ناږه وایه و مایه ی نیگه رانی بڼه مالیه ی ئومه ویه کانه، هه ر له م سۆنگه یه وه به یعه تیان به عه لی نه دا ۶۲. ئیتر والی شام و ویلایه ته که ی سهریه خوږ له ده ره وه ی بازنه ی خه لافته کاری ده کرد.

بو نمونه کاتیك مالیکی کوپی حارس له لایه ن عه لییه وه کرا به والی نه سیبین*، له به رامبه ردا له لایه ن موعاویه وه کوپی قه یسی فه هری نئردرا بوو نه و هه ریچه و نوینه ره که ی عه لی که مالیک بوو ده رکرا ۶۳. له راستیدا پاساوی موعاویه بوو ده رچوون له فه رمانی عه لی ته نها سه ندنی خوینی عوسمان بوو به شیوه یه کی ناشکرا، به لام له پشت نه م پاساوه وه چه ندین فاکنه ری سیاسي و ململانیی هۆزایه تی و دنه دانی خه واریج و پټکخسته کانیان ئاماده یی هه بوو، هه ربویه له به رامبه ریشدا عه لی نه م په فتاره ی موعاویه ی به نا دروست و خودی والیشی به لاده روو یاخی له قه له مداع ۶۴، بوو نه م مه به سته ش به شه رکی خوئی ده زانی بیانیه تیته وه پیزه کانی خه لافته ۶۵. دوو اجار سوپای خه لیفه به فه رمانده یی خودی خوئی له کوفه وه پووی کرده شام بوو ملکه چ پټکردنی موعاویه و نه وانه ی له گه لیدا بوون، له به رامبه ریشدا موعاویه و نه وانه ی له گه لی بوون خوئیان ئاماده ده کرد بوو هه ر پوویه پوو بونه ویه ک له گه ل له شکری خه لیفه دا، نه و هه بوو له مانگی زیلحه جبه ی سالی (ک ۲۸- ۶۶ ن) دا جه نگ له شوینیک به نئوری سه فین پوویدا ۶۶، نه م جه نگه چه ند هه فته یه کی خایاندوو له ده رهاویشه کانیدا ده یه ها هه زار له پیزه کانی هه ردوولا کوژدان، تا له کوئیایی جه نگه که دا له شکری عه لی به ته وایی له سه رکه وتن نزیک بوونه وه، به لام موعاویه داوای له عه مری کوپی عاس* کرد له م ته نگه تاوویه پزگاری بکات، چونکه عه مر سیاسه ته داریکی کاراو لیزان بوو، بوچوونه کانیشی دژی خه لیفه و

له تهك موعاويه دا بوون، ئيتړه وه بوو زؤر فريوده رانه و مهكراوى قورئانى به كار هينا بؤ مه به سته سياسيه كانى و توانى فرياي شاميه كان بكه وىت و له نه خشه يه كى داپړيزاودا داواى له جه نكاوهرانى موعاويه كرد كه قورئان به ريز بكه نه وه به سه رنووكى پمه كانپانه وه، شه سياسه ته ي عه مر ده سپيكي شه هه نكاوانه بوو له ميژووى ئيسلامدا، كه به رده وام ئاينيان بؤ له خسته بردن و قؤستنه وه ي بىرى سياسى و به رژه وه ندى خويان به كار هيناوه، دياره شه هه ولئى عه مر له لاي سوپاكه ي خليفه دا واتاي وه ستانى جه نكي ده گه ياند، بؤ نه وه ي قورئان حوكمى هه ردوولايان بكات ٦٧. وه لئ جه نك وه ستان له ناو سوپاي عه لييدا بوو به هوئى ناكوكى و به شيكيان هه ر زوو له مه به ستي عه مر تيگه يشتن و به گومانه وه سه يريان له ناگره به ستي به رهى دؤواو ده كرد ٦٨، دياره عه ليش له سه ره تاوه به ناوېژيكرنه كه قابل نه بوو، ته نانه ت له دووايشدا به ناچارى پيكيكه وټ ٦٩. هه رچؤنئيك بيت له لايه ن هه ردوولاوه پيوشوئى دانوستان گيرايه به ر. له لايه ن به رهى خليفه وه پاش مملانيته كى ناوخوئى شه بوموساي شه شعري دانرا به نوئنه رو عه بدوللاى كوپى عه باس كه له سه ره تاوه خليفه وهك نوئنه ر پيشنيارى كردبوو هه ر له لايه ن به رهى خليفه وه كه زؤربه يان عه ربه ده شته كيه كان بوون و قوره يشى نه بوون درايه دواوه، له كاتيكا عه بدوللا زاناو ليها تووتر بوو، دياره شه مهش به شيك بوو له سياسه تى خه واريجه كانى ناو سوپاي عه لى بؤ درووستكردى ئاژاوه و پاساوى له ريده رچوون گرتيانه به ر. ٧. لايه نى موعاويهش نوئنه ره كه يان برىتى بوو له عه مري كوپى عاس كه به كه سيكي زاناو سياسى ناسراو بوو، ئيتړه وه بوو پيكيكه وټن له سه ر دانىشتن له شوئنيك به ناوى شه رزح ٧١. ناكامى دانىشتنه كه برىتى بوو له نوسراوى (التحكيم) له نيوان هه ردوولا دا، له م نوسراوه دا هاتبوو : "شه نه وه يه كه عه لى كوپى شه بو تاليب و موعاويه ي كوپى شه بو سوفيان له سه رى پيكهاتوون، عه لى له جياتى خه لكى ئىراق و موعاويهش له جياتى خه لكى شام پابه ندى خويان دوپاته ده كه نه وه بؤ هه ر پرياريك كه نوئنه ره كانپان ده يده ن". ليتره وه شه م نوسراوه سه ره تاي ئاشكرا بوونى

خه واریجی راگه یاند، چونکه له ناو سوپای عه لییدا نه شعەسی کوپی ته میمی کیندی چوو بو لای هوژی ته میمو به فیتی نه و دروشمیکیان به رزگرده وه ووتیان حوکم ته نها بو خودایه و له دینی خودا دا مروڤ ناکریتته ناویژیکار ٧٣، خه لیفهش له به رامبه ر نه و دروشمه دا ته نها نه وهنده ی بو کرا وتی : " کلمه حق یراد بها الباطل " ٧٤ نه و ووته یه یان په وایه به لام مه به ستیان پتی ناپه وایه . هه ربوئه عه لی به گه یشتنه وه ی بو کوفه بریاری خزی ده دات و له به رامبه ر بریاره گه ی عه لیشدا دواژده هه زار (١٢٠٠٠) سه ریا ز له پیزه کانیدا جیا ده بنه وه و له فه رمانی ده رده چن . لیږه وه خالی راگه یان دنی هیژیکی سیاسی ر ناشکرا له کیانی ئیسلامیدا ده ست پیډه کات، چونکه نه وان توانییان وه ک خواستیکی سیاسی و پوو پوشتیکی ئاینی بنه ماکانی (تحکیم) په دبکه نه وه ٧٥، له ویشه وه بیرو پوا وه پی خو ځیان به دروشمی حوکم ته نها بو خوایه دامه زراند .

ئیتړ ده رچووانی نه م ململانیه ناو ده بران به خه واریج ٧٦ . چونکه له ده رنه نجامی ناو بیژیکردنه که نه خشه ی ناشکرای خه واریج ده رکه وت . دیاره ده بوو هه ر له دانانی نه بو موسای نه شعهریه وه نه وه سه ته بزانه رایه ، چونکه عه مر به ناشکرا نه بو موسای فریوداو له نه خشه یه کدا ریک که وتن له سه ر یه کسان کردنی عه لی و موعاویه و هه ردو رازیوون تا له سه ر خه لافه ت لایاندان ، دواتر بریاریاندا خه لیفه یه کی نو ی هه لېژن ٧٧، به لام کاتیک نه بو موسا چوو بو سه ر میمه روو عه لی له سه ر کار لایرد، عه مر له سه ره ی خو ځیدا پشستگیری له کارخستنی عه لی کردو موعاویه ی کرد به خه لیفه ، نه مهش له پووی سیاسیه وه سه رکه وتنیکي گه وره بوو بو موعاویه . به مهش خه واریج داوایان له عه لی کرد په شیمان بیتنه وه له وه له سیاسیه ی که کردی، وه لی عه لی په شیمان نه بو یه وه پتی و ابو کار له کار ترازوه . نه وانیش به تیروانیی خویان کافریان کرد ٧٨ .

به م جوړه (١٢٠٠٠) سه ریا ز له به ره ی عه لی جیا بوونه وه و پویانکرده دتیه ک نزیک کوفه به ناوی حه رورا ٧٩ .

باسى سى يەم:

بيروباوهره كانى خه واريچ و پاقهى زاراوه كانيان

يه كه م: خه واريجه كان كيئن ؟

هر له سهره تاوه زۆينه ي خه واريجه كان له پوي پيكاهاهى ئتنى و نه ژايبه وه له عهر به كوچهرى و ده وار نشينه كانى دور له ژيان و هه موو پوحيكى شارستانى بوون. ۸، به جورىك ميژوونوسى گهره ي ئيسلام ته بهرى ده باره يان ده لى: "خه واريجه كان له ئاميزى هوزى نه وه ي ته ميم له دايك بوون" ۸۱. هه ربويه له ده سپيكي ده وله تدارى قوره يشيه كانه وه ئه م ده وارنشين و سارا پوشانه هه ستى ياخى بوونيان له ياساو ده وله تدارى بلتسه ي سه ندو ئاره زوى ياسا به كيان ده كرد له گه ل سروشتى كوچه را به تى و به داوه تياندا بگونجيت و له ده ره وه ي سروشتى قوره يشدا بيت ۸۲.

هه رچه ند زورجار پوژمه لاتناسه كان زياده په وييان له په سه ندى هه موو باوه ره كانى ئه م په وته كردوه، وه لى ناتوانين هه موو باوه ركانيان پاقه يه كى ديموكراسيانه و به كسانى خوازانه ي ئه مپويان بۆ بكه ين، چونكه ئه وان له زورىك له بيروپاكانياندا تايبه ته ندى ته كفير و توندوتىژى و خوينپرشتن سيمى سهره كيان بوو، به مەش هه موو خواسته به كسانى خوازو وه ك به ك ژيان به كانيان خراوه ته ژىر پرسىاره وه، كه چى پوژمه لاتناسه كان هاتوون هه موو باوه ره كانيان به ده ر له پوحي ده مارگيرى و پايله له دوا كه وتوه

کۆمەلایەتییەکیان پێناسەیان کردوون، تەنانەت بە موسڵمانە دەستورخواری کۆمارییەکان نۆیاندەبەن.

سەبارەت بە مەھام و تەمای بزووئەوێکەشیان دەلێن: "تەنها بانگەوازیەک بوو بۆ گەڕانەوە بۆ سەرەتاکانی ئیسلام"، بەردەوامیش پۆلی تێکۆشانی دەوارنشینەکان لە پەڕی دەوڵەتدا بەرچاو دەخەن و زیاد لە پێیویست گەورەیان دەکەن^{٨٢}. ئەمەش چونکە خەواریجەکان بە زۆری پێکھاتبوون لە ھۆزەکانی تەمیم و ڕەبیعە و سەنیفە، کە بە بۆچوونی پۆزەلەئەتەسەکان ھەر لە سەر دەمی نەزانیادا لە ناو عەرەبەکاندا ئاستیان بەرز بوو، وەڵا بە ھاتنی ئیسلام ئەم ئاستەیان لە دەستداو، چونکە بۆخۆیان پێیان وابوو فتوحات تووشی بەلایەکی گەورە کردوون و بەلەگەشیان لە نۆچاوی ئەرسەتۆکراتییەتی قورەیشدا دەبینیوە، لە بەر ئەوە بزووئەوێکەشیان بە پالەری ئەو تێگەشتنەیی خۆیان دەست پێکرد، بەلام لە ژێر پەردەیەکی ئاینیدا، ئەم ھەلوێستەشیان بە پەڕی لە کێشەیی تەحکیمدا دەرکەوت^{٨٤}.

ھەندێ لە مێژوونوسان لایان وایە خەواریج بریتین لە عەرەبی ڕەسەن. بۆ نمونە (نیکلسۆن) دەلێ: "خەواریج لە عەرەبە سەرەتاییەکان بوون کە لە بەسەر و کوفەدا جێگیر ببوون، ئەوان سروشتیکی سەرەتاییان ھەبوو، ھەربۆیە بەرگی شارو سیفیل ژیان و چوارچێوەی یاسایان نەدەگرت، چونکە کایگەر بوون بە ئاکار و سروشتی سەرەتایی خۆیان کە لە باپیرانیانەو بۆیان مابووە^{٨٥}.

ھەروەھا (خوایەخش) دەلێ: "خەواریجەکان عەرەبی سەرەتاییین، کە سێک لە نۆیاناندا نییە بە قورئان ئاشنا بێت و نوێنەری پاستەقینەیی ھۆزە عەرەبەکان^{٨٦}. پۆزەلەئەتەسەکانی ترویک چوونیک لە نۆیان ئەوان و جۆن کالقیینیەکانی* سەدەیی شازدەھەمی ئەوروپادا دەکەن، ئەوانەیی لە چوارچێوەی بزووئەوێکە پرۆتەستانتەکاندا دژی کلیسای کاتۆلیکی پاستبۆنەو، چونکە خەواریجەکانیش وەک گروپێکی پەرەمییستی پەرەستانت

دهستان پيكر، نهوانه‌ی بهرگرييان له مافه‌په‌واکانی مه‌سيحیه‌کان ده‌کردو له هه‌مان کاتيشدا پيچه‌وانه‌ی فهرمانه ئاسمانیه‌کان بوون ۸۷.

دووه‌م: تاييه‌تمه‌نديه‌کانی خه‌واريچ

خه‌واريجه‌کان هه‌رچه‌نده به‌پيی به‌شه‌کانيان و به‌گوێره‌ی کاتو سه‌رده‌م گوژان له‌سيفه‌ت و بوچوونياندا پوویداوه، به‌لام به‌شيوه‌یه‌کی گشتی ده‌توانين بليين نه‌وان که‌سانیکي له‌پاده‌به‌ده‌ر په‌رستش کارو نوێزکه‌ر بوون ۸۸. له‌بواری به‌ندايه‌تیشدا توندو تولۆ و ژۆردل‌سوژ بوون بو‌یروباوه‌په‌که‌يان. تاييه‌تمه‌نديه‌کی تريان له‌وه‌دا بوو که‌ قوربانی ده‌رو ئازابوون ۸۹. له‌م باره‌یه‌وه (نيکسوژ) ده‌لي: "خه‌واريجه‌کان نمونه‌ی ديارن له‌ قوربانيدان له‌ پيگه‌ی باوه‌پو خو به‌کوشندان بو‌ی ئامانجه‌کانيان ۹۰. چونکه‌ نه‌وان به‌رده‌وام داکوکیان له‌ جيهاد ده‌کرد، جيهاديان به‌ هوکارێک داده‌تا بو‌ی دروستبوونی شکومه‌نديان له‌ به‌رامبه‌ر دوزمنانيان. له‌م باره‌یه‌وه شه‌هرستانی له‌ باسی ژۆری و تونديی له‌ به‌ندايه‌تییاندا ده‌لي: "نه‌هلی نوێژوو پڤڤوون، دوورن له‌ دروکردن" ۹۱. بو‌ی نمونه‌ کاتيک خه‌ليفه‌ عه‌لی بو‌ی مه‌به‌ستی هيئانه‌وه‌يان عه‌بدوللای کوپی عه‌باس ده‌نيريت بو‌ی ناويان تا بو‌يان پوونبکاته‌وه‌ له‌ هه‌له‌یه‌کی گه‌وره‌دان، ده‌بينيت هه‌موويان له‌ ناوچه‌ی نه‌هه‌روان کۆبوونه‌ته‌وه‌، گه‌نجه‌کانيان له‌ به‌ره‌کانی جه‌نگدا له‌ نوێژدان و سوچه‌کانيان ژۆر دريژ ده‌که‌نه‌وه‌، شه‌وان شه‌و نوێژ ده‌که‌ن و قورشان ده‌خويئن. هه‌روه‌ها بو‌چوونه‌کان له‌سه‌ر نه‌وه‌ کۆکن که‌ ده‌مارگيری له‌ مامه‌له‌ياندا هه‌یه‌ و زانياريان له‌ شه‌ريعه‌تی ئيسلاميدا نيه‌، واته‌ له‌ ئاينداريدا خواوه‌نی بيو لۆژيکیکی واقيعی نين و شوين ئاره‌زوو سوژ که‌وتون، ياخۆ خواوه‌نی قوتابخانه‌یه‌کی عه‌قلانی نه‌بوون، هه‌روه‌ک چۆن موخته‌زيله *، خواوه‌نی نه‌و قوتابخانه‌یه‌ن و له‌ ئاکارو بپوياندا په‌نگی دابوو به‌وه ۹۲. سيفه‌تيکی تريان بي‌باکيان له‌ کاتی پووبه‌پووبونه‌وه‌ له‌ته‌ک

دوژمنیاندا ۹۲، ئەم بى باكىش لەو وە سەرچاوەى گرتبوو كە سىروشتى جوگرافى و ژینگەى كۆمەلە تىيان لە سەحرادا لە سەرى پايهتەنابوون، لە لایەكى ترەو نىشتە جى بونيان لە بىابان و سەرەتايى بونيان وەك بەهرەى مۆزگە راى دەمارگىرى تىيدا چاندبوون ۹۴.

سى ھەم: پاشەى زاراوەى خەوارىج و ناوەكانيان.

خەوارىج ناوى پارتىكى سياسىيە و پوڤۆشىكى ئاينى داوہ بە سەر بزووتنە وەكەيدا. لە سەرچاوە مێژوويەكاندا چەندىن ناوى جياجيا بۆ ئەم جوولانە وە بەكار دىنن، ھەريەك لەم ناوانەش ئامازەيە بە سەردەم و پووداويك و خواستىكى تايبەت كە پىي ناسراون، بەم جۆرە:-

۱. خەوارىج:

ھەندىك پىيان وايە خەوارىج نازناويكى سياسىيە ھەروەك چۆن پەوافيزەكان ناويكى تايبەتيان ھەبوو، لەم بارەيە وە شەھەرستانى دەلەيت: "لە سەرەتادا مەبەست لە خەوارىج دەرچوونى ھەموو ئەوانەبوو كە لە پىزەكانى سوپاي عەلى دەرچوون و بە مەسەلەى تەحكيم و چارەسەر كردنى جەنگى سەفەين پازى نەبوون"، لە شوپىنىكى تردا دەلەي: "خەوارىج ھەموو دەرچوونىك دەگریتە وە ئىتر لە پوژانى سەردەمى ھاوہلان بىت ياخود ھەرسەردەمىكى تر" ۹۵. ھەندىكى تر پىيان وايە ناوہەكانى خويان ھەليان بزاردووە و مەبەستيان لىي ئەوہيە كە لە پىناو خوادا لە پىزەكانى عەلى دەرچوون ۹۶. بەلگەشيان ئەم ئايەتى قورئانى پىروژە كە دەفەر مەيت: "ومن يجاهد فى سبيل الله يجد فى الارض مراعما كثيرا وسعه، ومن يخرج من بيته مهاجرا الى الله ورسوله ثم يدركه الموت فقد وقع اجره على الله" ۹۷.

۲. ھەرەورا:-

ئەم ناوھى خەوارىجەكان كاتىك دروستىبوو كە بۆيەكەم جار دەرچوونو
چوونە شوپىنكى نزيك كوفە بە نىوى حەرورا، ئىتر ھەر بە و ناوھو نىو
دەبران و پىيان دەوتن حەرورىەكان ۹۸.

۲. شورات:

مەبەستىيان لەم سىفەتە ئەوھبوو، ئەوان كۆمەلەن خۆيان فرۆشتوھ
بەخودا ۹۹، ئەم ناوھشيان لەم ئايەتەى قورئانەوھ وەرگرتىبوو كە دەرھەرموئەت
: " ان الله اشترى من المؤمنين انفسهم واموالهم بان لهم الجنة " ۱.

۴. موخەكەمە :

ئەم ناوھيان لە دروشمەكەيانەوھ بەسەرياندا سەپاوبو، ئەو دروشمەى كە
بەرزىان كەردبويەوھ لە دواى پازىنەبوونيان بە مەسەلەى تەحكيم. ئەوھى كە
دەيانووت حوكم تەنھا بۆ خوايە ۱، ۱، مەبەستىيان لەم دروشمە پاكىشەنى
پەنجەى كوھر بوو بۆ ھەموو ئەوانەى پازىبوون بە حوكمى نوئىنەرەكانى عەلىو
موعاويە، چونكە ئەوان پىيان وابوو دەرھبوو حوكم بە قورئان بىكرايە.

۵. ئەلمارىقە :

ئەم ناوھش بەئامازە بەفەرمودەيەكى پىغەمبەر (د.خ) بويان داتاشراوھ كە
دەرھەرموئەت: سيخرج قوم من امتى فى اخر زمان، احداث الاسنان، سفه الاحلام،
يقولون من قول خير البرية، يقرأون القرآن لايجاوز حناجرهم يمرقون من الدين
كما يمرق من الرمية فاذا لقيتهم فاقتلوهم فان فى قتلهم اجرا لمن قاتلهم عند
الله يوم القيامة: ۱، ۲ * .

۶. بوغات:

ئەم ناوہ بە ئامازہ بە ئایەتیکى قورئانى پىرۆز لىيان نراوہ کە دەفەرمىت :
 وان طائفتان من المومنين اقتتلوا فاصلحوا بينهما فان بغت احدهما على
 الاخرى فقاتلو التى تبغى حتى تفىء الى امر الله "۱,۲*.

۷. نەواسىب:

ئەم ناوہ لە تايپەتەندى ئەو خەوارىجانەدا زۆر باو بوو، كە زۆر سەخت
 خەلىفەتە ئىشلىتىشكە ئەلچىلەر دەداپە دووواو دوژمنكارىيان دەکرد، ۴،۱، بە تايپەتە لە
 دووای مەسەلەى تەحكىم . بەم جۆرە ھەندىك لە ناوہكان خۇيان وەك شانازى
 بەكارىيان ھىناوہ، ياخۇ ھەندىكىشىيان نە يارانىيان بۇيان داتاشيون و پىيانەوہ
 دەناسرانەوہ.

چوارەم : لە گەرنگەرتىن گروپەكانى خەوارىچ و بىرو بوچوونەكانىيان.

خەوارىچ وەك دەرھاوئىشتەى كىشەكانى پەيوەست بە ژيانى خەلافەت
 كۆمەلگەيان بەرھەو پەوتىكى جىاواز لە مەبەست و خواستى دەسەلاتى
 خەلافەت تىگەياندا، ۵، ھەربوئە لە سەرەتاوہ تىپوانىنيان كورتكرابوويەوہ لە
 بىرىكى سىياسىيانەى رووت، كە ئەوئىش مەسەلەى تەحكىم بوولە
 شوئىنگىربونى خەلىفەتەك لە خەلافەتدا. وەلى ھەرزوو ئەو زانىارىە
 سىياسىيانەيان تىكەل بە لىكۆلئىنەوہ لاھوتىەكان كەرد، ۶، چونكە ئەوان وەك
 ئۆپۆزسىيونىك بە حوكمى ھەلومەرجى ھوشيارىو بوونى كۆمەلەى تىيان ناچار
 بوون، ھەمان پەردە پۆشى ئايىنى بو پاساوى ملەلانىكانىيان لە تەك حوكمى
 ئايىنى و سەنتەردا بەكار ھەيئەتتا لە ساپەى مەزھەبىكى داتاشراو بەخۇيان
 بەرژەوہەندى نەتەوہى و سىياسى و ئابورىيان راگەرن، ۷، ئىتر ئەوہ بوولە
 ميانى بەرژەوہەندىەكانىياندا دەبوو بانگەشەكەردن بۆ دادو بەكسانى
 لە پىشچاوبگەرن، تا نەتەوہ گەلىكىش كە بەرژەوہەندىيان لە تەك ئەو

هواستانه دایه و نه یاری خه لافه تن له ده وری خوځان کوبکه نه وه و هه لیانسو پښتن. لږه شدا جه ننگه سیاسیه خوځناویه که یان کرده وه جه ننگیکي کوم له لایه تی (۸،۱)، له گه ل نه وه شدا جیاوازی سیاسي و که لتووری پوټی به رچاری ده بیني له دروست بوونی بوچوونی نوټ له ناو خه واریجد ۱۰۹. له م باره یه وه لوټه ی صافی له کتیبی (العقیده الاسلامیه) دا هیټناویه تی و ده لیت : "له پشت هه موو جیاوازی به کی سیاسیه وه جیاوازی به کی عه قیده بیش داتا شراوه"، هه ربویه کاتیک هیژیکي وه که خه واریج به هوټی جیاوازی سیاسي (تحکیم) وه دروست ده بیت دواتریش هه وچی به عه قیده یه کی ثابتي تاییت به خوځان ده بن ۱۱۰. ناشکرایه خه واریجه کانیش له وکاته وه که ریزه کانی عه لیان به چی هیشت کوم لیکي پابه ندو له سهر یه که پښاز بوون، پښاکه شیان جه ننگان بوو درټی خه لیفه ی موسلمانان، به لام کاتیک عه بدوللای کوری عه باس به له رمانی عه لی به شیکیانی به به لگه کانی گه پانده وه بو سایه ی خه لافه ت، نه وکات جیاوازی بوچوون له ناو نه وانی شدا دروست بوو، که نه مه ش ده توانین به ده سپنکی په رتبوونی ریزه کانیان و دروستبوونی گروهه کانیان بژمیرین ۱۱۱. هه ر لیره وه تنده گه بن که خه واریج ده بوو له گه ل سه رده م و له گه ل نه ته وه جیاوازه کاندایه تاییه تمه ندی جیاوازو جوړاو جوړیان هه بیت، هه ربویه پاش بلاو بونه وه یان له ناوچه کانی ده وله تی نیسلا میدا دابه شبوون به سهر چه ندین په وتی جیا جیادا ۱۱۲. به شیوه یه که میژوو نووس به غدادی ژماره یان داده نیټ به بیست په وتی جیاوازا، که به پیټی به غدادی گرنګترینیان به مجوره دیاری کراوه " المحکمة، الازارقه، النجدان، البیهیه، العجادره، الثعالبه، الاباضیه، الصفریه " ۱۱۳.

گرنگ ترین گروپه کانی خه واریج .

یه که م : المحکمه الاولی :-

ئەم پەوتە لە سەرەتا ترینیانن، هەموو ئەوانە دەگرنەوێه که لە سوپای عەلی جیا بوونەوێه و چون بۆ حەرورە، سەرکردە کەشیان بریتی بوو لە عەبدوللای کوپی وەهەبی پاسبی، هەرێهە عەبدوللای کوپی کە وای و عیتابیش لە گەورە سەردارانێ ئەم پەوتە پێشەنگی خەواریج بوون ۱۱۴. ئەوێ لە سەر ئەم گروپە دەوتریت ئەوێه که کە سێکیان بەناوی کوپی یەشکری لە کاتی ناوێزیکردنە کەدا لە هەریەک لە سوپای عەلی و موغایه کە سێک دەکوژیت و پاشان هاوار دەکات لە هیچ کام لە سوپایه نییه و بەریه لییان، ئیدی بە دوازدە هەزار سەربازی جەنگاوەرەوێه دەردەچن بۆ حەرورە و ئۆردووی جەنگ وەشق بۆ روبەروو بوونەوێه ساز دەکەن ۱۱۵. دوواتریش هەربە و ناوێه دەناسرێن. سەبارەت بە بێرکردنەوێه شیان ئەمانە پێیان وابوو هەریەک لە عەلی و عوسمان کافرن و لە راستە شەقامی دین لایان داوێه، هەرێهێه نەخشەێ خەلافەت بۆ ئەوان پوو بە پوو بوونەوێه یان بوو، ئەوێ بوو سەرئەنجام لە جەنگی نەهرەواندا سالی (۲۸ک - ۶۵۸ز) ئۆبەیان لە نێوچوون و ئەوانەیشی کەمانەوێه تەفرۆ تونا کران. سەرچاوەکان دەلێن ئەوانەێ پزگاریان بوو بەمۆرە هەلەاتن، کە دووانیان بۆ عوممان و دووانی تریان بۆ هەریمی جەزیرە و دوانیشان بۆ سەجستان و یەکیکی تریان بەرەو یەمەن دوورکەوتنە کە دواتر باس لە هەریەکەیان دەکەین 116.

دووەم : ئەزاریقه (الازارقه) :-

ئەم پەوتە بریتی بوون لە شوێنکەوتوانی ئەبو پاشدو نافعێ کوپی ئەزەرق ۱۱۷. سەرەتای دەرچوونیان لە ناوچەێ بەسەرەوێه بوو، لەوێشەوێه

بەرەو ئەھواز كەشان، ئەمانە مانەوە تا لەسەردەمی عەبدوللای كۆپی زوپیژدا بوون بە زۆرتەین ئەندامانی بزووتنەوێ خەواریج.

لە گەرتەین تاییەتمەندی ئەوان ئاماژە بەو دەكرێت، كە بە توندپەوییان جیاوەكرانەو، چونكە ئەوان پێیان وابوو هەموو سەرپێچەك هاوێدانانە بوو خودا، هاوكات كوشتنی ژن و منال لە بێركردنەوێ ئەواندا پێگەی پێدراوو. گەشەكردنی ئەم گروپە لەوكاتەو بەو كە نافی كۆپی ئەزەقیان كرده ئەمیری خۆیان، ئیتر هەر بەناوی ئەمیرەكەیانەو بانگەكران و تەواوی موسڵمانانی عوممان و یەمامە لەدەوریان خەبوونەو دژی دەسەلاتی خەلافەت ۱۱۷.

سێهەم: النجدات: -

ئەم پەوتەش شوێن كەوتەو ئەجدەو كۆپی عامری حەنەفی بوون، ئەمانە لە سەرەتادا بەشێك بوون لە شوێنكەوتوانی نافی كۆپی ئەزەق، پاشان جیابوونەو وەك پەوتێكی سەریخۆی فیکری و سیاسی وەدیاركەوتن، هۆكاری ئەم پەرتەوازییەش لەوێدا بوو كە بۆیان پوونبەو و نافع بپاری كوشتنی ژن و زارۆگی داو، بۆیە چوون بۆ لای ئەجدی كۆپی عامر بەئێنیان بەودا كە ئیتر شوێنی بكەون. ئەو بوو خەواریجەكانی یەمامە هەموویان بوونە لایەنگری ئەم پەوتە، وەلی دواتر ئەمانیش پەرتەوازی بوون و بوون بە سێ كۆمەڵەو بەم جۆرە:

۱. بەشێکیان لەگەڵ عەتییە حەنەفی بوون لە سەجستان.

۲. بەشێکیان لەگەڵ ئەبو فدیك بوون .

۳. پاشماوێكانیشیان لەگەڵ ئەجدی كۆپی عامر مانەو ۱۱۸ .

سەبارەت بەبیروبوێچوونەكانی ئەم پەوتەش سەرچاوەكان دەئێن شلرەو تریبوو لەوانیتر، بۆنمونه ئەمان پێیان وابوو زیناکەر بە موسڵمانی دەمێنیتەو ئەگەر زینای كرد، بەلام درۆی بەردەوام لەئاكامدا هاوێدانانە بوخودا،

له کاتیکدا ئەم تاوانانە لەلایەن گروپەکانی ترهوه زۆر بەسەختی بریاریان
لەسەر دەدرا.

چوارەم: ھەفارییەکان :-

ھەفارێکان لەخەوارێجە شوێنکەوتووێکانی زیادی ئەصفەر بوون، ئەمانیش
لە بۆچووندا لە ئەزایە دەچوون، بەلام پێگەیان بەکوشتنی ژن و منداڵ نەدەدا
لەکاتی کردنی سەرپێچیدا ١١٩.

پێنجەم : ھەجاریە (العجاردة) .

شوێنکەوتوانی ھەبدولکەریمی کوپی ھەجرەد بوون ١٢٠، ئەمانیش لەناو
خوێندا بوون بەھەشت بەشەو ھەوانە : الحازمية، الشعبية، الاطرافية، ذکر
الخليفة، المعلوماتية، المهجومية: ١٢١.

شەشەم: ئەبازییە (الاباضية) .

سەرکردەکیان بریتی بوو لە ھەبدوللای کوپی ئەبازییە، سەرھتای
دەرکەوتنیشیان دەگەڕایەو ھەبۆ سەرھەمی مەروانی کوپی موحمەد،
ئەمانیش دواتر بوونە چواربەش : الحفصية، الحارثية، اليزدية، اصحاب
الطاعة : ١٢٢.

ھەوتەم: بەیھەسیەکان .

شوێنکەوتەیی بەیھەسی کوپی ھەیسەمی کوپی جابر بوون، ئەم پەوتە پێیان
وابوو باوھەر زانیارییەکی لەدەیانەو کردەو ھەوگوفتار ھێچ پۆلی نیە لە
باوھەردا ١٢٣.

دياره هم موټم په وتانه ی خه واریج به هو ی جیاوازی بوچوونی
 سه رکړده کانیانه وه بوون، هه ربو یه ناوی هه ربه شیکیشیان به ناوی
 سه رکړده که یانه وه بووه ۱۲۴، نه ک به ناوی مه زه به که یان، له گه ل نه وه شدا
 به پتی شوین و کاتو زه مینه ی واقع گوزانکاری به سه ر بوچوون و نه خشه و
 پلانیاندا هاتووه ۱۲۵.

پینجه م: له دیارترین بیروباوهره کانی بزوتنه وه ی خه واریج:-
 هه رچه نده خه واریجه کان وه ک په وته نیسلا میه کانی تر خاوه نی
 قوتا بخانه یه کی فیکری و عه قلانی نه بوون، هه روه ک چو ن په وته کانی وه ک
 مو عته زیله و نه شاعیره و شیعه قوتا بخانه ی مه نتیقی و عه قلانی ناراسته ی
 ده کړدن، به لام توانی بیویان له ده رهاویشته ی بزوتنه وه که یاندا، چه ندین
 بوچوونی خو یان له پووی سیاسیی و ثایینه وه له بیروباوهری خو یاندا
 بچه سپینن ۱۲۶. به جوړیک له بیري سیاسییانه وه چه ندین بوچوونی ثایینی
 به دی ده کرا، هه رنه مه ش بووه هو ی نه وه ی که نه م نو پوزسیونه عه ربه بیه ی
 سه رها تا له پتی په نا بردنیه وه بو ثایین و شیکردنه وه ی ثایینی له پووی
 مه زه به بیبه وه پر و سه ی گوزانکاری قول و گشتگیری خوی له ده ست بدات و
 نه و ده ولته ش ویران بکات که ده یه ویست پزگاری بکات، به مه ش وای لیته ات
 تیکو شان له پینا و دادو یه کسان ی تیکه لی نا کوکی فیه ی و تابه فیه گه رای ی بیته و
 وهر گه پریته سه ر تیکو شان نیکی جیا خوازی و ناوچه گه رای و له نا کامیشدا بیته
 هو ی له تکز دنی ده ولته تی نیسلا می و تیکشکاندنی بونیادی ثابوری و پایله
 فیکریه راسته قینه کان.

هاوکات له نه نجامی بوچوونی خه واریج له فیه قه دا نه ک له لوژیک و عه قل ۱۲۷،
 واته له نه سمائو سیفاتدا پړگای خو یان کړده وه. چونکه پتیان و ابو و تاکه
 کو مه لیکن که موسلمان ی سه ر راستن و به رنامه که شیان گه رانه وه یه بو
 نیسلا می سه رها تا و بانگه شه ی برایه تی و یه کسانیش کروکی

باوه په که یانه ۱۲۸. له م باره یه وه (دیمومبین) ده لیت : " بانگه شه کردنی
 خه واریج بوّ برایه تی و یه کسانیی کومه لایه تی واده کات به موسلمانان
 بیوریتانیه کان نیویان به رین " ۱۲۹، چونکه خه واریج کان خوین به نوینه ری
 دیموکراتییه ده زانی له ده سه لاتدا ۱۳۱. له سه ر ئه م بنه مایه ش به دریزایی
 حوکی ئومه وی شوپشیان کرد دزی دیسپوتیزم و پشتاو پشتی، چونکه نه وان
 له سه ر ئه ساسی و توره مه ی بنه ماله و ده مارگیری دروست بیوون ۱۳۱.
 نه وه ی گرنگه لیره دا کاریگه ریه کانی سه ر خه ملین و سه ره لسانی بیر کردنه وه ی
 خه واریج، هه ربویه ده بینریت به شیوه یه کی دیار کاریگه ریی ده ره وه ی نیمچه
 دورگه ی عه ره بی له به رنامه یاندا هه بوو، نه وان به هو ی کوچه ریپانه وه زوږبه ی
 نه ریته کانیان گواستبوه وه بوّ ناو خوینان، له وانه نه ریته کانی یه کسانیی و
 ده مارگیری و خیلایه تی و ژبانی کومه لایه تی و پیکه وه ژبان، هه موو نه مانه ش
 فهره نگی نه ته وه کانی ده ری عه ره ب بوون، چونکه سروشستی کوچه ریپانه ی
 خه واریج و په لکشانیان بوّ ده ورو بهر به هره مه ندی کرد بوون له و ژبانه ی که
 بیرو باوه په که یانی پیژهنگر پیژگرا بوو، هه روه ها زوږبه ی ئه م خه واریجانه له
 عیراق و باکوری پوژمه لاتی عیراق ده رکه وتن، چونکه زوږینه ی خه لکی
 ناموسولمان له وی بوون، هه ربویه کاریگه ریه کی زوږیشیان له سه ر بیر
 خه واریج هه بوو، به تاییه تی کاریگه ری ثابینی مه سیحی و زه رده شتی و مه زده کی
 که عه جه مه کان وه ک پیکه اته یه کی پوچی مامه له یان له ته ک ده کردن ۱۳۲.
 له گه ل نه وه شدا بوچوون هه یه ده لیت : " بیرو باوه پی خه واریج کاریگه ر نه بوو
 به فه لسه فه ی نه غریق و پوژشنییری فارسی، هه روه ک چوّن عه ره ب
 کاریگه ربوون پی، چونکه نه وان پاریزگار بوون له سه ر قییه می سه ره تایی
 خوینان و ده ستوری په سه نی ئیسلامیی، نه و بوچوونانه ته نکیدیان له سه ر
 نه وه ده کرده وه که خلیفه مروفتیکی ئاساییه و تاوان و هه له ده کات، له م
 کاته شدا پیویسته راست بکریته وه، نه گه رنا شمشیر حوکم ده دات ۱۳۳. به لام
 نیمه پیمان وایه بوچوونی یه که م راستره، چونکه پواله ته کانی یه کسانیی و
 بانگه شه کانی خه واریج په نگدانه وه ی پوژشنییری و کلتوری و ثابینیان پیوه

دیاره، که له فەرمانگی نه ته وه کانی تر دا زیندوو بوون، گرنګترین
 مړچوونه کانیښیان بریتی بوو له (تېروانیښیان بوڅه لافته)، چونکه بابته
 څه لافته له ئیسلامدا له یه که مین کښه کان بوو که کوډه لئ موسولمانانی لیک
 درازان ۱۲۴.

له راستیدا څه لافته یان (الامامه) له ئیسلامدا یه ک واتا ده گه یه نن، نه ویش
 بریتییه له سهرکرده ی موسولمانان یاخو نه و که سه ی که فرمانه کانی
 موسلمانان جیبه جی ده کات ۱۲۵. ئیعامه ته وکات به پتی تېروانیښی نه هلی
 سوننه ته و جه ماعت چند مه رجیکی هه بوو، له وانه پتویست بوو دادپه روه،
 زانا، په چه له ک قورپه یشی بیت. شیعه کانیښ هه مان بوچوونیان هه بوو،
 به لام ده یان ووت ده بیت له بنه ماله ی علی بیت ۱۲۶.

هه رچنده نه م بوچوونانه یه ک لای نه کرانه وه، ته نانه ته ئین څه لدوون پتی
 وابوو مه رجی قورپه یشی بوون بوڅه لیفه ته نها دڅخیکی کاتی بووه، بو
 نه وه ی به کیتی موسولمانان بپاریزیت، نه گینا پتویست نه څه لیفه قورپه یشی
 بیت و ده کړی ته نها موسولمان بیت ۱۲۶. به لام تېروانیښی څه واریج له سهر
 ئیعامه جیاواز بوو، نه وان پتیان وابوو څه لیفه ده بیت به هه لېزار دینکی نازاد
 له لایه موسولمانانه وه هه لېزېردیت، ئیتر هیج پتویست ناکات، قورپه یشی
 بیت یان به نده یه کی څه به شیی جیاوازی نه، به لام تاکه مه رج له ئیسلامدا بو
 څه لیفه نه وه سه ملکه چی فرمانه کانی خودا بیت، نه گه رنا لاده بریت ۱۲۷.
 دیاره څه واریجه کان له سهره تادا نه م بوچوونه یان نه بوو، نه وان تاکه
 مه رجیان بوڅه لیفایه تی نه وه بوو که پتویسته څه لیفه عه رب بیت و موسلمان
 بیت ۱۲۸، به لام که زانیان مه والیه کان، یان موسلمانان نا عه ربه کان هیدی
 هیدی ده بنه ته نها مه ئوای حه وانه وه و پاریزه رییان بوو به پووبوونه وه ی
 نومه ویه کان، ئیتر وه ک هیژنکی مرئیش به خیرایی هاتنه پریزه کانیانه وه،
 نه وکات باوه ریان گوړاو گوتیان څه لیفه ته نها موسولمان بیت ئیدی له هه ر
 په گزو بنه چه و توره مه و نه ته وه یه ک بیت قهیدی نه ۱۲۹.

ئەم تیزەى خەوارىچ پېچەوانەى شىعەكانىش بوو كە خەلافەتيان گە مارۆ دابوو لە بنەمالەى پېغەمبەردا. خەوارىچ تیزەكەى خۆيان بە عەمەلى جى بەجى كرد، بەوەى كاتىك عەبدوللاى كورپى وەھبىيان كرده ئەمىرى موسلمانان و لە قورەيشىەكان نەبوو. ١٤، ئىتر خەوارىچ بە درىژەدان بەم بوچوونەيان بە درىژاى مېژووى ئومەوى و عەباسىەكانىش بوونە ھىزى بەرھەلستكار.

وہك باسكرا بىروپاى خەوارىچ لە گوڤاندا بوو، ئەویش بە پى كات و شوڤن، ئەوەبوو لە سەردەمى عەبدولمەلىكى كورپى مەروان لە سالى (٦٥-٨٣ ك / ٦٨٤-٧٢ ز) بزووتنەوەى خەوارىچ تەنھا جوولانەوہىەكى سياسى نەبوو، چونكە بەرەبەرە لە گوتارى سياسىەوہ تىكەلى بىروباوہرى ئاينى بوون، ئىدى خەوارىچ لە نىوہندى خەلك و لاىەنگرانىدا وەك مەزھەبىت سەير دەكرا، ئەم شىوازەش لە گروپى ئەزارىقەدا بە پوونى و بە تەواوى پەنگى داىوہ ١٤١. يەككى تر لە بىروباوہرەكانيان برىتى بوو لە نىورى كاركردن بە شىكە لە باوہ، ئەمە بوچوونىكى تريان بوو، پىيان وابوو پاستگووى، نوڤ، پوڤو، دادپەرەرى، ھەموو ئەمانە بە شىكن لە ئيمان، ئيمانىش تەنھا بېروا بوون بە خوا نى، بەوہى بوترىت (لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ)، بەلكو پىويستە كردهوہش بوونى ھەبىت، ئەگىنا ئيمانى بى كردهوہ، موف بەرەو كافربوون و گوناھى گەرە دەبات. ھەرەھا پىيان وابوو پىويستە لە دەسەلاتى ستەمكار دەرچن و پووبكەنە (دار الاسلام) ١٤٢.

ئەوان لە بوچوونەكانياندا تەكفىرى ھەرىكە لە عوسمان و عەلىيان دەكرد، پىيان وابوو ھەموو ئەوانەش ھەستان بە ناوېژىكردن كافرن، بوونە بە توندى موعاوېە و ئەوانەى لە شام لە گەلى بوون ھەمويان بە دەرچو لە ئاين قاودران ١٤٣.

باسی چواره م:

ده ستيپيكي جهنگه كانى خه واريچ و ده ولته تى ئيسلامى.

۱. جهنگى نه هره وان وشه هيد كردنى عه لى و بلاويونه وهى خه واريچ :-

پاش نه وهى خه واريچه كان كوڤوونه وه به ئينيان دا به عه بدوللاى كوپى وه هبى
راسبى ۱۴۵، ئيتير هه رينى نه هره وانيان كرده بنكهى جموجوولى
بزوتنه وه كه يان و سوپا يه كى چه كداريان پيك هيناو ده ستيان كرد به
خرابه كارى و پشتنى به ناهه قى خويىنى موسولمانان و بردنى سه روه ت و
سامانيان و حه لاگردنى ماليان ۱۴۶. له به رامبه ردا خه ليفه عه ليش پاش
هه ولدانى كى زور بۆ كه پانه وه يان بۆ پيزه كانى خه لافه ت بى هيوابوو، دوو اجار
بريارى جهنگيدا له گه ليان و به له شكرى كى سازدراوه وه ده رچوو بۆ نه هره وان.
به لام پيش ده سپيكردى جهنگ و سه رها ده ستيكرد به وتوويزى كى دورو
درى ژو لوزى كى له گه ليان. نه وه بوو له ئاكامدا زورينه يان هاتنه وه پيزه كانى
ده ولته، به جۆرىك ته نها هه زار كه سيك له ده ورى سه ركرده كه يان مانه وه،
ئيتير جهنگ له نيتوانياندا پهويدا، ئه م جهنگه به كه م جهنگى خه واريچ و
خه لافه ت بوو، سه رنه نجام له و پووبه پوو بوونه وه دا زورينه ي خه واريچ به
سه ركرده كانيشيان وه كوژدان، له وانه هه ريوو عه بدوللاو حه ر قوسى كوپى
زوهه بىرى سه عدى كه به شدارى كوشتنى عوسمان بوون و له پيشه نكه كانى
بزافى خه واريچ بوون ۱۴۷.

ئه م جهنگه كارى گه ريه كى ته واوى كرده سه رخه واريچ، هه ركاردانه وهى ئه م
جهنگه بوو له سالى (۴۰۰ - ۶۶۵ ز) سى له خه واريچه كان كوڤوونه وه له وانه
عه بدولپه حمانى كوپى مه لجه م و به ركى كوپى عه بدوللاى ته ميمى و عه مرى

کوپي به کړی ته میمی، نه مانه هر سیکیان له توله کوزراوانی جه نگی نه هره وان بریاری کوشتنی هریه له پیاوانی ده ولته نیسلا مياندا که علی وعاویو و عمر بوون، بریاره کهش له نه خشه یه کی بۆ داریژراودا پتویستبو له یه کات و ساتدا نه نجام بدریت، که دیاریکړنه کهش (۱۷) ی پره مه زانی نویژی به یانی بوو ۱۴۸، نیت هر یه له وانه پتویستبو له و کاتدا له دیمه شقو میسو کوفه وه کاره کانیان بۆ کوشتنی نه وانه نه نجام بدهن. وه لی هریه کیکیان هستا به جیه جیکړنی پلانه کی. نه ویش عه بدولپه حماني کوپی مه لجه م بوو، که توانی به شمشیره کی له علی بداو شهیدی کرد. ناوبرو له کاتی شالاهه کهیدا بۆ سر خلیفه ی موسلمانان هاوارده کات: "علی حوکم ته نها هر بوخودایه، نه بۆ توپه ونه بۆ هاوه لانت" ۱۴۹۸.

نیت علی پاش بریندار بوونی شهید ده بیټ، به لام عمر و عواویه پزگاریان ده بیټ له پلانه که. به مجوره جه نگی نه هره وان کاریگری قول به هیزی له سر خه واریج هه بوو. به جوړیک (نیکسون) له وباروه ده لی: "جه نگی نه هره وان بۆ خه واریج وه پوودای که ربه لا وابوو بۆ شیعه کان" ۱۵۰. هندیکیش له روزه لاتناسان پتیا و ابو خه واریج وه ماریک و ابو، که له جه نکه دا پیکراو به لام نه کوزرا. نه وه بوو جه نگی نه هره وان (۳۸ ک ۶۶ ن) بوو به هو ی وروژاندنی ده مارگیری ناینی ته وای هه وادارانی خه واریج له به سره و کوفه دا ۱۵۱. نیت به شیوه یه کی نهینی له وپوه جموجولیکی نو دهستی پیکرد ۱۵۲. هاوکات نه وانه ویش له جه نکه دا پزگاریان ببوو پوویان کرده ناوچه کانی عومان و هریمی جه زیره و سه جستان و یه من، نیت بزوتنه وه که له وپوه بۆچوونی جیا وازو مه زه بی تاییه ت به خو یان دروست کردو به دریژای میژووی ثومه ویه کان بوونه مایه کی کشه و ده ردی سهری بۆ سر ده سه لاتی ناوه ندی خه لافه ت، هره وها بوونه زه مینه یه کی له بار بۆ خپوونه وه ی به ره لستکارانی ناعره ب له ته کیان و به مه ش زیده تر په رژیان تا ناسایشی ده سه لاتی ملهوپی خه لافه ت بخنه مه ترسیه وه و سه رگونه ی لادانه کانی بکه ۱۵۳.

۲. خەوارىج لە سەردەمى دەولەتى ئومەويەكاندا :-

پاش ئەوئى خەسەنى كۆپى عەلى لە دەسلەت دا نەرمى نواد بۆ موعاويە و رېك كەوتن لە سەرتەوئى موعاويە لە دوای عەلى بېيت بە خەلىفەى موسلمانان. موعاويەش وەك ئەوئى بئەمالەيەكى پەسەنى عەرەب، تەماو شانازی ئەوئى لا دروست ببوو، كە هەرلە سەردەمى پېش ئىسلامەو پولاتىكى گەورەيان لە تاو قورەيشدا هەبوو، ئىتر ئەو ئەركەى بە مافى خۆى زانى و گرتىە ئەستۆى خۆى، ئەو تا ئەوكات ماوئى بېست سالاى والى وولاتى شام بوو ۱۵۴، بە مەش دەسلەتلىكى پەهاى لە ناوچەكەدا بۆ دروستببوو، بە جۆرێك توانى بە برپارێك تەراتێن بە پەرسىيە بەرايىيەكانى دەستورى ئىسلامى بكات. ئەمەش بەلە بەرچا و گرتنى ئەوئى كە خۆى و بئەمالەكەى لە وولاتى شامدا بۆ كېشە و بۆ قەرەو مەشە بوو. بەلام سەبارەت بە بزوتنەوئى خەوارىجەكان هەرلە سەرتاوە لە خەلىفە بوونى ناپازى بوون، چونكە ئەوئى بە شێك بوو لە پارزىبووانى پەرۆئى تەحكىم و گرەوئى لە مەملەتلىكاندا بەرەبووئەو، هەريۆئە لە دیدى خەوارىجدا تەنها شمشىر لە بەينى ئەوان و موعاويەدا بوونى هەبوو ۱۵۵، لە بەرئەوئە يەكەمىن كاردانەوئەشيان دژى موعاويە و دەسلەتگرتنە دەستى بە ناپەوا. دەرچوونى فەرەوئى كۆپى نەوفەلى ئەشجەعى بوو بۆ هەريۆئى شارەزور ۱۵۶، فەرەوئە ئەكە پېنج لە سەركردەكانى تەرى خەوارىج لە شارەزورەوئە دەستيان كرد بە خۆ رېكخستن و هەپەشەكردن لە دەولەتى تازە پاگەيە نراوى ئومەويەكان.

بە شێوئەيەكى گەشتى خەوارىجەكان بە دوو ئاراستە بلاو بوونەوئە يەكەم: ئاراستەى يەكەمى خەوارىج بۆ عىراق و دەورووبەرى بوو كە مەلەبەندەكەيان لە شوئىنێك بوو نزیكى بەسەرە بەنئۆى بە تانىج، ئەم ئاراستەيە لە دوايیدا دەستيان بە سەر كرمان و هەريۆئى فارسدا گرت، بە ناو بانگترین سەركردەيان لەم بەرەيدا بریتى بوو لە نافعى كۆپى ئەزەق ۱۵۷.

دوهم: ئەم ئاراستە پووهو جەزیرەى عەرەبى بوو، لەوێدا دەستیانگرت بەسەر یەمامەو حەزەمەوت و یەمەن و ئاشیف، گەرنگترین سەرکردەکانیش بریتى بوون لە ئەبو تالوت و نەجدەى کورپى عامر و ئەبو فدیك ١٥٨. لەبەرامبەریشدا کاردانەوێ ئومەویەکان نەیانئوتوانى بەسەر ئەم دوو لقەدا زāl ببـ. بەجۆریك كە بەدریژایی ماوہى دەسەلاتیان بوونە مایەى دەردى سەرى بویان ١٥٩.

دیارە تەواوی شوپشەکانى خەوارىچ دژى ئومەویەکان (٤٠٤-١٣٢/ك ٦٦-٧٤٩ ز) لەسەر ئەو بنەمایە بوو كە دژى دەمارگیرى قورپەیشن لە سەردارىتیدا، ئەمەش بەشێك بوو لە بیروباوەڕى خەوارىچەکان، چونکە پۆحى بنەمالەى ئومەوى دەمارگیرى بوو بۆ قورپەیش ١٦٠، بۆ سەلماندنى ئەم راستیەش تەواوى ئەو شوپشەنەى كە پەرویانداوہ لە ھۆزە دەمارگیرەکانى دژە قورپەیشەوہ پابەراییەتى کراون، بەم شێوەیەى لای خوارەوہ :

- شوپش (حوپرە بن وداع بن مسعود) لەسالى (٤٠٤/ك ٦٦ ز) لە ھۆزى (اسد).
 - (مستورد بن علف) لەسالى (٤٤٣/ك ٦٦ ز) لە ھۆزى (تميم).
 - (زفاف الطائى) لە سالى (٥٥٩ ٦٧٨ ز) لە ھۆزى(طى).
 - (قريب بن مره) لەسالى (٥٠٥ / ٦٧ ز) لە ھۆزى (ازد).
 - (صيان بن زيبان سلمى) لە سالى (٥٩٩ /ك ٦٧٨ ز).
 - (ابو بلال مرداس) لەسالى (٦١/ك ٦٨ ز) لە ھۆزى (تميم).
 - (نافع بن ازرق) لەسالى (٦٥٠ - ٦٨٤ ز) لە ھۆزى (بكر بن وائل).
 - (عبدالله بن بشير) لەسالى (٦٥٠ /ك ٦٨٤ ز) لە ھۆزى (تميم).
 - (زبير بن على) لە سالى (٦٨ /ك ٦٨٧ ز) لە ھۆزى (تميم).
 - (نجدہ بن عامر) لە سالى (٦٩/ك ٦٨٨ ز) لە ھۆزى (بكر بن وائل).
 - (عبدالله بن يحيى بن اسود) لەسالى (١٣٠/ك ٤٧ ز) لە ھۆزى (كندى) ١٦١.
- ئەمانە ھەمووى لە عەرەب بوون و قورپەیشى نەبوون، لەگەڵ ئەمەشدا نا ئارامیەكى تەواو بەالى بەسەر پۆژھەلاتدا كێشاو، لە ھەموو شوپشە بزووتنەوہى خەوارىچى دژ بە ئومەوى سەرى ھەڵداو، بزووتنەوہكان زۆر جار

به ناوی گه پانه وه بوون بو سهره تاکانی ئیسلام و بانگه شه ی یه کسانن نیتوان
 نینکرای ره گه زو گروپه ئنتیکیه جیاوازه کاننیا ن ده کرد، لیره شدا به شداریکردنی
 مه والیه کان له ناو خه واریجدا پوهیه کی دیاری بزوتنه وه کان بوون ۱۶۲.
 به جوړیک له کوتایی سده ی حه وته م و سهره تای سده ی هه شتم به ته واوی
 دروشمی خه واریج (نا بو خه لافهت له دهره وه ی ویستی خوداو گه ل)،
 چه ندین خه لکی ئارپاسته جیای له ده وری خو ی کو کرده وه و خوازیاری
 بنچینه به ک بوون بو یه کسانن نیتوان کو مه ل ۱۶۳. گرنگترین کار دانه وه یه کی
 توندو کاریگه ری ئومه ویه کان به کاریان هیئابیت دژی هیزی خه واریج و بو
 پژگار بوونیان له مه ترسی له ناو چوون، بریتی بوو له سهرده می بوون به والی
 هه حاجی کوپی یوسفی سه قه فی، ئه م پیاوه که سایه تیه کی توندوتیژو
 سه ریازی به هیژ بوو، ئومه ویه کان له سالی (۷۴ ک / ۶۹۳ ز) کردیانه والی
 عیراق ۱۶۴. ئه ویش ئه رکی پوهیه پوو بوونه وه ی بزافی خه واریجی له ده سپیک
 کاره کانیدا دانا، ئه وه بوو زوړ دلره قانه هیزی خه واریجی سهرکوت ده کرد،
 به مجوره به دریژای سهرده می ده سالاتی ئومه وی تاکه ئارامیه ک پوهی دابیت
 له گه ل خه واریج، بریتی بوو له سهرده می عومه ری کوپی عه بدولعه زیز (۹۹ -
 ۱۰۱ ک / ۷۱۷ - ۷۱۹ ز). ئه و یه کیک بوو له و خه لیفه لیبرال و ئیسلام دۆستانه ی
 داوی گفتوگو ی ده کردو و باج و سهرانه ی له سهر ناعه ره به کان لاده برد.
 مامه له ی ئه م خه لیفه یه له ریگه ی هیژوو زوره وه نه بوو، به لکو ئاماده می
 پیشاندان بوو بو گو یگرتن بو داواکاره کانن خه لکی توپه و به ره له ستکاری
 خه لافهت ۱۶۵. به لام به گشتی ئه م هه ولانه ی ئومه ویه کان بو پژگار بوونیان
 له فشاری توپه یی و هاواری گه لانی بن ده ست و جوولانه وه رزگاریخوازه کان
 له لایه که وه که م بوون، له لایه کی تریشه وه درهنگ وه خۆکه وتن .

په راویزه کانی به شی یه که م

* مه به ست له و سه ریچیکارانه هوژه عه ره بیه هه لگه راوه کان بوون، وهك هوژی (حنیفه) که سه رکړده که یان موسه یله مه ی کوپی حه بییه بوو، له گه ل هوژی ته میم که سه رکړده که یان سه جاجی کوپی حارس بوو.

۱. الاسفرائینی: التبصیر فی الدین، تحقیق محمد الکوسری، مکتبه الخانجی، مصر، ۱۹۵۵، ل ۲۵.

* نه یو به کر ناوی عه بدولای کوپی قوحافه ی کوپی عوسمانی ته میمیه، یه که م خه لیفه ی راشیدینه و له شاری مه که دا له دایک بووه (هه مان سه رچاوه، ل ۲۵)

۲. الطبری: تاریخ الرسل والملوک، تحقیق ابو فضل ابراهیم، ت ۲، دارالمعارف القاهرة، ج ۱، ل ۳۳۸.

۳. ابن کثیر: البداية والنهاية، ت ۱، دارالمعارف، بیروت، ۱۹۶۶، ج ۵، ل ۲۲۷ - ۲۲۸.

۴. ابن کثیر: البداية والنهاية، ج ۵، ل ۲۴۵ - ۲۴۷.

۵. وه رگبراهه له (صلاح عبد الفتاح الخالدي: خه لیفه کانی راشیدین له نیتوان جینشین بوون و شه هید بووندا، وه رگبراهه ی فاتیح سه نکاوی، چاپخانه ی نازه، هه ولیر، ۲۰۰۲ ز، ل ۶۷).

۶. هه مان سه رچاوه ل ۶۸-۶۹.

۷. صلاح عبد الفتاح الخالدي: خه لیفه کانی راشیدین له نیتوان جی نشین بوون و شه هید بووندا، ل ۶۴.

* خوی گه ورده ش ناماژه به مجوره موسولمان بوونه ده کات له سه رده می پیغه مبه ردا ده فه رمویت (اذا جاء نصر الله والفتح ورايت الناس يدخلون في دين الله افواجا فصيح بحد ريك واستغفرة انك كان توابا) قورئانی پیروژ سوره تی (النصر).

۸. السيوطي: تاريخ الخلفاء، تحقيق محمد محي الدين عبد الحميد، ت ۱، دار القلم، بیروت، ۱۹۸۶، ل ۶۹.

۹. ابن العربي: العواصم من القواصم، تحقيق محي الدين الخطيب، ت ۲، دار الحبيب، بیروت، ۱۹۸۷، ل ۳۳.

۱۰. ابن العربي: العواصم من القواصم، ل ۳۳.

۱۱. ابن کثیر: البداية والنهاية، ج ۷، ل ۱۸۵.

* جه نگی جه مه ل ه مانگی جه مادی دووه می سالی (۳۶ ک، ۶۵۶ ن) له ناوچه ی (زابوکه) نزیک به سره پویدا، جه نگه که له نیتوان عه لی له لایه ک و عانیشه و زوییر له لایه کی تریوو،

سهره نجام عه‌لی له‌جه‌نگه‌که‌دا سه‌رکه‌وتنی به‌ده‌سته‌تینا : (الطبري: تاريخ الرسل والملوك، ج ٤، ٥٠٦، ٥٠٧، ابن كثير: البداية والنهاية، ج ٧، ٢٤٩٧) زیانه‌کانی ئه‌م جه‌نگه‌ کورژانی ١٣ه‌زار موسولمان بوو له‌گه‌ل شه‌هیدبوونی ه‌ردوو هاوه‌لی پێغه‌مبه‌ر ته‌لحی کورپی عوبه‌یدوللاو زویه‌یری کورپی عه‌ووام : (السیوطي: تاريخ الخلفاء، ١٧٤٤) .

* مملانی له‌نیوان خه‌لیقه‌کاندا په‌یدا بوو، به‌جۆرێک ه‌ریه‌که‌یان ه‌ه‌وادارو به‌ره‌ی له‌نیوان موسولماناندا بو‌خۆی جیا کردبویه‌وه، ئه‌م راستیه‌یه‌ له‌سه‌نه‌دیک‌ی دروسته‌وه‌ بو‌مان ده‌گێرێته‌وه، که‌ ده‌لی له‌ موعاویه‌یان پرسى تو له‌ سه‌ر میله‌ت‌ى عوسمانى یاخو ه‌لی ؟ ئه‌ویش ووتی هیچ کامیان، به‌لکو له‌ سه‌ر میله‌ت‌ى پێغه‌مبه‌رم : (ابن تیمیة: الوصية الكبرى، تحقیق علي حسن علي، مكتبة السراس، بغداد، ١٩٩٥ز، لا ٢٤) .

* ئه‌م جه‌نگه‌ له‌ مانگی سه‌فه‌ری ساڵی ٢٣٧، ٦٥٧ز دا ده‌ستیپێکرد له‌نیوان له‌شکرێکی ١٢ه‌زار جه‌نگاوه‌ر له‌ لایه‌نگرانی عه‌لی و له‌ به‌رامبه‌ریشدا له‌شکرێکی نه‌وه‌د ه‌زار جه‌نگاوه‌ری موعاویه‌دا، جه‌نگه‌که‌ له‌ سه‌فین بوو له‌ سه‌ر پووباری فورات، ئه‌م جه‌نگه‌ دواى کورژانی ده‌یان ه‌زار له‌ ه‌ردوولا به‌مه‌سه‌له‌ی (تحکیم) کوتایی پێهات : (ابن كثير: سرچاوه‌ی پێشوو، ج ٧، لا ٢٥٦-٢٥٨) .

١٢. المسعودي: مروج الذهب ومعادن الجوهر، دار الاندلس، بيروت، ١٩٦٥، ج ٢، لا ٤، ٣٧، ابن كثير: سرچاوه‌ی پێشوو، ج ٧، لا ٢٢١ .

١٣. نايف معروف : الخوارج في العصر الاموي، ت ٤، بيروت، ١٩٩٤، لا ١٤٤ فؤاد مه‌جيد ميسرى: برى ئوسول‌ى ئىسلامى، سلیمانى، ٣٠٠٢، لا ٤٤ .

١٤. عبدالله حماد: التكفير في فكر الخوارج، مجلة النهج، العدد ٢٧، ١٠٠٢، لا ٤٩٧ .

١٥. نايف معروف: الخوارج في العصر الاموي، لا ١٤٤ موسليح مصطفى جه‌لالی: شوراته‌كان، مگبه‌ بغداد، ١٩٨٦، لا ٥١ .

١٦. ابن حجر العسقلانی: فتح الباری (شرح صحيح البخاری)، ت ١، دار الفكر، بيروت، ١٤٢-١٤٣م، مج ١٤ لا ٢٩٥-٢٩٦ .

١٧. ابن الاثير: الكامل في التاريخ، تحقيق مكتبة السراس، ت ١، بيروت، ١٩٨٩، ج ٣، لا ١٥٥٧ .

١٨. مسلم بن الحاج، صحيح المسلم، شرح النووى، ٧، ١٦٧ البخارى، صحيح البخارى، شرح بن حجر، ٩، ١٣٠٠ .

١٩. ابن الجوزى، تبليس ابليس، دار الرائد العربى، بيروت، ١٣٦٨، لا ٩٧ .

٢٠. موسليح مصغى جه‌لالی : شوراته‌كان، لا ٧٣٧ .

* ابوسعيد الخدرى: يه‌كېكه‌ له‌ هاوه‌لانى پێغه‌مبه‌رو له‌ پشتیوانه‌كانى مه‌دینه‌یه‌، که‌ توانویه‌تى زۆرێک له‌ فه‌رمووده‌كانى پێغه‌مبه‌ر (د.خ) بېگێرێته‌وه، چونکه‌ له‌ نزیکو

جیباوه په کانی پیغه مبه ربو: (محمد التمان: تیسیر المصطلح الحديث، المطبعة السلفية، کویټ، ۱۹۸۶، لا ۱۵۸.

۲۱. ابن الاثير: سهرچاوهی پیښو، ج ۲، لا ۵۴۵ "ابن کپیر، سهرچاوهی پیښو، ج ۷، لا ۳-۲، ۱ "نايف معروف: سهرچاوهی پیښو، ۱۶۶.

۲۲. ابن کثیر، هه مان سهرچاوه، ج ۷، لا ۲۷۹ .

۲۳. نايف معروف، سهرچاوهی پیښو، لا ۱۵.

۲۴. هه مان سهرچاوه، لا ۶، موصول جه لالی: سهرچاوهی پیښو، لا ۷۴.

۲۵. ابن الاثير: سهرچاوهی پیښو، ج ۲، لا ۵۴۵ .

۲۶. ابن الاثير: سهرچاوهی پیښو، ج ۲، لا ۵۴۵.

۲۷. نايف معروف: سهرچاوهی پیښو، لا ۲ .

* خودای گه وره ده فهرمیت: (یاایها الذین امنوا انا خلقناکم من ذکر وانثی وجعلناکم شعوبا وقبائل لتعارفوا ان اکرکم عند الله اتقاکم) قورنانی پیرۆز: سوره تی (المجرات)، ثایه تی ۱۳ "هروه ها پیغه مبه ربی خوداش ده فهرمیت: (من دعی الی العصبیه فلیس منا، ومن مات علی عصبیه فلیس منا) "واته نه وهی بانگه شهی ده مارگری بکات له ئیغه نییه، نه وهی له سر نه و باوه په بمری له ئیغه نییه: (مسلم بن الحاج: صحیح المسلم، شرح نووی، ۷، ۱۶).

۲۸. علي الوردی: منطق ابن خلدون، ت ۱، انتشارات مكتبة الحيدرية، قم المقدس، ۱۹۹۷، لا ۸۳.

۲۹. عه تا قهره داغی: کاریگری که لتوری نه وان له سر کورد، چاپی به که م، سلیمانی، ۱۰۰۲ لا ۲۴۵ .

۳۰. ابن خلدون: المقدمة، دار الكتاب المصری والكتاب اللبنانی، القاهرة، ۱۹۹۹ ز، ج ۲، لا ۴۴۸.

۳۱. علی الوردی: سهرچاوهی پیښو، لا ۸۳ "هاملتون جب: اسلام بررسی تاریخ، ترجمه منوچهر، چاپخانه اش، لا ۱۴۱.

* زۆریه ی عه ربه دپهاتی و بیابان نشینه کان له عه ربه شارنشینه کان دل په قترن، له بهر نه وه نه وان له باره ی کوفرو دوپهوییه وه گونجاوترن بو شکاندنی نه و سنورانه ی که خوا بو پیغه مبه ربی دیاری کردون: (بورهان موحه مه د نه مین: ته فسیری ئاسان بو تیگه یشتنی قورنن، چاپی پیتنجه م، هه ولیر، لا ۱۹۵.

۳۲. قورنانی پیرۆز: سوره تی (التوبه) ثایه تی ۹۷.

* موسه یلمه ناوی موسه یلمه ی کوپی حه بییه وه و سهرکرده ی هوژی حه نیغه یه، پاش نه وهی موسلمان ده بیټ، له سرده می نه بوبه کردا هه لگه پایه وه و زه کاتی نه ده دا، دواتر

بانگه‌شهی پتفه‌مبه‌رایه‌تی ده‌کرد، سه‌ره‌نجام له‌جه‌نگێکدا به‌ده‌ستی وه‌هشی کوژرا: (صلاح عبدالفتاح الخالدي: خه‌لیفه‌کانی پاشیدین، لا ٧٠).

٣٢. نایف معروف: سه‌رچاوه‌ی پتیشوو، لا ٢٤.

٣٤. البلاذري: انساب الاشراف، تحقيق الشيخ محمد باقر المحمودي، مؤسسة الاعلمي، بيروت، ١٩٧٤، ج ٥، لا ٤٠٠.

٣٥. موصليح مسطفي جه‌ لالي: سه‌رچاوه‌ی پتیشوو، لا ٣٢.

* عه‌بدوللا کورپی عه‌باس کورپی عه‌بدولمه‌لیبی مامی پتفه‌مبه‌ره‌و له‌نه‌وه‌ی هاشمی کورپی عه‌بدو له‌مه‌نافی قورپه‌یشییه، دایکی ناوی (ام الفجل) هو‌یه‌کێکه له‌گێپه‌ره‌وانی فهرمووده: (سالم الشيرة: من مشاهير المفسرين، الرسالة الاسلامية، المجلة الاسلامية، العدد ٢٥٧-٢٥٨، السنة السادسة، ١٩٩٢، لا ٤٨٧).

٣٦. ابن کثير: سه‌رچاوه‌ی پتیشوو، ج ٧، لا ٢٧٦.

٣٧. هه‌مان سه‌رچاوه، ج ٧، لا ٢٧٦.

٣٨. وه‌رگيراه له: (نایف معروف: سه‌رچاوه‌ی پتیشوو، ٢٦).

* ئیبن خه‌لدون پتیی وایه‌ بۆیه‌ پتفه‌مبه‌ر ئاماژه‌ی داوه‌ خه‌لافه‌ت له‌ قورپه‌یش بیته‌، چونکه‌ قورپه‌یشییه‌کان له‌ دوورگی عه‌ره‌بیدا خاوه‌نی ده‌مارگیرییه‌کی گه‌وره‌ بوون، نه‌گه‌ر وانه‌ بوايه‌ بارودۆخ ئارام نه‌ده‌بوو، بۆیه‌ داواشی نه‌کردوه‌ جگه‌ له‌ قورپه‌یش خه‌لیفه‌ بیته‌ ته‌نها بۆ پاراستنی یه‌کێتی و ئومه‌ی ئیسلامی بووه‌، به‌روانه‌: (علی الوردی: سه‌رچاوه‌ی پتیشوو، لا ٩٤).

٣٩. الطبري: سه‌رچاوه‌ی پتیشوو، ج ٤، لا ٢٩٩.

٤٠. هه‌مان سه‌رچاوه، لا ٤٦.

٤١. نایف معروف: سه‌رچاوه‌ی پتیشوو، لا ٢٧-٢٨.

٤٢. الطبري: سه‌رچاوه‌ی پتیشوو، ج ٥، لا ٥٢.

٤٣. نایف معروف: سه‌رچاوه‌ی پتیشوو لا ٢٨.

٤٤. ابراهيم حركات: المجتمع الاسلامي والسلطة في العصر الوسيط، مطبعة، افريقا الشرق، المغرب، ١٩٩٨، لا ١٨٤.

٤٥. نایف معروف، سه‌رچاوه‌ی پتیشوو، لا ٤٥.

٤٦. الغبري: سه‌رچاوه‌ی پتیشوو، ج ٢، لا ٤، ١ "صلاح عبد لفتاح: سه‌رچاوه‌ی پتیشوو، ١٣٤.

٤٧. الطبري: سه‌رچاوه‌ی پتیشوو، ج ٢، لا ٤٥.

* هێزی دژ به‌ خه‌لافه‌ت هه‌ر له‌ سه‌ره‌تاوه‌ بوونی هه‌بووه‌، به‌لام تاوه‌كو دواي سه‌رده‌می عومه‌ری کورپی خه‌تاب زه‌مینه‌یان بۆ نه‌په‌خسا، ئه‌و له‌به‌رده‌م ئه‌و هێزه‌دا وه‌ك

دهرگایه کی داخراو دروست کرابوو، به هیچ شیوه به ک بوازی هاتنه ژورده وه نه بوو بق نه یاران، به لام شه هید کردنی عومره له پیلاننکی هاوبه شی (هورمزان: که پادشای نه هواز بوو، دواى فتح به دلی هینرابوویه مه دینه، له گه ل که عب ئه حبار که یه کتک بوو له زانا جوله که کان و له مه دینه دا ده ژیاو خه لکی یه مهن بوو، له گه ل نه بو لولئوئی فه یروزیدا که به دلی له جهنگی فارسدا گیرابوو وه دواتر بوو بوویه به ندهی (مغیره بن شعبه)، ههروه ها جوفه ینهش وه کو کوئله یه کی مه سیحی، هه موو ئه مانه له و پیلاننه هاوبه شه دا به شدار بوون، نه وه بوو سه ره نجام له پیلاننه که دا سه رکه وتن، دیاره پیلاننکی له و جوړه به لگه ی بوونی هیننکی به ره له ستکاربوو له ناو ده ولتدا، نیر له سه رده می عوسماندا له شیوه و پواله تی جیاجیادا به ته وای پهره یان سه ند (صلاح عبد الفتاح الخالدی: خه لیفه کانی راشیدین، لا ۸۲-۸۹).

۴۸. ابن کثیر: سه رچاوه ی پیتشو، ج ۴، لا ۱۹۷.

۴۹. هه مان سه رچاوه، ج ۴، لا ۱۹۷.

۵۰. صلاح عبدالفتاح الخالدی: سه رچاوه ی پیتشو، لا ۲۳۷.

۵۱. الطبری: سه رچاوه ی پیتشو، ج ۳، لا ۳۷۹.

۵۲. نایف معروف: سه رچاوه ی پیتشو، لا ۵۶.

۵۳. المسعودی: سه رچاوه ی پیتشو، ج ۲، لا ۴، ۴.

۵۴. الطبری: سه رچاوه ی پیتشو، ج ۴، لا ۳۴.

۵۵. صلاح عبدالفتاح الخالدی: سه رچاوه ی پیتشو، لا ۱۳۵.

۵۶. هه مان سه رچاوه، لا ۱۴۶.

* سه باره ت به و تپروانینه ی عه بدوللای کوپی وه هب نه وه به که م گوتاره که نیمامه تی عه لی ده سه پینن، هه ربویه نه وانه ی له دژی شیعه ن پپیان وایه که شیعه له سه ره تاوه له یه هودیته وه وه رگیراوه، چونکه نه م بۆچوونه ی عه بدوللا له سه ره تاشدا که جووله که بوو ده یوت ده بی (یوشع بن نون) بووایه به جیگره وه ی موسا، هه ربویه که موسولمانیش بوو ده یوت ده بی عه لی جیگیری پیغه مبه ر بیت، به لام دیاره مه به سه ته که ی ته نها ره وکه ش بوو (صائب عبد الحمید: تاریخ الاسلام، الثقافی والسیاسی، ت ۱۹۹۷، لا ۵۸۴).

۵۷. الطبری: سه رچاوه ی پیتشو، ج ۴، لا ۲۴۴.

۵۸. صلاح عبدالفتاح الخالدی: سه رچاوه ی پیتشو، لا ۱۴۶.

۵۹. ابن کثیر: سه رچاوه ی پیتشو، ج ۴، لا ۲، ۴.

۶۰. الطبری: سه رچاوه ی پیتشو، ج ۴، لا ۳۵۳.

۶۱. محمد صادق العرجون: عثمان بن عفان، ت ۲، بیروت، ۱۹۸۹، لا ۱۱۷.

٦٢. صلاح عبدالفتاح خالدی: سەرچاوهی پێشوو، لا ٢٨٧ .
- * نه‌سیبێن یه‌کی‌که له‌ شاره‌کانی هه‌ری‌می جه‌زیره‌و به‌بنکه‌ی ده‌قه‌ری هۆزی (ریبعه) داده‌نری، چپای جودی ده‌که‌وێته باکو‌ریه‌وه‌و شاره‌که‌ش ده‌که‌وێته باکو‌ری سنجا‌ر: (هانزه محمد عزت: الكردی اقلیم الجزیره وشهرزور فی صدر الاسلام، رساله ماجستیر غیر منشوره، کلیه الاداب، جامعه صلاحدین، ١٩٩١، لا ٤٧).
٦٣. کورت فریشلر: گه‌رانه‌وه بو‌سه‌ره‌تا‌کانی ئیسلام، وه‌رگێته‌انی هه‌مه‌ی هه‌مه‌ سعید، سلیمانی، ٢٠٠٢، لا ٥١.
٦٤. نایف معروف: سەرچاوهی پێشوو، لا ٥٦.
٦٥. صلاح عبدالفتاح خالدی: سەرچاوهی پێشوو، لا ٢٤٤.
٦٦. المسعودی: سەرچاوهی پێشوو، ج ٢، ٤، ٤.
- * هه‌مری کوپی عاس یه‌کی‌که له‌ هاوه‌لانی پێغه‌مبه‌رو له‌ سه‌رده‌می عه‌لیدا والی میسر بوو، به‌لام ئه‌ویش له‌ خه‌لافه‌تی عه‌لی ده‌رچوو، ئه‌وه‌بوو له‌به‌ره‌ی مو‌عاویه‌دا ئه‌ویش خوازیاری سه‌ندنی خوێنی عوسمان بوو، له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا سه‌رکرده‌یه‌کی سیاسیی زۆر به‌ توانا بووه‌و جێگای پاوێژی مو‌عاویه‌ بوو: (ابن کثیر: سەرچاوهی پێشوو، ج ٧، لا ٣١٣ - ٣١٥).
٦٧. هه‌مان سەرچاوه، ج ٧، لا ٢٧٧ .
٦٨. احمد امین: فجر الاسلام، ت ١، بیروت، ١٩٦٩، لا ٢٥٦ .
٦٩. کارل بروکمان: تاریخ الشعوب الاسلامیه، ت ٨، بیروت، ١٩٧٩، لا ١٤٣.
٧٠. هه‌مان سەرچاوه، لا ١٤٣.
٧١. عمر ابو نصر: الخوارج فی الاسلام، الطبعة الجدیدة، بیروت، ١٩٥٦، لا ٩ .
٧٢. ابن کثیر: سەرچاوهی پێشوو، ج ٧، لا ٢٧٧.
٧٣. هه‌مان سەرچاوه، ج ٧، لا ٢٧٧.
٧٤. هه‌مان سەرچاوه، ج ٧، لا ٢٧٧ .
٧٥. الشهرستانی: الملل والنحل، ت ٧، بیروت، ١٩٩٨، ج ١، لا ١٥٧ "البغدادی، الفرق بین الفرق، ت ٢، بیروت، ١٩٧٧، لا ٤٦١.
٧٦. عبد النعم الحسنی: الفرق والجماعات والمذاهب والاحزاب والحركات الاسلامیه، بیروت، ١٩٩٩، لا ٣٣٣.
٧٧. عمر ابونصر: سەرچاوهی پێشوو، ١٩٥٦، لا ١.
٧٨. محمد عماره: الخلافة ونشأة الاحزاب الاسلامیه، ت ٢، بغداد، ١٩٨٤، لا ١٤١.
٧٩. صلاح عبد الفتاح خالدی: سەرچاوهی پێشوو، لا ٣، ١.

٨٠. لبيد ابراهيم احمد و ابراهيم نعيم سيف الدين، عصر النبوه والخلافه الراشده، ت ٢، الرباط، لا ٣٢٧ "عبدالله حماد، التكفير والهجرة، العدد ٢٧، لا ٤٨.
٨١. الطبري: سهرچاوه‌ی پيشوو، ج ٤، لا ٣٦.
٨٢. مصلح مسگفي جه لالی، هه مان سهرچاوه، لا ٩٧.
٨٣. هه مان سهرچاوه، لا ٩٧.
٨٤. الخربوگلی: تاريخ العراق في ظل الحكم الاموي، ت ٢، مصر، ١٩٥٩، لا ٥٩ .
٨٥. وه رگيراه له هه مان سهرچاوه، لا ٥٨.
٨٦. هه مان سهرچاوه، لا ٥٥ .
- * جون کالفنيه کان، پتيبازی ئەمانه يه کتيک بوو له بيروياوه په پروتستانيه کان، که له نه وروپادا له سالی ١٩١٧ ز له سهرده سستی جون کالفن بلاو بوويه وه، ئەم که سايه تيبه به دووه م کهس داده نريت دواي مارتن لوسر، که له که نيسه ی کاتوليکی جيا بوويه وه و که نيسه يه کی نوێ ی دامه زراند، زۆريه ی لايه نگرانی له فهره نسا بوون، ئەو دوو جار مه ليکی قايلکرد به مه زه به که یو باوه په کانی په سميه تيان وه رگرت: (محمد محمد صالح: تاريخ اورثا عصر النهضة، مكتبة دار الجاحظ، بغداد، ١٩٨١، لا ١٩٤ .
٨٧. عبد الجواد ياسين: السلگه في الاسلام، ت ١، بيروت، ١٩٩٨، لا ٥٨ .
٨٨. عبدالله حماد: التكفير والهجرة، النهج، العدد ٢٧، لا ٤٨ "الزمخشري: الفائق في غريب الحديث، دار الاحيا الكتب العربيه، القاهرة، (د.ت)، لا ١٧.
٨٩. محمد عبدالله عوده واخرون، مختصر التاريخ الاسلامي، ت ١، عمان، ١٩٨٩، لا ٧٧
٩٠. وه رگيراه له الخربوطلي: سهرچاوه‌ی پيشوو، لا ٦٠.
٩١. الشهرستاني: سهرچاوه‌ی پيشوو، ج ١، لا ١٥٥.
- * موخته زيله گروپيک بوون له سهرده سستی (واصل بن عگا) له سالی ٨٤٨ز له هه سه نه ي به سري جيا بوونه وه، ئەمانه هه ولێ بوون بو دروستبوونی ئيسلامي سياسي ئەو سهرده مه و دروست بوونيان له ئاکامي نه رمي نواندن بو له ئاستي توند په ويی خه واريچ، ئەوان نه له سهنگه ري عه لي بوون نه دزی بوون، دواتر بوونه کو مه ليکی عه قلائی و پيچه وانه ی شيعه کانيش بوون له مه سه له ی ئيمامه تا: (لويس غرديه ج قنوا تي: فلسفه الفکري الدين بين الاسلام والمسيحيه، ت ٢، بيروت، ج ١، لا ٧٩.
٩٢. پتيين په سول هه ردی: سيسته می سياسي و هزرو فه لسه فه ی سياسي، چاپی يه که م، سهرده م، سليمان، ٢٠٠٢ .
٩٣. احمد امين: فجر الاسلام، لا ٢٥٧.
٩٤. ابن خلدون: تاريخ ابن خلدون، بيروت، ١٩٧٩، لا ١٠٧ .
٩٥. الشهرستاني: سهرچاوه‌ی پيشوو، ج ١، لا ١٥٥.

٩٦. لبر ابراهيم احمد : سەرچاوهی پيشوو، لا ٣٥٣.
٩٧. قورئانی پيروژ: سورهی التوبه.
٩٨. صائب عبد الحميد: سەرچاوهی پيشوو، لا ٦١.
٩٩. عبد المنعم المغنی: موسوعه الفرق والجماعات، ت ٢، بیروت، ١٩٨٩، لا ٣٣٣.
١٠٠. قورئانی پيروژ: سورهی التوبه، ئایهتی ١١.
١٠١. صائب عبد الحميد: سەرچاوهی پيشوو، لا ٦١.
١٠٢. البخاری: صحيح البخاری، شرح بن حجر، ٩، لا ٤٢١.
- * واتای فرموده که، کوته لیک خه لک له ناخری زه مان له نومه ته که م پهیدا ده بن تازه پینگه یشتوون نه فامن فرموده ی پاکترین خه لک که پیغه مبهری خودایه ده لێن، قورئان ده خوینن، به لām له قورگیان تی ناپه ریت، له دین ده رده چن ههروه ک چۆن تیر له که وان ده رده چیت، نه گه ر پێیان گه یشتن بیان کوژن به کوشتنیان خودا پاداشستان ده داته وه .
١٠٣. قورئانی پيروژ: سورهی الحجرات، ئایهتی ٩.
- * واتای ئایه ته که بریتی یه له: نه گه ر دوو ده سته یان دوو تاقم له موسولمانان بووبه شهریان نه وه ده ست به جی ههول بدهن پێکیان بخه ن و ئاشتیان بکه نه وه، خو نه گه ر لایه کیان هه ر ده ستریزێ ده کرده سهر لاکه ی تر، نه وایه وه به گز نه وه یاندا بچن که سته م و ده ست دریزێ ده کات، تاوه کو ده گه ر پته وه بو قهرمانی خودا، جا نه گه ر لایه نه سهر که شه که بو قهرمانی خودا سه ری دانه نه واند نه وایه وه ناو بیژوانیکی دادگه رانه له نیوانیاندا بکه ن و دادپه روه ری نه جام بدهن: (بورهان عومەر نه مین: ته فسیری ئاسان، لا ٥٠٢).
١٠٤. عبد المنعم المغنی: سەرچاوهی پيشوو، لا ٣٣٣.
١٠٥. هاشم معروف الحسنی: شیعه در برابر، معتزله و اشاعره، تسعید محمد، چاپ سوم، تهران، ١٣٧٩، لا ٣٥.
١٠٦. احمد امین: سەرچاوهی پيشوو، ٢٥٩.
١٠٧. عبدالله خلیفه: په گورپشه ی توندوتیژی له ژبانی هاوچه رخی عه ره بیدا، پوانگه و په مخنه، وه رگێزانی نه میر عبدالله، ژماره ٤١٥، سلیمانی، ٢٧، لا ٢٨٨.
١٠٨. سید قطب: الخطاب والایدولوجیا، ت ١، دار الطلیعه، بیروت، ١٩٨٧، لا ٢٦.
١٠٩. به مه مه ن تاهر نه ریمان: کوردو ئیسلام، گوژاری ژیار، ژماره ٥، هه ولێر ٢٠٠٢، لا ٣٨.
١١٠. وه رگێراوه له هه مان سەرچاوه، لا ٣٩.
١١١. صبحی صالح، النظم الاسلامیه نشاتها وتطورها، ت ٢، لبنان، ١٩٩٢، لا ١٣٢.
١١٢. البغدادی: سەرچاوهی پيشوو، لا ٤٥.
١١٣. الشهرستانی: سەرچاوهی پيشوو،

- ج ١، لا ١٣٣ .
١١٤. الاسفرايني: سەرچاوه‌ی پيشوو، لا ٤٦.
١١٥. هه‌مان سەرچاوه، لا ٤٦ .
١١٦. الشهرستاني: سەرچاوه‌ی پيشوو، ج ١، لا ٣٣ .
١١٧. هه‌مان سەرچاوه، ج ١، لا ٣٦.
١١٨. الاسفرايني: سەرچاوه‌ی پيشوو، لا ٥١.
١١٩. هه‌مان سەرچاوه، لا ٥١ "الشهرستاني: سەرچاوه‌ی پيشوو، ج ١، لا ١٤١.
١٢. الاسفرايني: سەرچاوه‌ی پيشوو، لا ٥٢.
١٢١. حسين الشاكري: نشوة المذاهب والفرق الاسلامية، ايران، ١٤١٨، لا ١٢٠.
١٢٢. الشهرستاني: سەرچاوه‌ی پيشوو، لا ١٥٦.
١٢٣. هه‌مان سەرچاوه، ج ١، لا ١٤٦.
١٢٤. هه‌مان سەرچاوه، ج ١، لا ١٤٦.
١٢٥. هه‌مان سەرچاوه، ج ١، لا ١٤٦.
١٢٦. محمد عبد الرحمن مرجبا: من الفلسفة اليونانية الى الفلسفة الاسلامية، ت ٢، بيروت، لا ٢٧٢.
١٢٧. هادي العلوي، فصول من تاريخ الاسلام السياسي، مركز الابحاث والدراسات الاشتراكية، ت ١، ١٩٩٢، بيروت، لا ٢٨٥.
١٢٨. الخربوطلي: سەرچاوه‌ی پيشوو، لا ٦٥.
١٢٩. وه رگيراه له هه‌مان سەرچاوه، لا ٦٥ .
١٣. پيڤين ره‌سول ئيبراهيم: سيسته‌می سياسي، لا ١٥٧.
١٣١. محمد عماره: سەرچاوه‌ی پيشوو، لا ١٤٠.
١٣٢. محمد علي ابوريان: تاريخ الفكر الفلسفي في الاسلام، ت ٢، بيروت، ١٩٧٧، لا ١٥٤.
١٣٣. محمد نصر مه‌ما: علم السياسة، ت ٢، القاهرة، ١٩٨٩، لا ٧٠.
١٣٤. هاشم معروف، شيعه‌در برابر، معتزله واشاعره، لا ٣٥.
١٣٥. الخربوگلي: سەرچاوه‌ی پيشوو، لا ٦٥، د. نايف معروف: الخوارج، لا ٦، ٢.
١٣٦. نايف معروف: سەرچاوه‌ی پيشوو، لا ٢، ٧.
١٣٧. علي حسيني الخربوگلي: غروب الخلافة الاسلامية، د.م، بيروت، ١٩٨٧، لا ٤٤.
١٣٨. علي الوردی: سەرچاوه‌ی پيشوو، لا ٩ .
١٣٩. محمد عبدالله عوده واخرون: سەرچاوه‌ی پيشوو، لا ٧٧ "هاملتون جب: سەرچاوه‌ی پيشوو، ١٩٢ .

۱۱. المسعودی: سەرچاوه‌ی پێشوو، ج ۲، لا ۲، ۴.
۱۲. محمد نصر مهنا: سەرچاوه‌ی پێشوو، لا ۲۴.
۱۳. ڤیتین ره‌سول ئیبراهیم: سیستهمی سیاسی، لا ۱۵۷.
۱۴. محمد نصر مهنا: سەرچاوه‌ی پێشوو، لا ۲۴.
۱۵. ڤیتین ره‌سول ئیبراهیم: سەرچاوه‌ی پێشوو، لا " علی حسن الخریوطلی: سەرچاوه‌ی پێشوو، لا ۴.
۱۶. المسعودی: سەرچاوه‌ی پێشوو، ج ۲، لا ۴، ۴.
- * نه‌هره‌وان ناوچه‌یه‌کی قراوانه له نێوان به‌غدادو (واسگ)دایه : (یا قوت الحموی: معجم البلدان، ج ۵، لا ۲۴۲).
۱۷. ابن کثیر: سەرچاوه‌ی پێشوو، ج ۷، لا ۲۵۷.
۱۸. هه‌مان سەرچاوه، ج ۷، لا ۲۸۸ - ۲۸۹.
۱۹. هه‌مان سەرچاوه، ج ۷، لا ۳۲۶.
۲۰. صلاح عبد الفتاح الخالدي: سەرچاوه‌ی پێشوو، لا ۳۲۵.
۲۱. وه‌رگيراه له لگيفه بكاوي: حرکه الخوارج، ت ۱، دار الفكر، بیروت، ۱۰۰۲، لا ۴۹.
۲۲. الخریوطلی: سەرچاوه‌ی پێشوو، لا ۵۷.
۲۳. لطيفة البكاوي: سترضاوتي ئیشوو، لا ۴۹.
۲۴. لبید ابراهیم احمد و ابراهیم نمر سيف الدين: سەرچاوه‌ی پێشوو، لا ۳۲۸.
۲۵. لطيفة البكاوي: سەرچاوه‌ی پێشوو، لا ۵۷.
۲۶. هه‌مان سەرچاوه، لا ۵۸.
۲۷. الطبري: سەرچاوه‌ی پێشوو، ج ۵، لا ۳۲.
۲۸. احمد امين: سەرچاوه‌ی پێشوو، ۲۵۷.
۲۹. هه‌مان سەرچاوه، ۲۵۸.
۳۰. محمد عماره: سەرچاوه‌ی پێشوو، لا ۱۴.
۳۱. هه‌مان سەرچاوه، لا ۱۴.
۳۲. هه‌مان سەرچاوه، لا ۱۴۱ - ۱۴۲.
۳۳. نيكيتا ايليسيف: الشرق الاسلامي في العصر الوسيط، ترجمة منصور ابو الحسن، ت ۲، ۱۹۸۶، لا ۱۸۱.
۳۴. هه‌مان سەرچاوه، لا ۱۸۱.
۳۵. نيكيتا ايليسيف: سەرچاوه‌ی پێشوو، لا ۱۸۲.
۳۶. كارل بروكلمان: سەرچاوه‌ی پێشوو، لا ۱۵ - ۱۵۱.

به‌شی دووهم

زه‌مینه‌ی په‌یوه‌ندیه‌کانی
کوردو بزوو تنه‌وه‌کانی خه‌واریج

باسی یه که م:

سه رنجیکی گشتی ده باره ی شوینی جوگرافی هه ریمه کوردیه کان

یه که م: هه ریمه کانی جه زیره و موسل و شاره زوور :-

ئه م هه ریمانه له سه رده می ئومه ویه کاندایه شیک بوون له ده ولته تی خه لافه تی ئیسلامی و هه ر له سه رده می والی بوونی موعاویه دا له و هه ریمانه دا له شام و ناوچه کانی جه زیره و ئه رمینیا له پووی ئیدارییه وه خزانه ژیر ده سه لاتی خه لافه ت و موعاویه بۆ ماوه ی بیست سال حوکمرانی کردن^۱.

سه باره ت به سنووری جوگرافی هه ریمی جه زیره ئه و پووباره کانی دیجله و هورات به درێژایی بێچه رپوونیان داده نرێن به سنووری هه ریمی شام له پوژئاوایه وه سنووری هه ریمی چیا و ئازهریایجان له پوژه لات و باکوورییه وه، هه روه ها سنووری باکووری هه ریمی جه زیره ش دیاری ده کریت به شاری هیت، که به کوتایی هه ریمی جه زیره داده نریت. شاری ئه نباریش یه که مین شاری عیراقه له ده روزه ی جه زیره دا^۲.

هه ندیکیش پێیان وایه باشووری هه ریمی جه زیره کوتایی دیت به کوتایی شاری تکریت له سه ر دیجله له پوژه لات وه و کوتایی هیت له سه ر هورات له پوژئاوا وه^۳. له باکووریشدا تا سنووری ئه رمینیا درێژ ده بێته وه^۴. ئه م هه ریمه له سه ره تای ئیسلامدا به (دیار مضر) ناسراو بووه، که شاره

گرنگه کانیشی بریتی بوون له: حران، رها، اورفه، راس العین، نصیبین، سنجار، خاپور، ماردین، امد، میا فارقین، موصل^۵.
له سه رچاوه کانداناوی ئه م شارانهش له چوارچێوهی سنووری هه ریمه که دا هاتوه که بریتین له: ارزن، سهرد، حصن کیف، فاقان، مدینه پمانین، جزیره ابن عمر، زوران، جولمیرگ. ۶. له م هه ریمه دا موصل و شاره پێوه نده کانی جینگایه کی دیارییان له بزافه کانی خه واریجا هه بووه، شاره پێوه نده کانیشی بریتی بوون له مانه:

۱. موصل

شاری موصل گرنگیه کی ئه وتۆی هه بوو بو بنکه ی به پێوه به رایه تی و مه لبه ندی بوو بو کو کردنه وه ی باج و زه رپیه، هه روه ها بنکه یه کی سه ربازیش بوو بو ئاسایش و به رگری له سنووره کانی باکوورو به شیک له باکووری پۆژه لاتی ده وله تی ئیسلامی، هه روه ها موصل به پێته ختی هه ریمی جه زیره دانراوه ۷، که شوینی جوگرافیشی ده که ویتته به شی یوژئاوای پووباری دیجله وه، بۆیه ناویشی نراوه موصل چونکه گه یه نه ری نیتوان دیجله و فورات بووه ۸. ئه وه ی له باره ی پیکهاته ی دانیشتوانی ئه م ناوچه یه وه ئاماژه ی پیکراوه، ئه وه یه که نه ته وه ی کورد له دیر زه مانه وه به شیک بوون له پیکهاته ی دانیشتوانی ئه وی، به تایبه تی کورده کانی هۆزه دیاره کانی (الحمدیه، الاریه، الهزبانیه) ۹. ته نانه ت بوچوونی وا هه یه ده لئی: " موصل شاریکی کوردی بووه " ۱۰. سه باره ت به شاره پێوه نده کانی موصلیش ده وتريت هه ریمی شاره زوور له سه رده می فتوحاتی ئیسلامی تاوه کو سه رده می خه لیفه هارونه ره شیدی عه باسی پێوه ندی به به رپێوه به رایه تی موصله وه هه بووه ۱۱.

۲. شارەزوور :-

سەبارەت بە دەست نیشانکردنی سنووری جوگرافی شارەزوور چەند بۆچوونیکى جودا هەيه، ئەوێ پوونتر بێت ئەوێه كە شارەزوور دەكەوێتە نێوان (اريل و همدان) ١٢، ياخود كورەيه كى فراوانە لە هەرێمى چياكان و دەكەوێتە نێوان هەمدان و موسڵەو ١٣. لەم بارەيەو (ابن المهلهل) دەلى: " شارەزوور ناوچەيە كى سەخت و دژوارە " ١٤، لەبەرئەو بەشێوێه كى گشتى دەستنيشانکردنى سنوورى شارەزوور* وەك هەریمێك بەمجۆرەيە: لەباشوورەو دەكەوێتە نێوان حولوان و خانەقین و كرخ جدان*، لەلای باكووریشیەو سنوورى (اريل) دەست پێدەكات، هاوكات چيای (السلق) كەچياخ لاھيجانى ئیستايە دەكەوێتە پۆژەلاتیبیەو، هەرەها شارەكانى دافوق* و كورەي باجەرمى* دەكەونە سنوورى پۆژئاوايەو ١٥.

لەپووى پێكەتەي دانیشتوانەو زۆرینەي سەرچاوەكان لەسەر ئەو كۆكن كە شارەزوور هەمويان كوردن ١٦، هەندێك بۆچونیش هەيە دەلى: "زۆرەيان كوردن " ١٧.

ئەم هەریمە لەپووى بەپۆهەبردنەو بەردەوام لە دەستی كوردەكاندا بوو و هیچ والی و كاربە دەستیكى خەلیفەكان نەیان توانیو هەمانپەرەوايى هەریمەكە بكەن ١٨، بەپێى سەرچاوەكان گرتگرتین شارەكانیشى بێتین لە: (قيسان، تیرانشاه، دزدان، بیر، دیلمستان، نیم ازراە) ١٩ .

دووهم. هەریمى چياكان :-

شوێنى جوگرافی هەریمى چياكان بە درێژایی میژوو گوێرەپانى نیشتهجى بوونی كورد بوو ٢٠، ئەم هەریمە لەسەرەتای دەرکەوتنى ئیسلامدا وەك پێكەتەيە كى جوگرافی دیارى نەكرا بوو، بەلام لەسەر دەمی ئیسلامدا بوو بە هەریمێكى سەریەخو ٢١ و سنوورى جوگرافی هەریمەكەش لە پۆژەلاتیبیەو خوراسان و فارس و ئەسفەهان و لە پۆژئاواشیەو شارەزوور دەشتى عێراق

دەستی پێدەکرد، باشووری پۆژئاوايشی ھەریمی ئازەربایجان بوو ٢٢، لە باکووریشی ھەریمی دەیلەم و گەیلان و پۆژھەلائی ئازەربایجان دیاردەکرا، لە باشووریشی ھەریمی خوزستان و بەشێک لە عێراق دەستی پێدەکرد ٢٣.

سەبارەت بە پێکھاتە ئیتنی و پەگەزی دانیشتوان لەم ھەریمەدا، سەرچاوە پەسەنەکان ئاماژە بە ھەو دەکەن، کە کوردەکان زۆرینە دانیشتوانی ناوچەکە پێک دەھێنن، بەجۆرێک کە مێژووی نیشتەجێ بوونی شیانی دەگەرێتە ھەو بۆ سەردەمی ھەرمانزەوا کوردەکانی پێش ھەزارەیی زایینی، کە بریتی بوون لە لۆلویی و گۆتی و کاشی و میدیەکان. دیارە کە ئەم نەتەوانە لە چیاکانی زاگروس نیشتەجێبوون، کە بنچینە و تۆرەمی سەرەتای پەچەڵەکی کوردن ٢٤. ھەریوێ لە سەردەمی ئیسلامیشدا کورد دانیشتوانی گەورەیی ناوچەکانیان پێک دەھێنا ٢٥. بە جۆرێک ئەو ھەریمانە وەسف دەکەن بە وولاتی کوردە دڵرەقەکان ٢٦، کە دەکرێت ئەم وەسفکردنە کوردان لە تالیبەتەندی بەجەرگی و ئازایەتیانە ھاتبێت، چونکە لە زۆربەیی پەرتووک و سەرچاوەکانی ئەو قوناغەدا ئاماژە بە پێکراوە، سەبارەت بە ناوی شارەکانی ھەریمی چیا، دەتوانین بڵێین بەشیوہیەکی گشتی پێک ھاتبوون لە: ماھ البصرە، ماھ الکوفە، ماھ سبزان، ئوستانی مەرجانقذق، حولوان، ئوستانی شاھ قوباد: جگە لەوانەش چەند شارێکی گرنگتریش ھەن وەک: کەنگاوەر، گەیلان، سی سەر، ھەمدان، زنجان ٢٧.

سی ھەم: ھەریمی ئەھواز (خوزستان) :-

ئەم ھەریمە لە سەرەتای ئیسلامدا پێکھاتبوو لە دەفەرێکی فراوان و تەواوی ئەم شارانە لە خۆدەگرت: سوق الاھواز، رامھرمز، ایذج، عسکرکرم، توسەر، جندی سابور، سوس، سرق، نھرتیری، منازر کە لە بەرامبەری شاری بەسەرەدایە ٢٨.

ئەم شارانە ۋەك ھەرئىمىك لەكۆتايى دۆلى نىوان دوو پووبارە ۋە ۋە دەست
پىدەكەن ۋە لە دواى ئەھوازىش راستە ۋە ۋە ھەرئىمى فارس دەھات ۲۹.
پىنگەى جوگرافى ئەم ھەرئىمە لە دىر زەمانە ۋە بىكەىكى ئابوورى
ساسانىيەكان بوو ۲.

پىنگەتەى ئەتتىكى ۋە پەگەزى ھەرئىمەكەش دانىشتوانى كوردى لەمىزە ۋە لە
خۆگرتوۋە، كە بەجۆرىك بوونەتە پارىزەرى خاكەكە ۋە لەكاتى فتوحاتى عەرەبە
موسلمانەكاندا كوردىش شانەشانى فارسەكان چەندىن جەنگى گەرەيان لە ۋە
ھەرئىمەدا كوردوۋە ۳۱، تەنانتە شارىكى گىرنگى ۋەك (جندى سابور) كە
شارىكى كۆن ۋە ئاۋەدان ۋە سەرسەرز بوو، لەكاتەدا زۆرىەى دانىشتوانى كورد
بوون ۳۲. ئەم شارە لە سەردەمى فتوحاتدا، دانىشتوانەكەى لە بەردەم
لەشكەرى عەبدوللاى كۆرى عامردا جەنگان ۋە گەرتنى شارى (اىزج) جەنگىكى
سەختيان كورد ۋە پووبەپووى سوپاى دەۋلەت بوونە ۳۳.

چوارەم: ھەرئىمى فارس :-

ۋە دادەنرىت ئەم ھەرئىمە دابەش كرابى بەسەر ھېلىكدا كە لە: ارچان،
النوبىندجان، كازوونە ۋە درىژ دەبىتە ۋە بۆ سەركەنارى دەرياي ھىند ياخود
سنوورى (السيف) تاۋەكو دەگات بە (الزم) جگە لەمانە ھەرىك لە شارەكانى
(زم اللوجان، زم جىلويە) یش لەخودەگىت ۲۴، ئەم ھەرئىمەش لەپووى
دانىشتوانە ۋە كورد پىنگەتەى دانىشتوانى چەند ئوستانىكى پىك دەھىنا،
بەتايىبەتىش شارەكانى ئەرگان ۋە شاپورە ۳۵، ھەرۋەھا شارەكانى پساو
داربجىرد یش لە ھەرئىمەكەدا كورد لە خودەگىت ۳۶، جگە لەمانەش پىنج
مەلەبەندى كوردنشىن لەم ھەرئىمەدا بوونيان ھەبوو، بەجۆرىك كە ھەر كۆمەلە
كوردىك لە ۋە مەلەبەندانە پايتەخت ۋە سەردارى خويان ھەبوو، ئەم مەلەبەندە كورد
نشىنانەش برىتى بوون لە :-

۱. جىلويە: لە نىوان ئەصفەھان ۋە خوراسان .

۲. وه لیجان : له نێوان شیرازو خه لیجی فارس دایه .

۳. دیوان: که له ناوچه ی سابور (شاپور) دایه .

۴. کاریان: که له لای کرماندایه .

۵. شهریار: که له لای ئە صغه هاندایه و (بازنجان) بیشی پی ده لێن، ههروهه
باس له (۳۳) تیره ی کورد ده کریت له م هه ریمه دا که له سه رده می فتوحاتی
ئیسلامیدا له وه ریمه دا بوونیان هه بوو ۳۷.

پینجه م : هه ریمه کانی نازه ر بایجان و ئه رمینیا و ئاران .

سنووری جوگرافی هه ریه ک له م ناوچانه له سه رده می دوا ی فتوحاتو له کاتی
خه لیفه عوسمانی کوپی عه فاندا کرا به یه ک ویلایه ت و یه ک والیشی بو دانرا
بو به رپۆه بردنی ۳۸. له م باره یه وه (المقدیسی) پێی وایه : هه ریه ک له
نازه ربایجان و ئاران و ئه رمینیا یه ک هه ریمی گه وده ن و به هه ریمی (الرحاب) ناو
ده بریت ۳۹. به لām هه ندیک میژوو نووس و جوگرافیناسی تر پێیان وایه هه ریمی
نازه ربایجان و ئه رمینیه و ئاران له یه کتری جیان ۴۰، هه ندیک سه رچاوه ش
هه ریه ک له وه هه ریمانه سه ره خوۆ باس ده که ن و پێیان وایه نازه ربایجان
هه ریمیکی فراوانه له نێوان قهستان و ئاران و ئه رمینیا داو سنووری
هه ریمه کهش له پۆژه لاتییه وه ده یله م و گه یلانه له گه ل ده ریای (الخرن)، له
باشووریشه وه عیراقی عه ره بی و خوژئاوای چیاکان و هه ریمی جه زیره ده ست
پیده کاتو له پۆژئاواشییه وه هه ریمی ئه رمینیا و وولاتی (الکرج) ه.
سه باره ت به به شی باکووریش وولاتی ئاران و چیا ی (القبقق) و قه وقاز دیاری
ده کریت ۴۱.

به نیسبه ت هه ریمی ئارانی شه وه سنووره جوگرافیه که ی له باکووره وه
پۆژئاوای پوویاری (الرس) ه و سنووره کانیشی له پۆژه لاتییه وه ده ریای
قه زوینه، ههروهه له باشووریشه وه هه ریمی نازه ربایجان دیت، له باکووریش

زنجیره چیاکانی قهوقاز دیاریده کرین و خوژئاوای هریمه که ش ئه رمینیاو به شینکه له وولاتی (کرج) ۴۲.

گرنگترین شارهکانی ئازهریایجانیس بریتین له ئه رده بیل، مراغه، تبریز، ارمیه، هراشنه، خوی، سلماس، میانه، باجروان ۴۳.

سه بارهت به پیکهاته ی په گه زی دانیشتوانی ئه م هریمه ش ئه وا کورده کان له میژوه له م هریمه دا بونیان هه بووه ۴۴. به تاییه تی له ناوچه شاخاویهکانی سنووری تورکیا و عیراق و ئیرانی ئیستاندا هه بروه ها له به شهکانی ئه رمینیاو ئارانیس کورد هه بوون، له گرنگترین شارهکانی ئه رمینیاو ئارانیس: گه نجه، بزه، به رده دار، شه مکور، نقچوان، بلیقان، مه رهند، شاسران، دوین، شماخ، ده ریه ند (بابه الابواب)، شیروان، هه ریمه ی خیلالت ۴۵.

باسى دووهم:

دەولەتى ئومەوى و تىپروانىنيان بۆ ژيانى سىياسى و كۆمەلايەتى و ئابوورى ھەرىمە كوردىيەكان

يەكەم: دىسپۆتيزمى ئومەويەكان لە بەرامبەر كورد دا

سىياسەتى سەمكارانەى زۆرىەى ھەرمانپەرەواو والى ئومەويەكان* ھۆكەرئىكى سەرەكى بوو بۆ بەرھەلستكارى و لكاندننى ناعەرەبەكان بەرپزەكانى بزووتنەوہى خەوارىجەوہ، چونكە والىيەكانى ئومەوى و ناكوکىيان لەگەل خەوارىجەكان بوارى نزيكبوونەوہى خەوارىج و موسولمانە ناعەرەبەكانى زياتر ھەراھەم ھىنابوو، بەتايىبەتى لە ناوچەكانى پۆژھەلاى دەولەتى خەلافەتدا ٦٨٤، كە زۆرىنەى كوردنشىنەكانىش لەو ھەرىمانەدا بوون.

لېرەوہ دەكرىت سەمى ئومەويەكان و دەسەلاتدارىتى ئۆتۆكراتيانەى ئەوان، بووبىت بە ھۆكەرئىكى سەرەكى پەيوەندىەكانى كوردو بزووتنەوہى خەوارىج، چونكە كوردەكان بېزار بوون لە والى و كار بەدەستانى ئومەوى، ئەوان دىئاگەرایی و دەسەلات ھەموو ئەركان و ئەركىكى ئايىنى پىرۆزى ئىسلامىي لەياد بردبوونەوہ. ھەريۆيە لەم بارەيەوہ شوكر موستەفای نوسەرى كورد دەلى "ئەمن لەسەر ئەوہ سورم لەبەرئەوہى كورد لە ھەموو گەلانى تر زىاد ئاپازى بوو، ئىتر لە ھەر لايەك شەنەك ناپەرەزايى و بانگى ئازادى ھەلى

کردیبت پیی گه شاهه ته وه بووه به که و سورى پيش له شکرى و پيشه نگاهی تی کردوه " ٤٧.

دیاره ئه مهش ئاکامى توپه یی و سته می بنه مالئى ئومه وى و سیاسه تی نه ژادیان بوو له مه پزیر ده سته کانیان، ئه وان به رده وام ده مارگیری عه ره بایه تییان فه راموش نه کردبوو، هه ربۆیه ئه م ده مارگیریه ببویه فشاری ده زگاگانى ده ولت له سه ر گه لان و دوا جار مایه ی دلته نگى و نا په زایى گه لانی لیها ته به ره م. ئه م فشاره به تاییه تی له سه ر گه لانی ناعه ره ب به جوړیک په نگى دابوویه وه که له ته وای مافه کان و کاره دیار و مه ده نی و کو مە لایه تییه کان بى به شکر بوون ٤٨. له لایه کی تریشه وه خوین پشتر و بیدادی گه لان هوکارى کی تری یاخی بوونیان بوو ٤٩.

له م نۆه نده دا شان به شانى خه واریجه کان گه لی کوردیش هه ره له سه ره تای په یوه نده کانیه وه له گه ل جوولانه وه ی خه واریج کار دانه وه ی توندوتیژی ئومه ویه کان به جوړی په یوه نده کانیه وه دیار بوو. له م باره یه وه دکتور شوان عوسمان له کتیبی پرۆسە ی به ئیسلامکردنی کوردستان دا هیئاویه تی و ده لى " په نگه هوکارى ک بو ئه وه ی شاره زوور ببیته بنکه یه کی سه ره کی خه واریج و مل بو خه لافه ت نه دات، بگه پیته وه بو شیوازی میکانیزمی گرتنی ناوچه که که به شیوازی کی خویناوی تراژیدیای له دلای خه لکی ناوچه که دروست کردبوو " ٥٠. به مجوره ده توانین بلیین جهنگه کانى فتوحات له نیوچه کوردیه کاندای پشتنی خوین له هه ندیک له و شاره کوردیانه ی که به ناشتی موسلمان نه بوون، ده کریت هوکارى کی نه و بیزاریه بیست که دواتر کورده کان دژى کار به ده سته کانى خه لافه ت ده ریان ده برى، به تاییه تی دژى نه و کار به ده سته کانى که هه لسو که وتیان توندوتیژ بوو، چونکه ئاکارى هه ندی له والیه کان هوکارى کی تری بیدادی نه ته وه کان بوو، به تاییه تی راپه پینی شوینى کی وه ک مه ریمى جه زیره شان به شانى خه واریجه کان، که کورد هیژى کی دیارى دانیه شتوانه که ی بوو، ده گه پیته وه بو سته م و زۆرى مه والیه کان و دوور که وتنه وه یان له و بنه مایانه ی ئیسلام که خوین بانگه شه یان بو ده کرد ٥١.

ناشکرایه له شوپننیکي وهك جهزیره دا کورده کان و په یوه نډییان له گهل خه واریچ و جوولانه وه کان یان نه خشیکي سهره کی پووداوه کان بوو، نه ته وه کان به زیاتر تیکه ل بوونیان له تهك زانیاریه کانی ئیسلام و شهر عدا ههستی به رلوردکاریان له نیوان نه و زانیاریانه و ئاکاری پوژانه ی کار به دهستان له لا دروستیبوو، هه ر بویه به دوورکه وتنه وه ی والیه کان له بنه ماکانی ئیسلام پاده ی بیزاری نه ته وه ژێرده سته کان زیاد ی ده کرد، چونکه والیه کانی سهر به بنه ماله ی ئومه ی وهك بنه ماله یه کی نه رستوقرات مامه له یان له تهك ناعره به کاند ا ده کرد و گه لانیان له خزمهت که یفو په فاهیه تی خو یان ده چه وسانده وه.

دووهم: تیپوانینی کۆمه لایه تی فه رمان په وایانی ئومه ی به رامبه ر به کرد

ههستی ده مارگیری و خو به زلزانینی ئومه ویه کان و سیاسه تی نه ژادیان له به رامبه ر گه لانی موسلمان ی نا عه ره بدا هوکاریکی تری به ره ئستکاریه کان بوو. دیاره عه ره ب له پیش ئیسلامدا دابه شیبوو ن به سهر چه ند هوژنکدا و تا سهرده می ئیسلام هیه کاتیك وهك میلله تیکي ته وا و ده رنه که وتبوون. ده مارگیری هوژایه تی له لای عه ره ب له پیش ئیسلامدا بریتی بوو له پوخی ژیا نی کۆمه لایه تی نه وان، ده مارگیری نیشانه ی پیاوه تی و شهره فو ته واوی شانازی به کۆمه لایه تیه کان بوو. له و چاخه ی عه ره بدا ده مارگیریه کی پیاو سالارانه ژن و چینه عه بیده کانی تری کۆمه لگای له بوته ی پیناسه ی پیاوه تیدا سرپیوویه وه. پاش نه وه ی نه م هیزه مرویه ی عه ره ب له ژیر په یامیکی نو ی و گوتاریکی گشتی ئینسانیدا پتکخرا و به سهر هه ردوو ئیمپراتۆریه تی فارس و پو مدا زال بوو، ئیتر میلله تانی نا عه ره ب هیزیان له ده ستدا و نه وانی جاهیلی پیش ئیسلام و زانا و هو شیاری دوا ی ئیسلام بوونه میراتگری سهر زه مینی فارس و عه جه م، لیتره وه هه ر دزه کردنیکي پیش ئیسلام و زیندوو بوونه وه یه کی

سەردەمى جاھىلى لە ئاكارى كۆمەلايەتى عەرەبەكاندا نەخشى جۈللانەوكانى پاستەوخۇ ديارى دەكردۈ۵۲. ئەو بوۋە دزەكردەنى نەرىتە نەرىنيەكانى عەرەب بۇ سەردەمى راشدينەكان ديسانەو لە سەردەمى ئومەويەكاندا بە ئاشكرا بانگەشەى بۇ دەكرا، ئىتر ھەستى دەمارگىرىو خوۋ بەجياواز دانان لە زېھنى عەرەبدا زىندوو دەبويەو، ئەوان سەرگەوتنە يەك لەدووايەكەكانو كەوتنى ئىمپراتۆرە نەخۇشەكانى فارسو پۆم داهاتى بەپىت و فراوانى ناعەرەبەكان لە خوۋبايى كردن، ئىتر نەوئى مۇجاھىدەكانى سەردەمى ھەتە لە ژيانىكى نەرسىتۇكراتيانەدا پىنگەيشتىبون، ئەم نەويە نەوئى جەنگو شىرو كەوان نەبون، بەئاسانى چىنگيان لە خوۋشەكانى ژياندا گىرىبوو، دەبوو جياواز بنو ئىتر ھەموو ئەو خەلگانەيتر پامكراو ژىر چەپۆكى ئەوان بن، ئەم تاييەتەندىيە سىماي مامەلەى كۆمەلايەتى ئەو سەردەمە بوو، ھەر بۆيە بىنەمالەى ئومەويەكانو لايەنگرانىان پىشت بەستوو بە ھىزەكانى عەرەبو قورپەيش لەسەر بىنەماي پىق لىبىونو سىياسەتى نەژادى ژيانى كۆمەلايەتىي دەولەتيان ئاراستە كرد. لوتكەى ئەم ئاراستەيش لەسەردەمى عەبدولمەلىكى كوپى مەرواندا (۶۵-۸۶ك / ۶۸۷-۷۹، ۷۷) و لە سەردەستى كارگىزەكەى جەجاجى كوپى يوسفى سەقەفیدا بوو۵۲. ديارە ئەم ھەستەش بوو بەھۆكارىك بۇ دەرچوونى گەلانى نا عەرەب لە خەلافەتى ئومەوىو پەيوەندى كردنىان بە ھەر ھىزىكەو كە دژى ئومەويەكان بىت، ھەرۈەك لە جۈللانەوئى (ابى مريم)و سەرەتاي ھەرمانپرواى موعاويەدا ھەموو ئەوانەى لە پووى ئىتىنىو مەزھەبەو جياواز بوون فیدراسونىكىيان پىك ھىنا۵۴، كە دروشمى يەكسانىخوۋى خەوارىجەكان كۆيكرىبوونەو بۇ بەرەنگارىبوونەوئى خەلافەتى ئومەويەكان، چونكە بۇ ھەمووان پوونبوو۵و ئەوان لە سەر بىنەماي بالادەستى عەرەبو بىنەمالەكەيان دامەزرا بوون، ئىدى بە خوۋ پەسەندىيان مندال و نەوئى مۇسلمانانىان بوۋخزمەتى خوۋيان بەكار دەھىناو ھەموو جۆرە ستەمىك بەناوى عەرەب نەبوونىانەو لىيان دەكرا.

بەمجۆرە ناعەرەبەكان بەنزمىي ئاستى مەۋقە بولۇپ تەماشىا دەكران، ھەر بۇيە گەلانى موسولمانى ناعەرەب لە ساىيە ھىزى نەژادى ئومەويدا قەد نەيان دەتوانى بەھىچ كاروبارىكى دەۋلەتى و كۆمەلەيتى تايىبەت بە خۇيان ھەستەن، تەننەت ئەوان مافىيان نەبوۋ ۋىن و ۋىنخۋازى لەگەل عەرەباندە بگەن، بە ھىتەننى كچى عەرەبىكى بىابان نشىن لەلايەن موسولمانىكى ناعەرەبە ۋە زىندانى و قۇلبەستكردن دەبوۋە چارەنوسىيان. ھاۋكات حكومەت و دادگا لە دەستى عەرەب بوۋ، ئەوان ھىچ جۆرە پەلە و پاىيەكىيان نەبوۋ، تەننەت مافى ھەلسوكەۋتى تايىبەتى و ژىيانى پۇژانەى ئاساىيان نەبوۋ، بۇنمۇنە ۋەك سواربىۋىنى ئەسپ و دروست كىردنى چەك و كارى سەرەبەرزانە ۵۵.

دىارە لە سەرەتاۋە دەۋلەتى خەلافەت خالى بولەم سىياسەتە ۋە ھەموو جۆرە دەمارگىرىيەكى عەرەبى، بەلام ئەم قۇتاغە لە سەردەمى موعاۋىيە ۋە بەخىترابى دەستى پىكردەۋە، لىرەۋە دەمارگىرى بوۋە مۆركى سەرەكى خەلافەت و لە پۇبازى بەندايەتى و پەرسىش و بۇ خوا ژيان جىاۋاز لە نەرىتى خەلىفە پاشىدىنەكان دور كەۋتەنەۋە ۵۶.

لە بەرئەۋە ئاساىيە مەۋالىيەكان بىنە بەشەك لە ئارەزۋى ئومەۋىيەكان بۇ سەپاندنى دەمارگىرىيەكىيان بە سەرياندا، ئەۋەبوۋ مەۋالىيەكان لە سەرەتاۋە دامالزان لە ھەموو جۆرە فەرمانپەرۋاىيەك و بە ھاۋلاتى پەلە خوارتر لە خۇيان سەپريان دەكرەن كەشپاۋى ھىچ پۇستىكى ئىدارى نەبوۋن، تەننەت ئەگەر كەشەك تەنھا لەدايكەۋە عەرەب نەبوۋايە بە (ھىچىن) ناۋدەبراۋ تىپروانىنىكى نىزم و سوكيان بۇى ھەبوۋ، بە جۆرىك نەدەكەۋتەنە شوپىنى جەنازەى مردوۋيان و ئەبەد لە پىشتى سەريانەۋە نوپۇز نەدەكرەۋە ۵۷. ھەموو جۆرە ۋىن و ۋىنخۋازىيەكىش لەگەلئان دەدرايە دواۋە قەدەغەى بىرى خۇشەۋىستى و زەۋاج كرابوۋ لەتەكىيان. ئەمجۆرە تىپروانىنە لەسەردەمى ھەججەدا سالى (۷۷ك- ۶۹۶ز) گەيشتە لوتكە و ئىتر ھەموو بەخشىن و بەخشىكى نىۋ سوپا بۇ ئەوان قەدەغە بوۋە ۵۸، ھەرچەندە مەۋالىيەكان بە شىۋەيەكى فراۋان لە دىۋانەكاندا بە كاردەھىتران و بۋارىكى زانستى فراۋانىشىيان ھەبوۋ، بە جۆرىك مەۋىۋو

نووسی گه ودهی ئیسلام ئیبن خه لدوون ده لئ: "هه لئ سوو پوانی بواری زانستی نۆز به یان عه جه م بوون" ٥٩. بۆ نمونه زانایانی ئسوولی فیهی هه موویان له عه جه مه کان بوون، هه روه ها زانایانی که لام و موفه سیره کانی قورئان له موسلمانانی نا عه ره ب بوون ٦٠، به لام به هه یج جوړیک سه رکردایه تییان نه ده درایه ده ست ٦١، ئه مه ش به شیک بوو له و تیروانینه کوومه لایه تییه ی که ئه وانیان به که م سه یرده کردو جیگای متمانه ی ئه وه نه بوون که شوینه هه ستیاره کانی ده وله تیان له ئه ستۆدا بیت، هه ریویه ناره زایی به هیز له ده زگا کانی ده وله ته وه سه ریبه لدا، ئیتر هیزی به ره لستکاری نا عه ره ب ده نگی بیزارییان هه لبری و پیکه ی توله یان گرت به ٦٢، لیته شه وه ده توانین هاریکاری نئوان مه والی و خه واریجه کان، یان هاریکاری کورد و خه واریج له پیناوی خواستی به کسان و کوومه لایه تی و به شداری له به پێوه به رایه تیدا به کاریکی چاوه پوان کراو دابنن ٦٣

سیّ هه م: سیاسه تی به عه ره بکردنی زمانی نووسین و دیوانه کان

به کیکی تر له هوکاره نی په یوه ندی کورد و خه واریج پالنه ری به عه ره بکردن بوو له سیاسه تی ده وله تدا، به شیوه یه ک کاریگه ریبه کی زۆری کرده سه رلایه نی ده روونی مروفی کورد، ئه وه بوو له لایه ن ده وله ته وه پاسته وخۆ نا پاسته وخۆ هه ولی سپینه وه ی سیما و پوختساری زمان و که لتوری کوردی ده درا، له و پرۆسه یه دا پوکاره وه ی په گه زو بیه ما به دیهاته وه کانی چه مکی نه ته وه ی کورد به شیک بوو له سیاسه تی ئومه ویه کان ٦٤. ئه م شیوازه ش له سه رده می هه ریه ک له عه بدوله لیک کۆپی مه روان و هه جاجی به رده ست و پیاویدا په ره ی سه ند. سه ره تای هه وله کانیشیان له دیوانه کانه وه ده ستی پیکرد، ئه و دیوانانه ی پۆژه لاتی خه لافه ت تا ئه وکاتیش پوهی کی ئێرانیان پێوه دیار بوو، کوردان به حوکمی هاوخواپیتی و نیزیکی فه ره نگ و که لچه ری پابردوویانه وه له

ناو نیراندا، له لایان قورس بوو فرهنگي عره بی کوتایی به پابردویان بهینیت، له وسه رده مه دا حه جاج فرهنگي دهرکرد بۆ به عره بکردنی هم مو دیوانه کانی کاروباری ولات، لیره وه کاریگریه کی پەش له ناو دهر وون و پوچی مه والی به کاندایه جیماو هم مو پوویه کی عه جهمی به پلانه کان و نه خشه عه رهبه که ی حه جاج دهستی به سپرانه وه کرده ٦٥

نهم سیاسه ته ی ده ولت ناساندنی زمانی عه رهبی بوو وه ک زاری په سمی ده ولت، هه ریویه چینیکی فیترخواریان دروست کرد بۆ فیتربوونی مندانان. به مجوره سیاسه تی بنه ماله ی نومه ویه کان و به عه ربه بکردن له سه ر حسابی یه کیتی ئیسلامی، بوو به هو ی دروست بوونی په وتی سیاسی و ئایینی به ره لستکارو بۆ چوونی جیاواز له وه یه کیتیه داو له ناو گه لانی موسولمانی نا عه ربه دا ٦٦ له م سیاسه ته دا کوردانیش پیوه بوون، نیتر نه و پینوسه ی که پیشتر کورد پیی ده نووسی گۆرانی* به سه ردا هات ٦٧. بۆنونه ئایه توللا مه ردوخی ده لی "له سه ده ی شه شه می (پ.ن) دا جۆره پیتیک دامات پیی ده وترا پیتی (نوستانی)، نهم پیتانه تا هاتنی ئیسلام له ناو کورد دا به کارده هاتن له نووسیندا، به لام که ئیسلام هات نهم جۆری نوسینه گۆردرا بۆ پیتی کوفی ٦٨. هه رچه ند نهم هه نگاوه له لایه ن ده ولته وه وه ک هه نگاو یکی خزمه ت و پیشکه وتن سه یر ده کرا، به لام خه لکی له سه ر پیتازی خو یان و نووسینی خو یان مانه وه"، تا وه کو له سه رده می عه بدولمه لیکي کوپی مه رواندا فشاری نهم سیاسه ته له سه ریان کوتاییان هینا به داهینانه کانی نوسینی پابردویان، نه مجوره سیاسه ته ش ته نها کاردانه وه ی له لایه ن کوردانه وه هینایه گۆپی ٦٩. چونکه ئاسایی بوو کوردیش وه ک به شیک له مه والیه کان و وه ک به شیک له زمانانه ی که هه ولی سپرانه و هیان ده درا ئامانجی خوشیان له پاراستنی زمانه که یان له دزایه تی ده ولته تی نومه وی و پشتگیری بزوتنه وه ی خه واریجا بدۆزنه وه.

چوارهم: ئومەویەکان و ژبانی ئابووری هەریمه کوردیەکان

هوکارێکی تری په یوه ندى كوردو خه واریج ناله باری سیاسه تی ئابووری ئومەویەکان بوو، هەر له سه ره تاوه ئه رستو کراتیه تی قورپه ش به هوئی ده وله مند بوونیان و ده سکه وتی بازرگانی هه مه چه شنه وه له زه ویه کانی خاکی ئیسلامیدا باری ئابووریان گه شه ی سه ند ٧٠، له به رامبه ریشدا باج و خه راج و سه رانه * سه پینرا بوون به سه رگه له سته م لیکراوه کان و باریکی گران له سه ر بزئوی ژبانیان دروست ببوو ٧١، ئه مه ش بوو به هوکارێکی سه ره کی له هه ستانی ناوچه کوردیەکان دژی ئه و نه زمه ئابووری، به جوړیک سه رچاوه کان ده لێن پشتگیری کورد بۆ زۆرێک له هۆزه راپه رپوه عه ره بیه کانی موسڵو دانیشتوانی هه ریمی جه زیره له به ر وه رگرتنی مه زه به یی خه واریج نه بوو، چونکه ئه و هۆزانه زۆرینه یان خه واریج بوون، به لکو له به ر توندی سیاسه تی ده ولته ت بوو له داواکردنی خه راج و باجه کانی تردا ٧٢، له به رئه وه سه رچاوه کان ده لێن خه بات له دژی ده ره به گایه تی له ئاسیای ناوه راست و پۆژه لاتی ده ولته تی ئومه ویدا، به مندبوو به تیکۆشان بۆ سه ره یه ستی و پزگاربوون له حوکمی عه ره به کان، هه ر ئه مه ش ناوه پۆکی بزووتنه وه کان بوون ٧٣. له به رئه وه شتیوازی چه وساندنه وه ی ده ره به گایه تیش ببوویه هوکاری ناپه زایی مه والیه کان ٧٤. ئه م سیاسه ته له ئابووری ده ولته تا له سه رده می حه جاجی کوپی یوسفدا زیاتر بوو، چونکه ئه و پووپیوی زه وییه کانی به شتیوازیکی نوێ داڕشته وه و تۆماریکردن، به شتیویه ک خاوه ن زه ویه کان نه یان ده توانی یاری به پیتوانه ی زه وییه کان بکه ن، یاخۆ یاری به پێژده ی خه راج و ده یه کی دیاری کراو بکه ن، چونکه پێشتر زه وییه کان تۆمارکرا بوون به پیتی تۆماری کوئی ساسانییه کان، به م جوړه حه جاج ئه م سیسته مه ی گوپی و ئیدی هه یج پیوستیه ک به کارمه ندانی مه وال نه ما، هه موو بوونیکی ئابووری خویشیان له و پرۆژه ی حه جاجدا به ته واوی له ده ست دا ٧٥. بۆیه زۆربه ی بزووتنه وه کانی خه واریج و کۆبوونه وه ی نه ته وه جیاوازه کان له ده وریشان له سه رو به ندی ئه م

گورپانكارپانەى دەولەتدا بوو، چونكە ئاكامەكەى بە بەرزەوھەندى چىنى ھەژارى خەلگە مىللەتدا نەدەشكايەو، ھەريۆيە لەم بارودۆخەدا پووكردنە خەوارىچ سەرھەلدەدات، چونكە ئەوان لە ھەموو جۆرە جزيەو خەراج و سەرئانەيەك و لە ھەموو ئەو كۆت و بەندانەى بارى ژيانيان پرگاريان دەکردن.

خەوارىجەكان پېتيان وابوو زەوييەكان مولگى ھاويەشى موسلمانانە ۷۶. ئاشكرايە بىرۆكەيەكى لەو جۆرە ھەلگىرى بىرى (مەزەكەيت) بوو، مەزەكەيتىش لە پەوشىكى ئابوورى گرانى وەك سەردەمى ئومەويەكاندا لەدايك بوو، مەزەكەيت لە پېتىش ئىسلامداو لە ئىراندا پېويستىك بوو بۆ واقىيى ئابورى و كۆمەلەيەتى و مۆپالى گەندەلى فارسەكان، بەلام بزاڤىكى پەپگىرو تىككەدەر بوو، لە بنەماكانىدا پەچارى گەلەك پېشھاتى ترسناك نەكرابوو، ھەروەك چۆن خەوارىجەكانىش گىرۆدەى ھەمان ئاكام بوونەو وەك مەزەكەيت شكستيان ھىئا لە پرۆژە دادوھريەكەياندا. ديارە ئەو بىرەى مەزەك پويەكى كوردانەى وەرگرتبوو لەناو جوتيارو پېشە گەرەكانياندا كە لىوان لىو بوون لە دروشمى ھاويەشى ئابورى و لىپرالى، لەبەرئەو وەكەك بوونى دروشمە ئابورىەكانى مەزەك و خەوارىچ بوو كە كوردان دايانە پال خەوارىجەكانى ھاو دەرديان ۷۷. بۆ نمونە ھەر لەسەرەتاوہ كوردەكان پەيوەنديان كرد بە بزووتنەوەكەى خەرىتى كوپى پاشيدى خەوارىجەو لە ئەھوازدا، تەنھا بۆ ئەوہى لە خەراج پاك بېنەوہ ۷۸. ھەرچەند دەوترىت لەم بزووتنەوہيەدا كۆبۆنەوہى زۆرەك لە (كوردو مەسىحى و تالانچى و عەرەب) بۆ بەدەستھېنانى تالانى بوو ۷۹، كەئەمەش خۆى لە خۆيدا ھەمان ھۆكارى ئابورى زەقتەدەكاتەو، دەكرىت بېرسىن بۆچى كورد لەخەمى تالانكردن و تالانچىتەيدا بوو، ئەوہ چى پەوشىكى تاريك بووہ واى لە كورد كردوہ پەنا بىاتە بەرتالانى ؟ راستە ئەم دەستەواژەيە لەلايەن ئىبن ولكەسىرەوہ بەكارھاتوہ، بەلام بۆچى لەو كاتەدا ئەو تايبەتمەنيە لەكورد دا زالبوو، ديارە وەلامى ئەم پرسىارە لە سياسەتى ئابورى ئومەويەكان و نەخشى خراپى كاربەدەستانى دەولەتدايە لە ئىدارەى خەلگدا، لەبەرئەوہ پىمان وايە ئەو

باسی سیّه م:

خواستی بیروباوه پره کانی خه واریج له لای کورد

یه که م: بیروباوه پری کوچ له ژێر سایه ی ده سه لاتی سته مکار:-

خه واریجه کان له گه ل سه ره له دانیان یه کێک له بیروباوه پره کانیان داکوکی کردن بوو له وهی نه و ده وله ته ی که له سایه یدان شوینیکی نه مان و ناسایش نیه و شوینی شه پو تاوانه، واته ده بیته موسلمان له (دار الاسلام) دا بژی، هه ربویه پییان وابوو شوینی یه کتاپه رستی له ده وله تدا به بی سییه ری ده سته لاتی سته مکار دروست ده بیته و پیویسته لیتی یاخی بن ۸۵.

لیروه یه که م ئاراسته ی کوچه که یان بوو به هۆی ده سپیکی تیکه لیبون له ته ک ناوچه و دانیشتوانی هه ریمه کوردیه کاندای چونکه نه وان گروپییک بوون که بییری کوچه کردنیان له بنه ماکانیاندا دارپشت و خویان به به ره ی باوه پ ده زانی، له پوانینیکی له م جوژه شدا هه رچی به ره ی ده سه لات یشیانه به به ره ی کوفر ناسینرا ۸۶. هه ربویه له و کاته وهی که خه واریجه کان پیره کانی عه لی کوپی نه بو تالیبیان به جی هیشت و له مائی سه رکرده که یان عه بدوللای کوپی وه هب کوپونه وه، ئیتر سه رکرده که یان فه رمانی پیکردن به چاکه و پیکرتن له خراپه، پاشان پیتی ووتن نه و فه رمانه بیه نه ده ره وهی نه و شوینه ی که خه لکه که ی سته مکارن، دواتر وتی په یامه که مان بگه یه نن بو هندی له کوره ی چیاکان یان بو هندی له و شارانه ی دووره په ریژی نه و

بیدعو و ستمکاریه ن ۸۷. هه ربوێه له بهرتهوهی وولاتی کورد به کهم په ناگهی نارام بوو بو ئه وانهی هانا یان بو ده برد، به کهمین خواستی خه واریجه کۆچکردوه کانی گرتەخۆو بوو به مه ئایان ۸۸. ئیتر هه ر کاتیك دوو چاری پاوه دوونان و بهرتهسکی ده بوونه وه له ناوچه کوردیه کاندای ده گیرسانه وه، دیاره کوردیش بهردهوام لیقه و ماوه خه واریجه کانیا ن له خوگرتهووه و ئه م په نادانهی هه له اتوو ان نه ریتی تایبه تکاره نه ته وه یه که یه تی هه روه ها یارانی (نافع بن الازرق) ده یانگرت ئیعه هه تا له به ره ی کوفرا بین ئه وه موشریکین، هه ربوێه هه تا ئه و به ره یه به جینه هیلین ناتوانین موسلمان بین. له م پوانگه یه وه بوو که بیری کوچکردن له پیزه کانی نه یاران ده سستی پیکرد، لیتره وه فتوایاند ا به کوچ و ئه وانهش که هه لته هاتنایه به کافریان ده زانین ۸۹. زه مینه ی ئه م باوه ردهش هه ریمه کوردیه کانی کرده ئامانجی هه له اتوو ان، دیاره که ئاسایشتین شوین بو ئه وان بریتی بوو له ناوچه کوردیه کان بو ئه وه ی پوو ی تیبه کن.

دووه م: گونجانی بیرووباوه پی خه واریج له گه ل کورد

بیرووباوه پی خه واریج له مه رجه کانی خه لیفه بووندا داکوکیکردن بوو له وه ی پیویسته خه لیفه ته نها موسلمان بیته و مه رجی قوپه یشی بوونیان به هه ند وه رنه ده گرت ۹۰، دیاره باوه رپکی له و جوړدهش گه لانی ناعه ره بی پاکیشا بو پیزه کانیا ن، میژوو نووسانیش باس له وه ده که ن که خه واریجه کان نمونه ی دیموکراسیه تی ئیسلامی بوون، ئه مهش هوکارپکی تیکه ل بوونیان بوو له گه ل موسلمانانی ناعه ره بدا ۹۱، هه ربوێه کورده کانیش جیگایان کردنه وه و یارمه تیاندان له بزوتنه وه کانیا نندا، له به رامبه ریشدا خه واریجه کان کوردیا ن له پیزه کانیا ن وه رده گرتن و یارمه تیشیا ن ده دان بو گه یاندنی ئامانجه کانیا ن و پێشوازیان له هه موو کوردیک ده کرد بو پیزه کانیا ن ۹۲.

به م جوړه مه والييه كان به خيړايي چوونه پړزي خه واريجه كانه وه، چونكه
 سهره پاي سته مي نومه ويه كان كه وتي وونه ژيړ كاريگه ري بيروپاكانى
 خه واريجه كانه وه، نه ويش له بهر نه وهى له لايه ك هيزى ديموكراسى له
 گوتاره كانياندا مه بوو له لايه كى ترشه وه، خه واريجه كان پابه ندبون به تاين و
 ته قواو خوابه رستى و چاكه خوازيه وه ٩٢، به مهش مه والييه كان سهرسام بوون
 به بيروباوه رپه ثاينيه كانيان و كه وته ژيړ كاريگه ريانه وه، ياخو خه واريجه كان
 به چه كى تاين توانيان كوردان به كاريهينن، چونكه پتيان وابوو باشترين
 چه كيكه بو نه ماني جياوازيه نه ته وهى و نيتنيه كان، چونكه نه وان زوږ
 به ندايه تيان ده كړو پوچو بوون له گوشه گيرى و زوهدو گوينه دان به مالى
 دونيا، به مجورهش ته قوايان ده كرده چه كى ستراتيژى بو پاكيشانى
 مه والييه كان ٩٤. به شيوه يه كى گشتى نه م هوكاره واى له كورده كان كرد كه
 به لاي بېرى خه واريجه بجن. به تايبه تى له شاره زوورو ده وروبه ري موسلو
 هريمى جه زيره دا، چونكه نه و داوا ديموكراسيه ي كه خه واريجه كان
 بانگه شهيان بو ده كرد بو به دى هينانى يه كسانى بوو له نيوان هه موو گه ل و
 كوومه لئكد، نه و يه كسانيه ي له سياسه تى نه مه ويه كاندا ناماده يى له قېبوو،
 هه ربويه سهرنجى كورده كان* له گه ل بانگه شه كانى نه وان يه كى گرته وه ٩٥،
 چونكه خه واريجه كان دهيان ووت: " پتويست نيه خه ليفه قوپه يشى بيت،
 ياخو عه رب بيت، به لكو بوى هه يه بهنده يه كيش بيت مادام موسلمانن و تواناي
 به پړوه بردنى هه يه " ٩٦. دياره خه واريجه كان له سهره تادا ته نها عه رب بوون
 مه رجي خه ليفه بوونيان بوو، به لام كه مه والييه كان هاتنه پريزانه وه
 بانگه شه كيان له عه رب بوونه وه بو خه ليفايه تى گوپى و ووتيان ته نها
 موسلمان بيت ده كړى ببيت خه ليفه ي موسلمانان ٩٧. له لايه كى تره وه نه م
 بانگه شه ي يه كسانى و دادپه روه ريه كوومه لايه تيه ي خه واريجه كان جوړيك بوو له
 پاريزگارى له بوچوونه كوته كانى ئيرانيه كان، له بهرته وه چالاكى بانگه واز
 كارانى عه رب بو يه كسانى نيوان موسلمانان وه ك هيزيكى سياسى وابوو بو
 پاكيشانى پوحي مه والييه كان و يه كگرتنه وهى بانگه شه كانى خويان له گه ل

بوچورنه کوته زه وتکراوه کانی نه وان ۹۸. پوژمه لاتناسان له م باره يه وه ده لټين
 خه واريجه کان مادام داواي په کسانيان ده کرد له نيوان عه ربو مه والبيه کانداه،
 نهوا چه ندين په گه زو نه ته وهی جياوازيان به م سياسه ته هيتاوه ته پيزه وه،
 نمونه ش بو ټو بزوتنه وان ه ده هيننه وه که له جهنگه ناوخوييه کانداه
 به شداربوون له وان ه بزوتنه وهی خه ريتي کوپي پاشيد که فارس و کوردو
 مه سيجي له ده وري خوئی کوکرده وه له کار به ده ستاني خه ليفه ی عه رب
 هه لگه پانه وه له نه هوازو فارسدا، دياره بوچووني ديموکراسيانه ی خه واريچ
 توانويه تي هه موو نه وان ه يه ک بخات ۹۹. هه ر نه م بيروباوه پانه ش بوون بيرى
 ثاينى خه واريچي له ناو کورده کانيشدا بلاوکرده وه. بو نمونه بوچورن هه يه
 پيى وايه ده سته ی (اليزيديه) که دامه زرينه ره که ی (يزيد بن انيسه) يه ۱۰. له
 گوتاره کانياندا نه وه روونده که نه وه که ده بيت به يه کچاو ته ماشاي عه ربو
 نه ته وه کانی تری موسلمان بکريت و نابي جياوازي بکريت له نيوانياندا، نه م
 په وته ده سته يه ک بوون له (الاباضيه)* ی خه واريچ جيابوونه وه، هه روه ک
 له پيشه کی (ماهی يزیديه ومنهم ومنهم اليزيدون) دا په نجه بو نووسيني (الغلو
 والفرق المغاليه) پاده کيشي و ده لټيت: "يه زیدي مه به ستي له هه موو نه وان ه
 که له ده فهری کورد نشيني (سنجارن)*، که ئيستاش وه ک بيروباوه پيکی
 کون له ناو کورد دا ماون ۱،۱. نه م ده سته يه ده لټين خوا له غه يري عه رب
 پياويک بو خه لکی ده نيري و کتيبيکيشي له ناسمانه وه بو ده نيريته خواره وه و
 خه لکه که ئير وورده واز له ياسای موحه مه د ده هينن ۱،۲" هه روه ها
 ده لټين "هيج خوايه کی تر نيه جگه له يه ک خوداو موحه مه ديش نيردراوی
 خوايه بو عه رب نه ک بو ئيمه، ثاينى ئيسلاميش نه سخ کراوه ته وه به
 پيغه مبه ريکی عه جه م" ۱،۳. به ووتی ليکوله ره وهی نه مريکی (نا. جوزيف)
 نيزيديه کانی کردوون به پاشمامه وهی خه واريجه کان له په يره وانی (يزيد بن
 انيسه). هه روه ها (سميونوف) پيى وايه يه زیديه کانی ميزپوتانيای سه رو
 له گه ل يه زیديه کانی کانپروت و (بوازيج) و نه فغانستان سه ر به مه زه بی
 مه روانين و نه وان له لايه ن موسلمانانه وه به خه واريچ ده زانرين ۱،۴.

له راستیدا یه زیدیه کان سه ره تاکانیان به دهره له خه واریجه کان وهك ئاینیکی کوئی کورد میژویه کی کوئتریان ههیه، به لام ئەمه ته نها بوچوونی هه ندی له پۆژه لاتناسانه، نه گه ر نا بیرى سیاسى خه واریجه کان له هه ریمی جه زیره وه نو جیگایه ی که ئیزیدیه کورده کانى لێیه زۆر به به رینی بلا بووه ته وه، چونکه خه واریجه کان له گه ل ئە وه مه زه بانه دا بیرى ئایینی و سیاسى خوین گونجاندوه، که نه یاری ده ولته و بیرى مه زه به یی ده ولته ن، نه ك ئە وان خه لکی ناوچه که به یینه سه ر باوه پى خوین.

هه رچه نده سه رچاوه کان ئە وه ده سه لمێن که بیروباوه پى خه واریج له ناو کورد دا بلا بوته وه، ته نانه ت له ناو کورد دا بوچوونی وهك خه واریج هه بووه ئه وانیش هه ریه ك له خه لیفه راشیدینه کانى عوسمان وه لیبیان داوه ته دواوه ١٥٠. هه روه ها (المسعودی) له باسى په وته کان و شوینه کانى خه واریجدا باسى له (ازارقه، النجدات الحمريه، الجابيه، الصفریه)، ده كات وه لى: "هه ریمه کانیان له سنجارو ته له عفه رو ولاتى (دیار ربیعه) یه له گه ل(السن، بوازيج): ١٠٦. هه رچه نده خه واریج له ئازه ربایجان به پله یه کی که متر بلا بوونه وه، به لام له وه ریمه دا ناوی ده ریاچه ی (اورمیه) به ده ریاچه ی شورات ناو ده بریت ١٠٧، که یه کێکه له ناوه کانى خه واریج و ناوچه که ش ناوچه یه کی کوردیه، هه روه ها هه ندیک له ناوچه کوردیه کانى ده رووبه رى موسلێش به وولاتى شورات ناو براوون، ته نانه ت له ناو خه لکی (دافوق)* که شاریکی سه ر به هه ریمی جه زیره یه بیرى خه واریج بلا بوته وه و زۆرێك له لاوه کانى ئە وى هاتونه ته پێزى ژۆردووی خه واریجه وه ١٠٨.

هه روه ها (ابن النديم) ئە وه هه ریمانه ی که زۆریه ی دانیشنوانیان خه واریج بوون باسیان ده كات له وانه (: عمان، سجستان، وولاتى ئازهر بايجان و ده رووبه رى، السن، بوازيج، کرخ جدان)*. هه روه ها پێى وایه مه زه به یی خه واریج زۆرترین مه زه به یی ئایینی بوو له و کاته دا له ناو کورد دا بلا بووه وه ١٠٩. هاوکات له (عقد الفريد) دا هاتوه که ئاره زووی دانیشنوانی هه ریمی جه زیره به جوړێك بووه بۆ بیرى خه واریج که ناوچه که یان ناو براوه به

(الجزیره الخارجیه) ۱۱. ههروهه (الدویه) بیرى ئایینی خه لگی جه زیره به وه باس دهکات که له قوتاغیکدا زۆریه ی دانیشنه کاهه ی خه واریج بوون ۱۱۱. دیاره ئه م بلاقوونه وه یه له هه ریمه جیاوازه کانی کوردستان دا دهره نجامی گونجانی بوچوونه کانیاں بوو له گه ل کورد دا، له لایه کی تره وه دهره نجامی خه باتی خه واریج بوو دژی ئه و پژیته ئه رستوکره تییه ی که هه موو ته ما گرتن و نیازتیکی په ره پیدانی سیسته می دهره به گایه تی بوو، ههروهه دهره نجامی ئه و گوتاره بوو که پژیگای نه ده دا بیجگه په گه زی قوپه یشی، نه ته وه و په گه زیکی ترکاری موسلمانان له خو بگریته. چونکه دروشمی به رزکراوه ی خه واریج ده یگوت نه وانه ی به په نگی پیست و نه ژاد جیاوازن و موسلمانان به یه ک چاو ته ماشا بکرین و جیاوازی له نیوانیاں نه کری، ده بیته هه مووان له پووی ئابووریه وه یه کسان بن ۱۱۲. به مجۆره گونجانی بوچوونی خه واریج له گه ل کورد دا به جوړیک بوو که خه واریجه کان بتوان سوپا له عه ره بو له نه ته وه کانیه تر به بی جیاوازی پیک به یین و وه ک یه ک جهسته دژی دوژمنه کانیاں به ننگن ۱۱۳. ههروهه خه واریجه کان ئه و ههسته یان له لا دروستبوو بوو که پاریزه ری لاوازو چه وساهه و له دژی سته مکاران ده جه ننگن ۱۱۴.

ئه مه ش له ووتاریکی سالحی کوپی مه سره ح دا دهره که ویت که سه رکرده ی خه واریجه کانی هه ریمی جه زیره بوو له سه رده می عه بدولمه لیکى کوپی مه رواندا، ئه و پووده کاته شوینکه وتوانی و ده لیت: "نازانم چاوه ریی چین؟ ئیوه له به رده م سته م و چه وسانه وه دان، والیه کان دوور که وتوونه ته وه له راستی و گومرا بوون و سته م له خودا ده که ن، هه لسن بپوون بو لای براکانتان، نه وانه ی دژی نارپه وایین و بانگه شه ی راستی ده که ن، ههروهه ئه وه ی ئیوه ده تانه وی" ۱۱۵. له به رته وه به شداریکردنی کورد له و بزوتنه وانه دا زۆریه ی کات توندی سیاسه تی ده ولته بووه له سه پاندنی باج و خه راج و توندو تیژی والیه کانیاں

باسى چوارەم:

تايپە تكارەكانى نەتەۋەى كوردو پۇلئان لە پەيوەندى بزوتنەۋەى خەۋارىجدا

يەكەم: فاكترى جوگرافى لە پەيوەندى كوردو بزوتنەۋەى خەۋارىجدا

شۈيىنى جوگرافىيە ھەرىمە كوردنشىنەكان ۋەك نىۋەندىكى چىپو سەخت و
دور لە دەسلەتلى نىۋەندى، پۇلى كاريگەرييان ھەبو بو ئەۋەى
خەۋارىجەكان چالاكى فراوانيان بۇ ھەرىمە كوردىيەكان بگوازىنەۋە ۱۱۶. چونكە
دورى ھەندىك لە ھەرىمە كوردىيەكان لە ۋانە (شارەزور)، ۋەك شۈيىنىكى
دور لە بىكەى خەلافەتى ئىسلامىي، كە ئەۋكات لە دىمەشق بو، زەمىنەيەكى
لە بار بو بۇ گواستىنەۋەى چالاكى خەۋارىج بۇ ناۋچەى ناۋېراۋ ۱۱۷، ئەم
ھۆكارە بو شارەزورى كوردە پېشەنگى ناۋچە كوردىيەكان لە پووتىكردى
خەۋارىج و ئامىز بۇ كوردەۋەيان ھەلە سەرەتاي دەرگەۋتنيانەۋە ۱۱۸،
لەلەيكى ترەۋە شارەزور ھەلگەۋتەى شۈيىنەكى زور سەخت بو ۱۱۹.
ھەرۋە زنجىرە چىپاى سەخت و شۈيىنگەى خەشارگەى زۆرىشى لى بو ۱۲۰،
ئەم ھۆكارانە بوون بە زەمىنەيەك بۇ بلاۋكوردەۋەى بىرى خەۋارىج لەو
ناۋچەيەدا ۱۲۱، تەنانت ھەرىمى شارەزور بو بە ئارامگە و شۈيىنى
خەشاردراوى خەۋارىجەكان بە درىژايى سەردەمى ئومەۋىيەكان، ھەرۋە بو
بە بىكەيەكىش بۇ چالاكى و پىكخستىنەۋەى ھىزەكانى خەۋارىج ۱۲۲، چونكە بۇ

ئومەوئەكان ئاسان نەبوو زائېن بە سەرھەرئیمە دوورەكان بو^۲ لە ناوېردنى خەوارىج، ئەمانە ھەمووى ھۆكارى جوگرافى بوو وای کرد لە خەوارىجەكان ناوچە كوردیەكان بکەنە پەناگەيەكو لە ناو كوردەكاندا بژین و تێكەل بە ئاكارو بېرکردنەوئەى یەكتى ببن و تەنانەت ببنە ھاوکارو ھاوسەنگەرى یەكتىش. سەرچاوەكان دەلێن كوردەكان تێكەلى پیزەكانیان بوون و توانیان بە ھاوکارى بزووتنەوئەى خەوارىج ببنە فاكترى لاوازى دەوڵەتى ئومەوى ۱۲۳. چونكە بەردەوام سەرپېچى و لادانەكانى والییەكان ھىزى بەرھەڵستكارى لەنتو نەتەوئە ناعەرەبەكاندا زیندوور پاگرتبوو، ئەم زیندووییەش لە پشتیوانى خەوارىجەكاندا خوئى بینىوئە و بوو ھۆى ئەوئەى سنوورى چالاكى خەوارىج تەنھا لە كوفە و شام و موسڵدا نەوئەستیتەوئە، بەلگەو بانگەوازەكانیان برباوە ناوچەى چیاكان و پۆژئاوای ھەرئیمى چیاكان، خەوارىجەكان ئەوئیان وەك شوئینىكى جیۆپۆلەتىكى لەبار ھەلبژارد، تا چالاكى سەربازىەكانى خوئیان لەوئوئە پێك بخەنەوئە ۱۲۴

ئەم ھۆكارانە بوو وایکرد پەيوەندىکردن بە ناوچە كوردیەكانەوئە بەشێك بێت لە بەرنامە سەرەتاییەكانى خەوارىج، ئەوئەبوو لە سەرەتاوئە پەيوەندیان کرد بە پۆژئاوای ھەرئیمى چیاكانەوئە، بە تاییەتى ئەو كاتانەى كە پیزەكانى سوپای خەلیفە عەلییان بەجئ ھىشت و لە مائى سەرکردەكانیان عەبدوللای كورپى و ھەب كۆبوونەوئە، ئەوئیش پئى وئەن : "داواكانمان ببەنە دەرەوئەى ئەو دئیەى كە خەلگەكەى ستمكارن بوئ ھەندئ لە كورەى چیاكانیان بوئ ھەندئ لەو شارانەى دوورە پەرزى ئەو بیدعوئ ستمەن" ۱۲۵. چونكە چیاكان تەنھا قەلغانى پاراستنیان بوو لە سوپای دەوڵەت ۱۲۶.

دووم: فاكترى كلتورى كورد لە پەيوەندى بزووتنەوئەى خەوارىجدا

پاش دەستپێکردنی پرۆسەی بە ئیسلامکردن و ئیسلامبوونی هەرێمە کوردنشینەکان لە سەر دەمی هەردوو پاشیدین و ئومەویەکاندا، ئیتر تێکەڵکردنی نەتەوێی عەرەب لە گەڵ غەیری خۆی پەویە پەوی پرۆسەیەکی کلتوری نوێ بوویوە، کە ئەمەش دەرھاوێشتەکانی لە دای پرۆسەی فتوحات و لەسەر خۆ دەردەگەوتن، لەوێدا هەموو ئەو میلەتەکانی جیاواز بوون و خاوەنی شارستانیەتی کوێ و ئایینی خۆیان بوون، حالەتێکی کۆمەڵایەتی نوێ و غەوارە پەوی لێکردن، لێرەشەوێ چەند یەکەییەکی کۆمەڵایەتی نوێ سەرپەڵدا، کە پەرەسەندنیان بوو بە مەترسی و تەقینەوێەکی فیکری بوو سەردەوڵەتی خەلافەت ۱۲۷.

سەبارەت بە کوردیش ئاشکرایە پێش ئیسلام خاوەنی کلتورو ئایینی خۆیان بوون. بە تاییەتی زەردەشت پێکھاتەیی پۆحیی نەتەوێ کوردی پێک هێنا بوو ۱۲۸، ئەم ئایینە توانیبوو تا رادەیک جێگای خۆی لە هەست و نەستی مەوایی کوردا بکاتەوێ ۱۲۹، لەبەرئەوێ کلتوری کوردی پێش ئیسلام کلتورێک بوو بێ ماکانی خۆیان لە بیروباوەرەکانی زەردەشت و مەزەدەیکدا دەبینەوێ ۱۳. بەلام کاتێک کە ئایینی ئیسلام دێت و پرۆسەی ئیسلامکردن دەگاتە کوردستان، ئەم پەیا مە جێگای پەیا مێ زەردەشتی و مەزەدەیکەت و ئاگرپەرستی دەگرێتەوێ دەبێتە پەیا مێ پۆحی کورد، لەگەڵ ئەوێشدا ئایینە کوردیەکان لە نێوچوون، بەلام ئەم لە نێوچوونە تەنھا باری پەرستش و تقوسی دینی کوردی نەگرێتەوێ، بەلکو ئەو لە نێوچوونە سەرەتایەکی بوو بۆ تێکشکاندنی زمان و ھۆکاری بەرجەستەکردن و دەرپڕینی کلتوری کوردیش ۱۳۱، لەگەڵ ئەوێشدا دەسلاتی سیاسیی ئیسلامیش ئەو دەسلاتە نەبوو کە خۆی ئیسلام و بێ ماکانی وێ پرۆژەیکێ ئینسانی و پۆشنیری و فیکری داوی دەکرد، لە راستیدا ئیسلام و غەزا کەرانی عەرەبی لە پاش فتوحاتدا ژیا نی مەدەنی و کارگێری خۆیان وێ دەوڵەتی دەرخیست کە بەناوی ئایین و دروشمی ئیسلامەوێ بانگەشەیی دەکرد ۱۳۲. ئەمەش لە باری یەکەمدا بەشی ھەرە زۆری داب و نەریت و کلتوری کوردی و کۆمەڵگای کوردی و کتێبخانە و

ده‌ستنس و فره‌نگه جیا‌جیا و پلورالیزمه‌کانی دنیای کوردی دایه دواوه و
 سه‌رنجی ته‌ن‌ها بۆ‌یه‌ك قیبله و فره‌نگ و شه‌ده‌بیات را‌کی‌شا ۱۲۲. له‌به‌رنه‌وه
 په‌یام‌ئێ‌کی وه‌ك ئی‌سلام كه‌ دێ‌ته‌ كوردستانه‌وه‌ كل‌توره‌ جیا‌وازه‌كان راهه‌یه‌کی
 تر بۆ‌ ده‌قه‌کانی په‌یامه‌كه‌ی ده‌كه‌ن، لی‌ره‌شه‌وه‌ جیا‌وازی تی‌پروانی‌نی سیاسیه‌
 سه‌ره‌له‌ده‌دات، كه‌واته‌ سه‌ره‌له‌دانی هه‌رگروه‌ی‌ئێ‌کی سیاسیی جیا‌وازه‌
 ده‌سه‌لاتی خه‌لافه‌ت، به‌ د‌ل‌ئاییه‌وه‌ جیا‌وازه‌کی كل‌توره‌یی له‌ پشت‌ه‌وه‌
 هه‌یه‌ ۱۴۴، شه‌وه‌بوو له‌ سه‌رده‌می ئومه‌ویه‌كاندا كل‌توره‌کانی ده‌ره‌وه‌ی
 عه‌ره‌ب به‌رده‌وام بۆ‌ سه‌لماند‌نی بوونی خۆیان چه‌نده‌ها شو‌پ‌شی یه‌ك له‌ دوا‌ی
 یه‌کیان كرده‌ ۱۳۵. خه‌وارچه‌كانیش كاتی‌ك له‌ سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی دووه‌می
 كو‌چی به‌ناوی بی‌روبا‌وه‌پی ئی‌سلامه‌وه‌ بانگه‌وازیان بۆ‌ یه‌كسانی نی‌وان مه‌وال و
 عه‌ره‌ب ده‌كرد، هه‌ربۆ‌یه‌ مه‌والیه‌كانیش پشتیان گرتن، به‌لام له‌ راستیدا
 هی‌زی شه‌م پشتیوانیه‌ی در‌ی‌ژه‌ دان بوو به‌ بزوتنه‌وه‌ كو‌مه‌لایه‌تییه‌کانی
 سه‌رده‌می ساسانه‌كان، چونكه‌ شه‌و بزوتنه‌وانه‌ به‌ شی‌وه‌یه‌کی نه‌ی‌نی و به‌
 بو‌یاخی جیا‌جیا‌ی پو‌ویانه‌وه‌ کاریان ده‌كرد ۱۳۶، له‌به‌رنه‌وه‌ ده‌ركه‌وت‌نی
 بزوتنه‌وه‌کانی خه‌وارچه‌ له‌ ناو مه‌والیه‌كاندا به‌ ناوی بانگه‌شه‌ بۆ‌ یه‌كسانی و
 دادگه‌ری ئی‌سلام، پار‌یزگاری بوو له‌ بو‌چوونه‌ كو‌نه‌كان، كه‌ له‌ پ‌و‌حی خه‌لكی
 نه‌ویدا هه‌بوون و هی‌شتا هه‌ناسه‌یان ده‌دا، شه‌و بزوتنه‌وانه‌ به‌ شی‌وه‌یه‌کی
 نه‌ی‌نی هه‌ول‌ی گه‌رانه‌وه‌ی هه‌یمه‌نه‌ی خۆیان ده‌دا ۱۳۷، چونكه‌ شه‌و یه‌كسانییه‌ی
 كه‌ خه‌وارچه‌ بانگه‌شه‌ی بۆ‌ ده‌كرد یه‌كێ‌ك بوو له‌ بنه‌ماکانی بزوتنه‌وی
 مه‌زده‌کیه‌ت كه‌ چه‌ند سه‌ده‌یه‌ك پێ‌ش خه‌وارچه‌كان له‌ وه‌رێ‌مانه‌دا خۆی
 را‌گه‌یان‌د‌بوو، مه‌زده‌ك پ‌ی‌گای ده‌دا به‌ خه‌لا‌ك‌رد‌نی مالی مرو‌فه‌ بۆ‌ یه‌ك‌تری و
 ده‌یووت سه‌روه‌ت و سامان مو‌لكی خودایه‌و بۆ‌ گ‌شت مرو‌فه‌ ۱۳۸، هه‌روه‌ها
 ده‌یووت: "خه‌لك هاو‌به‌شن له‌ ژن و ساماندا، هه‌روه‌ك چۆ‌ن له‌ ناو و هه‌واو
 شته‌کانی تری‌شدا هاو‌به‌شن" ۱۳۹. شه‌م بنه‌مایانه‌ هه‌مان بی‌روبا‌وه‌په‌کانی
 خه‌وارچه‌ بوون، به‌ پ‌ی‌ی و ته‌ی شه‌هرستانی "مه‌زده‌کیه‌ت له‌ شاره‌زور
 بلا‌بو‌وه‌ته‌وه‌" ۱۴، ئاشكرا به‌ زۆ‌یه‌ی خه‌وارچه‌كانیش له‌ شاره‌زوردا بوون،

له بهر نه وه ده گونجی خه واریجه کان که وتبڼه ژیر کاریگری بیروباوه پو کلتوری کورده کانه وه، چونکه راسته مه زده کییه ته وکاته له ناوچوو بوو، به لآم وه کو په وتیکي نهینی ده ژیاو مابویه وه، ته نانه ته هه روه ک پوژانی فه رمانږه وایی ساسانییه کان بڼه ما کلتورییه کانی کاریان ده کرد، لیره وه له ویش له سهرده می نیسلامدا خوئی ناشکرا ده کردو به بهرگو بویاخی نویوه له گه ل هره جولانه وه یه کی به کسانی خوازیدا ده ستیان پیده کرده وه، ته نانه ته هندی له شاره کانی فارس که کوردی تیادا نیشته جیبوون تا سهرده می عه باسییه کان له سهر نه و پړوايه بوون، به لآم له سهرده می عه باسییه کاند له ناوبران ۱۴۱. هه روه ها پوژه لئناس (الهاوزن) له مباره یه وه ده لی: "خه واریجه کان له سهره تادا له عه ره به کوچه رییه کان پیک هاتبوون و ته نانه ته به شداری جهنگه کانی دژ به فارسیان کردبوو، هه ربویه له گه ل خوشیاند ا زوړبه ی نه ریته کانی کوچه رییان گواسته وه له یه کسانی و پیکه وه ژیان و ده مارگری خیلايه تی"

هه ربویه دوواتر زوړبه ی نه مانه له عیراق و پوژه لات ده رده که وتن، چونکه خه لکی نا موسلمان زوړینه یان له وی بوون و کاریگری زوړیان له سهر خه واریچ هه بوو، به تاییه تی کاریگری ثابینی زه رده شتی و مه سیحی و ثابینه کونه کانی نه وی ۱۴۲، له بهر نه وه پیده چېت یه کسانی خوازی خه واریجه کانی له مه زده که کانه وه بی، چونکه تا تیکه لی مه والیه کان نه بوون نه یان ده وت پوویسته خه لیفه ته نها موسلمان بیت، به لکو ده یان ووت ده بیت ته نها عه ره ب بیت ۱۴۳، چونکه مه زده کیه تیش جیا ده کرایه وه به مه رانه نیشتراکییه کانی و دا کوکی ته وای ده کرد له یه کسانی ژیان و هاووبه شی نابوریدا ۱۴۴، مه زده کیش هه روه ک خه واریچ ته نها به وه جیا ده کرتنه وه له بیري نیشتراکی نوی، که بویاخیکی ثابینی کراوه به به ریانداه ۱۴۵.

بو زیاتر پوونکردنه وه ی په یوه ندیه کانی کوردو خه واریچ و گه پاندنه وه ی نه و په یوه ندیه یان بو رافه یه کی کلتوری نمونه یه که ده خینه پوو، بو نمونه جاریکیان نه بوزهری غیفاری بوچوونیکي خوئی سه باره ت به مال و سامان

ده‌لێت به خەلیفە عوسمان، عوسمانیش لە وەلامدا دە‌لێ ئێوەی کە وترا
 بۆچوونێکی مەزەکییانە، تۆ لە کوێت هێناوە ؟ تەبەری لەم بارەییە وە
 سەرگۆزە شەتەییکی باسکردوو و پراستی بۆچوونەکی عوسمانیان بۆ
 دەسەلمێنیت و دە‌لێ عەبدوللای کۆپی وەهەب دەگات بە ئێبوزەری غیفاری و
 سەرئەحمەد خۆی پێدە‌لێت، هەر وەها هەمان بۆچوونیش دە‌لێ بە ئێبوزەردا
 عوبادەیی کۆپی سامت، بەلام ئێوان بەگوێی ناکەن، ئێتەر عوبادە لەتەک خۆیدا
 قەسەکانی عەبدوللا دەبات بۆ لای موئاویە و پێی دە‌لێت کە عەبدوللا
 بۆچوونەکانی خۆی گەیاندوو بە ئێبوزەری کاری لێکربوو دیارە عەبدوللا
 دامەزێنەری بزافیی خەوارێج بوو، لە مەوێ دەردەکەوێت کە بۆچوونە
 یەکسانی خاوەنی خۆی لە مەزەکەکانە وەهرگرێتی لە عێراق و
 یەمەن ١٤٦، ئێو بۆچوونانە لە ناخی کوردەکانی ئێو قوتاغەدا چەسپیبوون و
 ببوویە کلتورێکی لە یاد نەکراویان، هەر بۆیە دەگونجێت، ئێو فەرەهەنگی
 خۆیان تێکەڵ بە پەیمانی ئیسلامیی کردبێت و خواستی ئیسلامییکی بە کوردی
 کراو لایان بەبایەخ بێت تا ئێو ئیسلامی عەرەبەکانی بنەمالەیی ئومەوی بە
 بەرگیکی عەرەبییە وە دەیانگەیاندا.

سێ هەم : پێکەتەیی ھۆزایەتی کورد و شوێنی لە پەییوەندیەکانی

بزووئەوێ خەوارێجدا

پێکەتەیی ھۆزایەتی ناوچە کوردیەکان یەکیکی تریو لە ھۆکارەکانی
 پەییوەندی کورد و خەوارێج، هەر بۆیە یارمەتی دەری بزافیی خەوارێج لە ھەری
 جەزیرە و موسڵدا وەک دوو شوێنی سەرەکی کوردەکان دەگەرێتە وە بۆ ئێو
 پێکەتە ھۆزایەتیەکی کە بەردەوام لە ناوچەکاندا ھەبوو، چونکە ئومەویەکان
 ھەر لە سەرەتاوە دەیانویست مانا و مەفھومەکانی دەولەت لە لای ھۆزەکان
 بچەسپێنن، ئێمەش لە پێدا گرتنیانە وە بوو لە ھۆکمی ناوەندی دەولەت ١٤٧،
 بەلام خەوارێجەکان ھەستیکیان ھەبوو لە نەچوونە ژێر ھۆکمی ناوەندی ١٤٨.

بو ئەم مەبەستەش خەواربەجەکان کاریان کرد بو بڵاوکردنەوێ داواکەیان لە ناو ھۆزەکاندا، چونکە لەگەڵ بوچوونەکانیان دەگونجان ١٤٩، ھەربوێ ھەردەکانیش ھەمان ھەلۆیستیان ھەبوو لە نەچوونە ژێر باری سنوورەکانی خەلافەت و پزیمی ناوەندی، ئەم ھەلۆیستەش یاقوتی ھەمەوی لە بارەییەو دەئێت: "سەرپێچیان کردبوو لە سولتان بە ھۆی ناکۆکی نێوان ئەوانە ی سەرپێچیان کردبوو پێشترو سزا درابوون" ١٥

لە بەرئەو یەکیک لە ھۆکارەکانی پەيوەندی کورد و خەواربەج لە ناو ھۆیەکانی تردا بریتییە لە دەمارگیری ھۆزایەتی کورد ١٥١، ھەربوێ چالاکی و بڵاویونەوێ خەواربەج لە ناو کورد دا دەگەرێتەو بو پێکھاتە ھۆزایەتیەکیان، چونکە ملکەچ نەبوون بو دەوڵەت ھەروەک چۆن خەواربەجیش ملکەچ نەبوون ١٥٢، لە بەرئەو لە ناو ھۆزە کوردیەکان کاریان کرد بو بڵاوکردنەوێ داواکەیان و سەرکەوتوش بوون ١٥٢

چوارەم شوینی پێکھاتە ی کۆمەلایەتی کورد لە

پەيوەندیەکانیان لەگەڵ بزووئەوێ خەواربەج

زۆری ھۆزە عەرەبیەکان لە دەورووبەری موسڵ و جەزیرەدا کاریگەرییەکی بەرچاوی لەسەر ھۆزە کوردیەکانی ئەو ناوچانە بە جێھێشت، ئەم کاریگەریەش دەگەرێتەوێ بو نزیکێ شوینی جوگرافی و دراوسی بوونیان لەتەک ھۆزە عەرەبیەکانی یاخی لە ئومەویەکان، ھۆزە عەرەبیەکانیش بریتی بوون لە (بنی شیبان، بنی تغلب، بنی الازد)، ھەریەک لەم ھۆزانەش ناسرابوون بە ئەنجامدەرانێ زۆرینە ی شوێشە خەواربەجیەکان، ئەمە لەلایەک، لەلایەکی ترەو ھەریە جەزیرە لە پەوی پێکھاتە ی ئیتییەو بریتی بوو لە کوردو عەرەب و ئەرمنی، ھەربوێ سڕوشتیکی جیاوازی ھەبوو لە سەرھەلدانی شوێشدا ١٥٤. لەم کاتەشدا کوردەکان بوونە پششتگیری ئەو خەواربەجە ھەلھاتوانە ی کە لە جەزیرەدا بوون، ھەروەھا شارەزووریشیان کردە بنکە ی

چالاکیه‌کانیان ۱۵۵، له کاتیکدا کورده‌کان لایه‌نگیری ئومه‌ویه‌کان بوون،
 ئه‌مه‌ش ده‌گه‌پتته‌وه بو‌خو و نه‌ریت و عورفی کو‌مه‌لایه‌تیان له به هاناوه‌چرونی
 لاوازان و پارێزگاری لی‌قه‌وماوان، بو‌نمونه (القزوينی) له وه‌سفی خو و
 نه‌ریتی کورد دا ده‌لێت: " کورده‌کانی (بشنونه) ئه‌وانه‌ی له پێش ئیسلامدا له
 جه‌زیره‌دا ده‌ژیان، قه‌ومیکن دا‌کوکی له پاراستنی لی‌قه‌وماوان ده‌که‌ن " ۱۵۶.
 بو‌سه‌لماندنی ئه‌م راستیه‌ش ده‌بینین پشت‌گیریکردنی کورده‌کان بو‌
 عه‌باسیه‌کان و سه‌رکه‌وتنی بانگه‌وازه‌که‌یان به یارمه‌تی کورد بوو ۱۵۷.
 که‌چی له‌لایه‌کی تره‌وه ده‌رگای ناوچه‌کانیان والا ده‌که‌ن له به‌رده‌م ئومه‌ویه
 هه‌له‌تاه‌وه‌کان ۱۵۸.

دیاره به‌شیوه‌یه‌کی گشتی له په‌یوه‌ندیه‌ کو‌مه‌لایه‌تیه‌کاندا هۆزی (بنی
 شیبان) که هۆزێکی عه‌ره‌بی بوو له هه‌رێمی جه‌زیره‌دا پو‌لی هه‌بوو له
 نزیک‌بوونه‌وه له ته‌ك کورد، چونکه دوو له سه‌رکرده‌ گه‌وره‌کانی بزوتنه‌وه‌ی
 خه‌واریج سه‌عیدی کو‌پی جه‌دل و زوحاکی کو‌پی قه‌یس له هۆزه‌بوون.
 له به‌رئه‌وه په‌یوه‌ندیه‌کانی کوردو ئه‌م هۆزه په‌یوه‌ندی یه‌کی زۆر باش بوو،
 ته‌نانه‌ت له ناو کورده‌کانی شاره‌زوورو (بنی شیبان) دا بازرگانی هه‌بوو ۱۵۹،
 هه‌روه‌ها به هۆی ژن و ژنخوازی شه‌وه‌هۆکاری به‌شداری کورد له بانگه‌وازه‌که‌یان
 زیاده‌بوو ۱۶.

په راویزه کانی به شی دووهم

۱. محمد امین زکی: کوردو کوردستان، چاپخانه‌ی دار السلامی بغداد، ۱۹۳۱؛ لا ۱۲۵.
۲. محمد جاسم حمادی: الجزیره الفرداتیة والموصل، دارالرساله، بغداد، ۱۹۷۷ز، لا ۴۴.
۳. هه‌مان سه‌رچاوه، لا ۴۵.
۴. شوان عوسمان مسته‌فا: کوردستان و پرۆسه‌ی به‌ئیس‌لام کردنی کورد، چاپی به‌که‌م، سلیمانی، ۲۰۰۲، لا ۱۸.
۵. محمد امین زکی: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، لا ۱۲۵.
۶. فائزه محمد عزت الكرد فی اقلیم الجزیره وشهرزور، رساله ماجستیرعلی‌الله الکاتبیه، کلیه الاداب، جامعه صلاح الدین، ۱۹۹۱، لا ۴-۵.
۷. محمد جاسم حمادی: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، لا ۴۵.
۸. فائزه محمد عزت: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، لا ۵۰.
۹. ابن حوقل صورة الارض، دار المکتبه الحیاة، بیروت، ۱۹۷۹، لا ۳۱۵.
۱۰. شوان عوسمان مسته‌فا: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، لا ۳۶.
۱۱. عبد الماجود احمد السلیمان: الموصل فی العهدين الراشدی و الاموی، رساله غیرمنشور، کلیه الاداب، جامعه الموصل، ۱۹۸۲، لا ۱۳۹.
۱۲. یاقوت الحموی: معجم البلدان، دار الصادر، بیروت، دون التاريخ، ج ۲، لا ۳۱۷.
۱۳. القزوينی: ابار البلاد واخبار العباد، دار الصادر، بیروت، ۱۹۹۶، لا ۳۵۷.
۱۴. شوان عوسمان مسته‌فا: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، لا ۳۷.
- * شهرزور: سه‌باره‌ت به ناوی ئەم شارە ئەو مێژوونوسان و جوگرافیناسان بۆچوونی جیا‌جیان هه‌یه، هه‌ندێك ده‌لێن ناوی شارە‌زوور له (شهر زور) هه‌هاتوه كه شه‌هر له زمانى فارسیدا به واتای شار دێت، هه‌روه‌ها ناوی زووریش ده‌گه‌رێته‌وه بۆ(زوری کوپی زوحاك) كه شاره‌كه‌ی دروستكردوه (یاقوت حموی: معجم بلدان، ج ۲، لا ۳۷۵) حسام الدین النقشبندی: شهرزور فی محافقه السلیمانیه، مجله کاروان، عدد ۶۶، بغداد، ۱۹۸۸، لا ۱۴۹.
- * کرخ بدان: شارێکی بچوکه له نزیک خانه‌قین وه‌کو سنورێك وایه له نێوان هه‌رێمی عێراق و شارە‌زووردا: (یاقوت حموی: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ج ۴، لا ۴۴۹).
- * داقوت: شارێکی ناسراوه ده‌گه‌وێته نێوان (اربیل، بغداد)، (یاقوت حموی: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ج ۲، لا ۴۵۹).

- * باجهرمی: ناوچه‌یه‌که له پۆژه‌لاتی بغداد دایه له نێوان ئەم شارە و حولان ٦ کم دوری هیه: (یاقوت حموی: سەرچاوەی پێشوو ج ١، لا ٣١٢).
١٥. مینورسکی دائره معارف المعارف الاسلامیه، ماده شهرزور، معجم ١٣، لا ٤٨٨
١٦. یاقوت الحموی: سەرچاوەی پێشوو، ج ٢، لا ٢١٧
١٧. ابن حوقل: سەرچاوەی پێشوو، لا ٣١٥
١٨. الاصطخری: المسالك والممالك، دار الصادر القاہرہ، ١٩٦١، لا ١١٨ "حیسان الدین علی غالب النقشبندی: الكرد فی الدینور والشهرزور، رساله ماجستیر غیر منشور، جامعة البغداد، ١٩٧٥، لا ٤٨.
١٩. حسام الدین علی غالب: هه‌مان سەرچاوه، لا ٤٨.
٢٠. احمد میرزا: غریب اقلیم الجبال فی صدر الاسلام، رساله ماجستیر غیر منشور، کلیه الاداب، جامعه صلاح الدین، ارپیل، ١٩٩٤، لا ٢٣
٢١. هه‌مان سەرچاوه، لا ٢٣
٢٢. ابن حوقل: سەرچاوەی پێشوو، لا ٢، ٤
٢٣. هه‌مان سەرچاوه، لا ٢، ٥
٢٤. جمال رشید احمدو فوزی رشید: تاریخ الكرد القديم، ارپیل، ١٩٩٠، م، لا ٣٩
٢٥. احمد میرزا: سەرچاوەی پێشوو، لا ٣٣
٢٦. الیعقوبی: تاریخ الیعقوبی، دار الصادره بیروت، ١٩٦٠، لا ٢٣٦.
٢٧. وه‌رگیراوه له شوان عوسمان مسته‌فا: سەرچاوەی پێشوو، لا ٧٢.
٢٨. فاروق عمر: تاریخ الخلیج العربی فی عصور الاسلامیه الوسطی، دار واسط، بغداد، ١٩٨٥، لا ٩٤.
٢٩. هه‌مان سەرچاوه، لا ٩٥.
٣٠. شوان عوسمان مسته‌فا: سەرچاوەی پێشوو، لا ٧٢.
٣١. الطبری: سەرچاوەی پێشوو، ج ٥، لا ٤٨.
٣٢. زبیر بیلال اسماعیل، الاکراذ فی مکتب بلدانین والرحاله المسلمین فی العصور السنی، ارپیل، ١٩٨٩، لا ٦٣
٣٣. هه‌مان سەرچاوه، لا ٦٤.
٣٤. هه‌مان سەرچاوه، لا ٦٣
٣٥. ابن حوقل: سەرچاوەی پێشوو، لا ٤٠٠ الطبری: سەرچاوەی پێشوو، ج ٤، لا ٦٨.
٣٦. شوان عوسمان مسته‌فا: سەرچاوەی پێشوو، لا ٧٥

۳۷. به دلیسی (میر شهره فخان)، شهره ف نامه: وه رگتپانی هه ژار موکریانی، نهجهف، ۱۹۷۳، لا ۲۱۱
۳۸. البلاذری: فتوح البلدان، دار الکتب العلمیة، بیروت، ۱۹۷۸ز، لا ۳۲۱
۳۹. کوثر اسماعیل حسین الحیاة الاقتصادية والاجتماعیة فی اقلیم ازربایجان وارن، رساله ماجستیر غیر منشوره، جامعه صلاحدین، ۲۰۰۲، لا ۲۵.
۴۰. هه مان سه رچاوه، لا ۲۱.
۴۱. القزوينی: سه رچاوه ی پیشوو، لا ۲۸۴.
۴۲. هه مان سه رچاوه، لا ۲۸۵.
۴۳. کوثر اسماعیل حسین، سه رچاوه ی پیشوو، لا ۴۵.
۴۴. شوان عسمان مستهفا: سه رچاوه ی پیشوو، لا ۸۳.
۴۵. هه مان سه رچاوه، لا ۸۳-۹.

* سیاسه تی نومه ویه کان به شیوه یه کی گشتی سیاسه تیکی دور له نسیلام و سته مکارانه بووه، نه م راستیه ش هه ر له سه رتاوه و له په دکردنه وه ی شوراو پاویژه وه پوونبوویه وه، به لام میژوونوسان بوچونیان له مه ی نیجابیات و سلبیاتی سیاسه تی نومه ویه کان به دور ناپاسته نامازه ده دات، نامازه ی یه که م له و پوانگه یه وه ته ماشا ده کات که ده ولته ی نومه وی له سه رتاوه تا کوتای ده ولته یکی چاکو راسته که نه مانه زیاتر نه و میژوونوسانه که ده مارو هه سته عرویه ده یانجولینیت، نامازه ی دووم ده لی نومه ویه کان لاده رو دور له سونه ت و پیبازی نیسلام بوون، دیاره که زۆرینه ی راستیه کان له بوچوونی دوومه دا کو بووه ته وه (علی الوردی: سه رچاوه ی پیشوو، لا ۸۳)

۴۶. الخریوطلی: سه رچاوه ی پیشوو، لا ۱۹.
۴۷. بیرو باوه پی کورده واری، گوٹاری پامان، ژماره ۶۵، هه ولتیر، ۱۰۰۲، لا ۲۳
۴۸. عبد الحسین زرین کوب: دو قرن سکوت سرگزشت حوادپ واوجاع تاریخی ایران دردو قرن اول اسلام، کتابخانه ملی ایران، تهران، ۱۳۷۱، لا ۲۹۲.
۴۹. هه مان سه رچاوه، لا ۱۲.
۵۰. شوان عسمان مستهفا: سه رچاوه ی پیشوو، ۲۵۴
۵۱. لطیفه البکاو: حرکه الخوارج، لا ۱۸۶
۵۲. حسن پیرنیاو اقبال اشتیانی: تاریخ ایران، از آغاز تا انقراج ساسانیان، جلد اول، چاپ دوم، ۱۳۸۲، تهران، لا ۳۳۲.
۵۳. نوری جعفر: الصراع بین الاموین ومبادئ الاسلام، ت ۱، القاهرة، ۱۹۷۸، لا ۱۱۷.

۵۴. الخریوگلی: سه‌چاوه‌ی پێشوو، لا ۱۶۲
۵۵. حسن ئیرنیاو اقبال اشنبانی، تاریخ ایران، لا ۹۳
۵۶. عزیز العظمة: ابن خلدون، ت ۱، دار المصادر الرياض، ۲...، لا ۱۶۳
۵۷. حسن پیرنیا: سه‌چاوه‌ی پێشوو، لا ۳۳۲.
۵۸. عبد العزيز الدوري: الجزور التاريخيه للشعوبيه، ت ۱، بیروت، ۱۹۶۲، لا ۲
۵۹. ابن خلدون: المقدمه، لا ۵۴۲
۶۰. نوری جعفر: صراع بين الامويين ومبادئ الاسلام، لا ۱۱۷.
۶۱. عبد العزيز الدوري: سه‌چاوه‌ی پێشوو، لا ۲.
۶۲. حسن پیرنیاو عباس اقبال اشتیانی: سه‌چاوه‌ی پێشوو، لا ۱، ۲.
۶۳. عبد العزيز الدوري، س.پ، لا ۲.
۶۴. عه‌تا قه‌ره‌داغی: کاریگه‌ری کلتوری ئه‌وان له‌سه‌ر کورد، چاپی یه‌که‌م، چاپخانه‌ی وه‌زاره‌تی پۆشنه‌بیری، سلیمانی، ۱۰۰۲، لا ۶۹
۶۵. الخریوگلی: سه‌چاوه‌ی پێشوو، لا ۱۶۵.
۶۶. عبداللطيف الطيباوي: محاضرات في تاريخ العرب والاسلام، ت ۱، بیروت، ۱۹۶۳، لا ۲۷۰
- * سه‌باره‌ت به‌پێنوسی کوردی (احمد بن ابوبکر النبتی) ده‌لێ: له‌ ده‌وێرییه‌ری سه‌ده‌ی ده‌یه‌می پێش زایینی (ماسی سورات) جوژه‌ پیتێکی داهینا، ئیتر کورد به‌و پیتانه‌ نوسیویانه‌و هه‌ربه‌ناوی داهینه‌ره‌که‌شیه‌وه‌ ناوێراوه‌ ئه‌م پیته‌ش تا وه‌کو هاتنی ئیسلام کورد پیتی نویسه‌: : (عه‌تا قه‌ره‌داغی کاریگه‌ری کلتوری ئه‌وان له‌سه‌ر کورد، لا ۲۷) .
۶۷. هه‌مان سه‌چاوه‌، لا ۶۹
۶۸. مه‌ردۆخی تاریخ کوردو کوردستان، انتشارات غریق، تهران، ۱۳۵۱، لا ۵۳
۶۹. عبداللطيف الطيباوي: سه‌چاوه‌ی پێشوو، لا ۲۷
۷۰. موصليح مسته‌فا جه‌لالی: شوراته‌كان، لا ۳۳
- * سه‌رانه‌ بریتیه‌ له‌وه‌ی پێشه‌واي موسلمانان پازی ده‌بێت به‌ دامه‌زراندنی به‌لێننامه‌ی سه‌رانه‌ له‌گه‌ڵ خاوه‌ن کتێبه‌كانداو له‌گه‌ڵ ئه‌وانه‌ش که‌ گومانیان ئی ده‌کری خاوه‌ن کتێب بن، خودا ده‌فه‌رمی (ما افا الله على رسوله من اهل القرى فالله وللرسولة ولذی القری والیتامی والمساکین وابن سبیل) طارق هه‌سه‌ن هه‌مه‌وه‌ندی: پوخته‌ی فیه‌قی شریعه‌ت، چاپی چواره‌م، ۱۹۹۸، لا ۲۴۱).
۷۱. موصليح مسته‌فا جه‌لالی: سه‌چاوه‌ی پێشوو، لا ۳۴

٧٢. فاروق عمر: طبيعة الدولة العباسية، ت ١، دار الارشاد، بيروت، ١٩٧٠، لا ٤٢١.
٧٣. تارشناك پالاديان: كورد له سەرچاوه عه ره بيه كاندا، وه رگيتراني نازاد عوبيد، هوليير، ١٤٢١، لا ٥٢
٧٤. كارل بروكلمان: سەرچاوه ي پيشوو، لا ١٥.
٧٥. الخريوطي: سەرچاوه ي پيشوو، لا ١٧٣.
٧٦. نيكيتا ايليسيف: الشرق الاسلامي في العصر الوسيط، لا ١٨٢.
٧٧. هه مان سەرچاوه، لا ١٨٢.
٧٨. ابن اثير: الكامل في التاريخ، ج ٢، لا ١٥٩
٧٩. ابن كثير: البدايه والنهايه، ج ٧، ٣١٦.
٨٠. مصلح مسته فاجه لالي: شوراته كان، لا ٢٢
٨١. حسام الدين على غالب النقشبندى: ديانه الكرد قبل الاسلام وفتح الاسلام لهم ومعتقداتهم الدينيه و المذهبيه حتى اواخر القرن الخامس الهجرى في اقليم شهرزور ولورستان، گوڤارى هه زار ميژد، ژماره ١٩، سليمانى، ٢٠٠٢، لا ١٢٩.
٨٢. الخريوطي: سەرچاوه ي پيشوو، لا ١٨.
٨٣. الطبرى : سەرچاوه ي پيشوو، ج ٥، لا ٧٧
٨٤. فائزه محمد عزت: الكرد في اقليم الجزيره وشهرزور، لا ١٣١.
٨٥. صائب عبد الحميد: تاريخ الاسلام الثقافى والسياسى، لا ٧٦٤
٨٦. عبد الله حماد: التكفير والهجره، النهج، عدد ٢٧، لا ٤٨
٨٧. الطبرى : سەرچاوه ي پيشوو، ج ٥، ٧٤"ابن كثير: البدايه والنهايه، ج ٧، لا ٢٨٥-٢٨٦" ابن اثير: الكامل في التاريخ، ج ٣، لا ٦٩.
٨٨. زرار صديق توفيق: الكرد في العصر العباسى، رساله ماجستير على الاكاتبه، جامعه صلاح الدين، اربيل .
٨٩. عبد الله حماد: الهجره والتكفير، النهج، العدد ٢٧، لا ٤٩ .
٩٠. شهرستاني : سەرچاوه ي پيشوو، ج ١، لا ١٥٨
٩١. حسن ابراهيم حسن: تاريخ الاسلام السياسى والدينى والثقافى والاجتماعى، دار الجيل، بيروت، مكتبة النهضة المصريه، القاهره، ١٩٩٦، ج ١، لا ٣٧٦
٩٢. فائزه محمد عزت: الكرد في الجزيره وشهرزور، لا ١٢.
٩٣. الخريوطي: سەرچاوه ي پيشوو، لا ١٩ .
٩٤. هه مان سەرچاوه، لا ١٥٩

* سه بارهت به ده رجوون له ژێر ده سه لاتی سته مکار خودا ده فره میت : (ولاترکنو الی الذین ظلموا فتمسکم النار مالکم من دون الله من اولیا ثم لا تنتصرون) قورنانی پیرۆز: سوره تی هود، ثایه تی ۱۱۳.

۹۵. علی حسن خریوطلی: عشر پورات فی الاسلام، لا ۶۶ خالد عبدالمنعم: فهور الخوارج، موسوعه العراق الحديث، مج ۱، ت ۱، بغداد، ۱۹۸۱، لا ۱۲۷

۹۶. الشهرستانی، سه رچاوه ی پێشو، ج ۱، لا ۱۵۷

۹۷. محمد عبد الله عوده واخرون، مختصر التاريخ الاسلامی، ت ۱، عمان، ۱۹۸۹، لا ۷۷

۹۸. عبد العزيز الدوري، الجذور التاريخية، لا ۱۵

۹۹. وه رگراوه له، الخریوطلی: سه رچاوه ی پێشو، لا ۱۶.

۱۰۰. الشهرستانی: سه رچاوه ی پێشو، ج ۱، لا ۱۵۸

* الاباضية: بو تێگه یشتن له م په وته بڕوانه به شی به که م باسی سیته م، گروپه کانی .
* سنجار: شارێکه ده که وێته خوژناوای موسڵو نزیکێ شاخیکه هه ر به ناوی خوێنه وه، سنجار به کیکه له و شارانه ی که کوردی ئی نیشه جێیه: (فائزه محمد عزت: الكرد فی اقلیم الجزیره، لا ۵۴

۱،۱. وه رگراوه له مصلح مسته فا جه لالی: شوراته کان، ۱۳۴

۱،۲. الشهرستانی: سه رچاوه ی پێشو، ج ۱، لا ۱۵۸

۱،۳. مصلح مسته فا جه لالی: سه رچاوه ی پێشو، لا ۱۳۴.

۱،۴. وه رگراوه له ره شاد میران، په وشتی ئایینی و نه ته وه ی له کوردستاندا، چاپی دوهم، سه نته ری براهه تی، کوردستان، ۲۰۰۲، لا ۹۳.

۱،۵. المسعودی: سه رچاوه ی پێشو، ج ۲، لا ۱،۱

* السن. شارێکه ئیستا پێی ده لێن (الفتحه) ئه م شاره له که ناری دیجه له وه سه روی (تکریت) دایه: (یاقوت الحموی: معجم البلدان، ج ۳، لا ۲۸۶).

۱،۶. المسعودی: سه رچاوه ی پێشو، ج ۲، لا ۱۳۵

۱،۷. زرار صدیق توفیق: الكرد فی العصر العباسی، رساله ماجستیر علی الاله الکاتبیه، کلیه الاداب، جامعه صرحدین، ارپیل، ۱۹۹۴، لا ۹۴

* داقوت که به (تاوغ) ناسراوه، له نیوان ارپیل و بغداد دایه (یاقوت الحموی: سه رچاوه ی پێشو، ج ۱، لا ۴۵۹).

۱،۸. حسام الدین علی غالب النقشبندی: الكرد فی الدینور وشهرزور، لا ۴۶-۴۷.

۱،۹. وه رگراوه له زرار صدیق توفیق: الكرد فی العصر العباسی، لا ۹۵

۱۱. وه رگراوه له فائزه محمد عزت: الكرد فی اقلیم الجزیره، لا ۱۱۱

۱۱۱. هه‌مان سه‌رچاوه، لا ۱۱۱.
۱۱۲. مصلح موسته‌فا جه‌لالی: شورت‌ه‌کان، لا ۱۲۱.
۱۱۳. هه‌مان سه‌رچاوه، لا ۱۲۱.
۱۱۴. عبد‌الماجود احمد السلمان، الموصل فی عهدین الراشدی والاموی، لا ۱۷۷.
۱۱۵. الطبری: تاریخ‌ال‌رسل و‌الملوک، ج ۴، لا ۲۱۸-۲۱۹.
۱۱۶. یاقوت الحموی، معجم‌ال‌بلدان، ج ۱، لا ۱۲۸.
۱۱۷. مینورسکی، دائره‌المعارف‌الاسلامیه، ماده‌شهرزور، مج ۱۲، لا ۴۲.
۱۱۸. ابن‌اپیر: الکامل فی‌التاریخ، ج ۳، لا ۳۷۳.
۱۱۹. مینورسکی: سه‌رچاوه‌ی پیتشو، مج ۱۲، لا ۴۲.
۱۲. هه‌مان سه‌رچاوه، لا ۴۱۸.
۱۲۱. زرار صدیق توفیق: الكرد فی‌العصر‌العباسی، لا ۹۳.
۱۲۲. مینورسکی: سه‌رچاوه‌ی پیتشو، مج ۱۲، لا ۴۱۸.
۱۲۳. قحطان عبدالستار الحدیثی: حرکات‌الخوارج فی‌خراسان فی‌قرنین‌الثانی والثالث للهجرة، مجلة‌الاداب، دار‌الطباعة‌الحديث، جامعة‌البصرة، العدد ۶، السنة‌الخامس، ۱۹۷۲، لا ۴۷.
۱۲۴. المسعودی: مروج‌الذهب، ج ۲، لا ۴۰۵، احمد میرزا: غریب‌اقلیم‌الجبال، رساله‌غیر‌منشوره، جامعه‌صلاح‌الدین، ۱۹۹۵، لا ۱۱۳.
۱۲۵. الطبری: تاریخ، ج ۵، لا ۷۴، ابن‌کبیر: البدایه‌والنهایه، ج ۷، لا ۲۸، ابن‌کبیر: الکامل، ج ۳، لا ۶۹.
۱۲۶. الطبری: سه‌رچاوه‌ی پیتشو، ج ۵، لا ۳۵.
۱۲۷. بندلی جوزی: من‌تاریخ‌الحركات‌الفكرية فی‌الاسلام، دار‌الروائع، بیروت، لا ۴۴.
۱۲۸. ایت‌الله‌مردوخ: تاریخ‌کردو‌کردستان، لا ۴۸.
۱۲۹. عه‌تا‌قهره‌داخی: سه‌رچاوه‌ی پیتشو، لا ۴۲.
- * مه‌زده‌ک بزوتنه‌وه‌یه‌کی سیاسی و‌ثایینی و‌ئابوری و‌کۆمه‌لایه‌تی بوو له سه‌رده‌می ساسانیه‌کان و له‌سه‌ر ده‌ستی نیسابور و له‌سه‌رده‌می قوبادی ساسانی‌دا سه‌ریه‌لدا، به‌شێوه‌یه‌ک که ژریه‌ی ناوچه‌کانی ئێرانی گرت‌ه‌وه (حسن‌پیرنیا: سه‌رچاوه‌ی پیتشو، لا ۲۱۰).
۱۳. عه‌تا‌قهره‌داخی: سه‌رچاوه‌ی پیتشو، لا ۲۴۸.
۱۳۱. هه‌مان سه‌رچاوه، لا ۶۱.
۱۳۲. مطاع‌الص‌فدی: استراتیجیه‌التسمیه، دار‌البیان، بغداد ۱۹۸۶، لا ۲۷۱.
۱۳۳. عه‌تا‌قهره‌داخی: سه‌رچاوه‌ی پیتشو، لا ۷۴.

۱۳۴. به همن طاهر نریمان: گوفاری ژیار، ژماره ۵، ههولیر، ۲، ...، لا ۱، ۶.
۱۳۵. هه مان سه رچاوه، لا ۱، ۷.
۱۳۶. عبدالعزیز الدوری: سه رچاوه ی پیشوو، لا ۱۷.
۱۳۷. هه مان سه رچاوه، لا ۱۸.
۱۳۸. ابن خلدون: سه رچاوه ی پیشوو، ج ۱، لا ۲۶۳.
۱۳۹. الشهرستانی: سه رچاوه ی پیشوو، ج ۲، لا ۲۹۵.
۱۴. هه مان سه رچاوه، لا ۲۶۹.
۱۴۱. تقی الدباغ: الفكر الديني القديم في الاسلام، ط ۱، بغداد، ۱۹۹۲، لا ۱۵۴.
۱۴۲. وه رگراوه له ابوریان: تاریخ الفكر الفلسفي في الاسلام، ت ۱، بیروت، ۱۹۸۶، لا ۱۵۴.
۱۴۳. محمد عبدالله عوده واخرون مختصر التاريخ الاسلامي، لا ۷۷.
۱۴۴. احمد امین: فجر الاسلام، لا ۱، ۹.
۱۴۵. الشهرستانی: سه رچاوه ی پیشوو، لا ۲۹۷.
۱۴۶. وه رگراوه له احمد امین: سه رچاوه ی پیشوو، لا ۱۱.
۱۴۷. عبدالعزیز الدوری: مقدمه تاریخ صدر الاسلام، ت ۱، بغداد، لا ۷۵.
۱۴۸. عبدالماجد احمد سلمان: سه رچاوه ی پیشوو، لا ۱۷۹.
۱۴۹. محمد جاسم حمادی: سه رچاوه ی پیشوو، لا ۴۵۸.
۱۵. یاقوت الحموی: سه رچاوه ی پیشوو، ج ۲، لا ۲۷۵.
۱۵۱. احمد میرزا: سه رچاوه ی پیشوو، لا ۱۱۴.
۱۵۲. عبدالماجد احمد سلمان: سه رچاوه ی پیشوو، لا ۱۷۹.
۱۵۳. زرار صدیق زرار: سه رچاوه ی پیشوو، لا ۹۴.
۱۵۴. هه مان سه رچاوه، لا ۹۳.
۱۵۵. الطبری: سه رچاوه ی پیشوو، ج ۵، لا ۱۶۵.
۱۵۶. وه رگراوه له فائزه محمد عزت: سه رچاوه ی پیشوو، لا ۱۱.
۱۵۷. هه مان سه رچاوه، لا ۱۱.
۱۵۸. هه مان سه رچاوه، لا ۱۱.
۱۵۹. ابن الاثیر: ج ۸، لا ۱، ۲.
۱۶. فائزه محمد عزت، سه رچاوه ی پیشوو، لا ۱۲۱.

بهشی سیّ یه م

پۆلی کورد له راپه‌رینه‌کانی
خه‌واریجدا

باسی یه که م:

کورد له نیوان لایه‌نگیری خه‌لافهت و

بزووتنه‌وه‌کانی خه‌واریج دا

پرسی قه‌وحت له گوردستاندا به‌ناو جه‌نگو ناشتیدا تیپه‌پی، نه‌و
هریمانه‌ی که به خواستی خویان پیشوازییان له عه‌ربه موسلمانان کرد،
برپاری دانیش‌توانه‌که‌ی نه‌بوو، هه‌روه‌ک چۆن برپاری جه‌نگیش خواستی
خه‌لکی کورد نه‌بوو، هه‌رچی برپاری جه‌نگو ناشتی بوو له ده‌ستی سوپای
ساسانیان بوو، له‌به‌رئه‌وه نه‌جه‌نگکردن له‌گه‌ل سوپای ئیسلامدا بۆ ئیستای
کورد نه‌نگیبه، نه به‌ناشتی قه‌بول کردنی‌شی مایه‌ی شانازی ئیستای کوردانه،
هه‌ر پویه‌پوو بوونه‌وه‌یه‌ک له‌گه‌ل سوپای عه‌ربه ئیسلامیه‌کاندا نه‌گه‌ر
کوردانی‌ش لایه‌نگرییان کردبیت، نه‌وه مانای بیزاربوونیان بووه له ده‌سه‌لاتی
سیاسی و دیسپۆتیزی ساسانیان فارسه‌کان، له‌به‌رئه‌وه پشگیری و دانه‌دواوه‌ی
ئیسلام له‌لایه‌ن کوردانه‌وه مانای پازیبوون و پازینه‌بوونیان بووه به ده‌سه‌لاتی
ساسانیان، چونکه له ده‌سپینکی سه‌ره‌تادا ئیسلام وه‌ک ده‌سه‌لاتی‌کی
سیاسی ته‌ماشاکراوه نه‌ک وه‌ک ئاینیک تاوه‌کو بایه‌خی بزانه، بایه‌خزانی
ئایینی ئیسلام بۆ کوردان دوا‌ی قوناغیک مانه‌وه‌ی بووه له‌ناو کوردا، واته کورد
نه‌گه‌ر پیشوازی‌شی له‌سوپای ئیسلام کردبیت پیشوازی نه‌بووه له‌کلتوری
ئیسلام و عه‌رب، هه‌ربۆیه نه‌و پیشوازییه له‌لای کوردان مانای له‌یادکردنی
کلتور و ئاین و داب و نه‌ریتی خۆی نه‌بووه، به‌لکو مانای له‌یادکردنی
ده‌سه‌لاتی سیاسی ساسانیان و داگیرکهری نه‌وکاته‌ی بووه، له‌به‌رئه‌وه

كاتيكتيش ئومەويه كان و دەسلەتلى خەلافتە كارى لەپەر لە يادكرنى لايەنى
 كلتورى و فەرەنگى كورد كرديت، ئەوا راستەوخۆ كورد پشگىرى ھەر
 ھىزىكى نە يارىان كرديوە دژى ئەو خواستە، لە بەرئەوہ ئىسلام لە دەروون و
 جقاتى كوردى دا ھەرگىز وەك پروسەيەك نەسەپاوە، بەلكو ئەوہ لۆژىك و
 خواستى ئازادانەى كورد خۆى بوو، ھىدى ھىدى ئەم ئايىنەى قەبولكرديوە،
 لە دواى دەرکەوتنى ئىسلام و دەستپيكردى پروسەى فتوحات، ئىتر
 قوناغىكى نوئى لە ميژووى كورد دەستى پيكرد، قوناغىك كە لە ھاتنى عەرەبە
 موسلمانەكانەوہ دەستى پيكردو كوردستان و پۆژەلەتلى كرده بەشيك لە
 دەولەتى خەلافتەى ئىسلامىيە. ھەرچەخە كوردەكان لە بەردەم ئىشاوى
 سەريازان و بانگەوازي ئىسلامى دا بۆ ناوچەكائىيان تارپادەيەك بەرگرييان لە
 بىروپاوەپى زەردەشتى و ئايىنى خويان دەكرد، بەلام لەگەل ھەستكردن بە
 دادپەرەرى ئىسلام، ئىتر ئاشنا بوون بە بنەماو ئەركەكانى و تىگەيشتن لە
 زمانى قورئان و دواجار ئەو ئايىنەيان وەرگرت، ٢، لىرەوہ ھەرىمە كوردەكان
 بوون بە بەشيك لە خەلافتەى ئىسلام، بە جوړىك لە سەردەمى خەليفە
 عوسمانى كوپى عەفاندا كوردەكان دەبنە سەرياز لە سوپاي ئىسلاميداو
 دەورىكى بەرچاوبيش لە بلاوكردنەوہى ئايىنەكەدا دەگپن، تەنانەت لە پىزى
 پيشەوہى سوپادا دەبن بۆكشان بەرەو ناوچە شاخاويەكان. بۆ نمونە كاتىك
 خەليفە عوسمان داوا لە كارگيرەكەى خۆى دەكات لە ناوچەكانى شام و
 ھەرىمى جەزيرەدا كە ئەوكات موعاويەى كوپى ئەبو سوفيان بوو، تا حەبىبى
 كوپى مەسلەمە وەك سەر لەشكرىك بنىريت بۆ ئەرمينيا بۆ بلاوكردنەوہى
 ئىسلام، بەو بىريارەى خەليفە والى نزيكەى ھەشت ھەزار جەنگاوەر لە ئەھلى
 جەزيرە نامادە دەكات بۆ ئەو مەبەستە ٢.

ديارە لە سەرەتادا ھەلوئىستى كوردەكان لەوہوہ سەرچاوەى گرتبوو كە
 سوپاي ئىسلام خويان لە تايبەتمەندى و شىوازي ژيانى ئەوان ھەلنەدەقورتاندو
 ھىچ ھەولتيكيشيان بۆ ئارام گرتن و جيگىر بوون لە سەرزەمىنى ئەوان نەدەدا،
 بەلكو بە مەلەبەندەكەياندا تى دەپەرين و تەنھا مەبەستيان گەياندى ئىسلام

بوو، وێرایی ئەوەش دادپەرۆری ئیسلام و پەيامەكەى دەستى لە ژيانى هیچ نەتەرەيهەك وەرە دەداو یاساكانیش بوارىكیان بوو بەرەڵستكارى نەهێشتبوویهوە. كوردەكانیش پاش وەرگرتنى ئایینهكەیان مەبەستیان نەبوو هێرش بكەنە سەر ئیمپراتۆریەتى تازه دامەزراوى ئیسلام، هەربۆیە دەسەڵتداران و خەلیفەش دەستیان وەرە دەداپە سەر بەخۆی و شكۆمەندى خێڵەكیان، تەنانهت زۆرێك لە سەرەك خێڵە كوردەكان دەسەڵاتیان بەسەر تەواوى شوێنىكى وەك ئازەربایجاندا دەپۆیشتە. بەلام پووداوەكانى دەولەتى خەلافەت و گۆپانكارىبەكانى لە پووى هەلسوكەوت لەگەڵ گەلانى ژێر دەستى خەلافەتدا، هەلوێستى كوردەگانی برده قوناغىكى ترەو، كە لە سەرەدى ئومەویەكاندا بە پێى فشارەكانى سەریان، توانیان كاردانەوێ خۆیان هەبێت، هەربۆیە بە شیوەیهكى گشتى كورد لەو قوناغە میژووییەدا هەلوێستى دوو لایەنەى گرتەبەر، ئەمەش دەگەرێتەوێ بوو شوێنى ستراتىژى ناوچە كوردیەكان، ئەو ناوچانەى بەردەوام شانۆی پووداوە گرنگەكان بوون، كوردەكانیش لەو پووداوانەدا جارىك ئازەرزوویان بوو پشتگیری ئومەویەكان و جارىكیش لە بەرەى دژبانداندا بوون، سەرەپای ئەوێ كورد بەشدارییهكى بەرچاوى لە دژایەتى و بەرەڵستكارى ئومەویەكان* هەبوو:

لە هەمان كاتیشدا زۆرجار پەيوەندیەكى باشیشیان لەگەڵ خەلیفەكانى ئومەویدا هەبوو و بەرگرییان كردوو لە دەولەت لە دژی هەردەست تیۆردانیكى دەرەكى. بوو نمونە كوردەكان خەلافەتیان پاراست گێرە شیۆینى و پەلامارەكانى هۆزى (الخرز)*، ئەوانەى زۆرجار هێرشەكانیان دەگەشتە سنوورى شارى موصل و دەرووبەرى ٧.

هەرەها (الوهرانى)* وێنەیهك لە پەيوەندییهكانى كورد و بنەمالەى ئومەوى بە تايبەتى پەيوەندییهكانیان لەگەڵ موعاویە و یەزیدی كۆپى بۆ پیشاندەدات و دەلى: " كوردەكان كاتێك سلاویان دەكرد لە یەزیدی كۆپى موعاویە* دەیان ووت: سلاوت لى بێت ئەى پێشەواى دادپەرۆرى، سلاوت لى بێت، ئەى جێنشینی خوا لەسەر زەوى، ئەى كۆپى مامى پێغەمبەر (د.خ)، سلاوت لى

بیت ئى ئەمىرى بېواداران، مېھرى خودا بېژىت بە سەرتا، سودى خودامان
پېڭگات بە گۆپرايەلى كردنت، داواكارىن پلەى بە هەشتت بەرز بېت،
هەروەك چۆن لە دونىادا بەرزە" ۸.

هەروەها سەرچاوەكان ئاماژە بۆ ئەو دەكەن كوردەكان لایەنگیری خەلیفەى
ئومەوى عومەرى كۆپى عەبدولعەزىز بوون^۹، لەلایەكى تریشەو (ابن قتیبه)
دەلى: "لایەنگرانى مەروانى كۆپى موخەمەد زۆرىنەیان لە ناعەرەبەكان
بوون^{۱۰}، بەمەش لایەنگیریكردنى كوردەكان بۆى، دژایەتیکردنى خەوارىجەكانى
بۆ دەولەت ئاسان كردبوو^{۱۱}. لایەنێكى تر لە هاریكاریكردنى كورد بۆ
دەولەت موخەمەد ئەمىن زەكى بەگ ھىتاویەتى و دەلىت: "لەسالى (۱۲۹
ك/۷۴۷ز) كوردەكان بەرامبەر سولەیمانى خارىجى كە لە كوردستان
عسپانى كردبوو یارمەتى ئۆردوى خەلیفە مەروانى دووھمیاندا" ۱۲.

دیارە ئەمەش دەرنەنجامى ئەو بوو كە دەسلەلتى ئومەوى و نفوسیان لە
ناوچەكەدا كاریگەرى زۆرى لە سەر ناوچەكە ھەبوو بۆ ئەوێ كوردەكان
پابەندى دەسلەلتەكانیان بكەن، لەگەڵ ئەوەشدا ھەلگەپانەوێ بەردەوامى
كوردەكان پھویەكى شروشتى ئەو قوتاغە بوو بەردەوام ھۆكارە سیاسى و
ئابورییەكان زەمینەى ئەو دۆخیان پەخساندوو، بەتایبەتى كاتێك
ئومەویەكان لاوازبوون^{۱۳}. بۆ نمونە كوردەكان لە قوتاغێكدا ناوچەكانى
جەزیرە و شارەزوریاں كردبوو بۆ ئەوێك بۆ خەوارىجە ھەلھاتووكان^{۱۴}.
بەمجۆرە بەدریژایى سەردەمى ئومەوى كورد ھەلۆستىكى یەك لایەنانەیان
نەبوو لەمەپ دەولەت و بەردەوام زەمینە و ھۆكارەكان ھەلۆستەكانیان
دەگۆپى. بۆ كۆتایەتێنان بە ئومەویەكانیش پاستە كورد بەشدارییەكى
بەرچاوى لە سەرکەوتنى شوپشى عەباسییەكاندا گێتێ، بەلام دەرگاشیان
ئاو لابوو لەبەردەم بنەمالە و خانەدانى ئومەویە ھەلھاتووكان بۆ ناوچەكانیان،
ئەم پشگىریی ئومەویەكان و سەردارەكانى ئەو بنەمالە یە تەنھا لەلایەن
دەرەبەگ و چەند سەردارىكى كوردەو بوو، ئەوانەى وەك مورتەزەق و جاشىك
بۆ بنەمالەى ئومەوى ژانیان تەرخانكردو لەدواستەكانى تەمەنیشیاندا ھە

وهك خزمه تكاريان مانه وهو بوونه قه لغانيان، نه گه ر نا چين و تويزه كاني كورده واري و خه لك به گشتي له ده سه لاتي سته مكارانه ي ئومه ويه كان پر بوو بوون، نه مه نه و كاته بوو كه كوتايي به حوكمي ئومه ويه كان هات له ديمه شقدا. بو نمونه هه نديك له هوزه كوردیه كان پتوه نييه كي توكمه يان له گه ل بنه ماله ي ئومه ويه كان هه بووه، به جوړيك تا كوتايي ده سه لاتيان خزمه تي ئومه ويه كانيان كرده و دواتریش پاريزگار ييان كرده و له كاتي هه لمانيان بو ناوچه كاني هه كاري* و جوله ميژگي* كوردي ١٥، كه ناوچه يه كي ئارام بوون بو خوچه شارداني پاشماوه ي ئومه ويه كان، نه م دوا ليزمه يه له پتوه نديي كورده و خه واريچ له لايه كو كورده و ئومه وي له لايه كي تره وه، زور به پووني له ماوه ي فرمانپه وايي هه جاجي كوپي يوسف ي سه قه فيدا كه به دريژايي بيست سال هه موو بزوتنه وه يه كي خه واريچي له ئيران و عيراق سه ركوت كرد دهرده كه وييت ١٦

هه رچه نده هه جاج له و ماوه يه دا سياسته ي نه زادي بنه ماله ي ئومه وييه ي له به رامبه ر ناعره به كاندا جيپه جي ده كرده و كاردانه وه يه كي توندي له پووي ده وله ندا هيتايه گوپي ١٧، به لام ده بينين هه ندي كات كورده كان له به رامبه ر هه موو سياسته نه زادي و سته مكار ييه كاني هه جاجدا ده بوونه لايه نگر يي. پيډه چي ت هو كاري نه وه بگه رپته وه بو سياسته ي به زوره ملي كردني سه ر يازي له نا ونا عه ره به كاندا ١٨. له و قوناغه دا (سويد بن عبدالرحمن السعدي) ده كرتنه والي حولوان* و ماسبزان*، كه ده كاته سالي (٧٧ك/ ٦٨٦ن)، له هه مان سال دا به شيكي چه كداري خه واريچ به سه رو كايه تي مو تره في كوپي موغه يره ي كوپي شوعبه* پهيدا ده بن، سويد به كو مه كي كوردي دانيشتوي ناوچه كه به رهنگاري مو تره ف ده بيتته وه داواي ليده كات له پيشپه وي بوه ستي و داواي به خشين له هه جاج بكات ١٩. به لام مو تره ف له پاست و چه پي لاي كوتايي شاخي حولوانه وه په لاماري كورده كان ده دات و به ره و هه مه دان* پيشپه وي ده كات، هه جاجيش له شكريكي شه ش هه زار جه نگاوه ري كورد له گه ل خويدا بو شه پي مو تره ف ده ني ريت ٢٠.

ئەو نمونەيەك بوو لە پشتگیری کورد بو دەسەلاتی ئومەوی لە دژی
خەواریج، بەلام زۆرجار ئەم شیوازه لە گەل چەندین ھۆکاری کلتووری و
سیاسی و ئابووری پێچەوانە دەبیته وەو ھاوکاری کوو خەواریج نەخشیکی
دیاری ئەو مێژووێ دیاری دەکەن

باسی دووهم:

کوردو بزووتنه وه کانی خه واریج له کوتای سهرده می

پاشیدین

(۳۸-۴.ک / ۷۷-۶۶۲ن)

یه که م: کورده کانی نه هوازو پاپه پینی خهریتی کوپی پاشید

ئهم بزووتنه وه یه له ده ورویه ری نه هوازو هه ری می فارسداو له سهرده می خه لیفه عه لی کوپی نه بو تالیبدا له سالی (۳۸-۶۶.ن) پوویدا.

له پاپه پینه که دا دژی ده و له تی خه لافه ت کورده کان به شدارییه کی به رچاویان له پوویه پوو بوونه وه کانداه بوو ۲۱. پاپه رایه تی ئهم بزووتنه وه یه له لایه ن خهریتی کوپی پاشیده وه *، که سه رکرده ی هۆزی ناجیه بوو ده برا به پتوه.

هه ره له سه ره تاوه خهریت دژی کوشتاری خه واریجه کان بوو له نه هره وان، نه وه بوو له کاتیگدا عه لی کوپی نه بو تالیب کوشتاری نه هلی نه هره وانی ده کرد، نه و له گه ل (۳۰۰) جه نگاوه ری شوینکه وتوو یاخی ده بیئت و له شاری

کوفه دا پیزه کانی خۆی پتکه ده خات، پاشان ده چیته لای عه لی و پپی پاده گه یه نیئت، ئیدی وه ک نه میری برواداران دانی پیدادا نانیئت و ده لایت: "

سویند به خودا گوئی پاپه لی فه رمانت نابمو له پشتته وه نوێژ ناکه م و لایت جیا ده بعه وه، له به رنه وه ی به پیچه وانه ی فه رمانی خودا ته حکیمتکرد " ۲۲.

نیتر خهریت یاخی ده بیئت و ده رده چیت و کوفه به جیده هیئت.

به مجوره خەريت و شوپنكە و تووھەكانى به ھەرشوونيك بگەيشتەنايە دەستيان
 بەسەردا دەگرت و تالانبيان دەکرد، لە سەرھەتادا گەيشتە (سيف عمان) و
 لەویدا (حلو بن عوف ازدي) كە كاربەدەستى عەلى بوو بەدەستى خەريت و
 سەربازانى دەكوژييت، خەريت لە دريژەى ياخيپوونەكانيدا تەنانەت بپياري
 ھەلگەپانەوھى لە ئايىنى ئيسلامدا، لە بەرامبەريشدا عەلى ھەستى بە مەترسى
 ئەم بزووتنەوھىە كردو داواى لەكار بە دەستەكەى خوێ کرد، كە ناوى (زياد
 بن ابىه) * بوو لە ھەريى فارس تا ھەولێ سەركوتكردى بزووتنەوھەكەى
 خەريت و لايەنگرانى بدات، بەلام زياديش كەوتبوو ژير كارگەرى خواستەكانى
 خەريتهوھەولە خەليفە عەلى ھەلگەپايەوھە، دوچار خەليفە خوێ بپياري
 پووبەپوو بوونەوھى ھەردوو لايدا. ئەوھە بوو لە جەنگيكدە زياد بريندار
 دەبييت و خەريتيش بەرھە ئەھواز ھەلدیيت، بەلام عەلى واز ناھيئييت و (٤٠٠)
 جەنگاوھە بە سەركردايەتى (مقل بن قيس رياحى) دەنيئييت بو كوتايى
 پيھيتانبيان ٢٢. تا ئەكاتە خەريت لە ھەريمەكەدا دەتوانييت جوړەھا گروپى
 جياوازي ئيتىو مەزھەبىي لە دەورى خوێ كوېكاتوھە وەك كوردو عەرەبو
 مەسيحى، ئەمانە دەيانويست باجو خەراج نەدەن و ناپازيبوون بە
 سنوورەكانى دەسەلاتى خەلافەت لە بوارى باجو سەرانەو ئابووریدا،
 زۆريكيشيان مەبەستيان لەو نا ئارامىيەى ئەو سەردەمە، دەستكەوتى دزیو
 تالانى و فەرھودى مال و سامانى دەولەت و خەلكى دەولەمەند بوو، ديسانەوھە
 كارگيرەكەى عەلى لە ھەريى فارسيشدا كە ناوى (سەھل بن صنيف) بوو،
 پالپشتى بزووتنەوھەكەى خەريتى كردو دزی دەولەت ياخي بوو، دوچار
 لەشكرى خەليفەو خەواربجەكان لە نيوان ھەردوو لاياندا جەنگ لە نزىك چيائى
 (رامھرمەن) * دا دەستپيكترد ٢٤، لە جەنگەكەدا (مقل بن قيس) ى سەر
 لەشكرى خەليفە پييان دەلييت: "لەگەلتان دەجەنگم لە پيئاوئەوھى
 كەسانيك دەكوژين كە لە ئايىن دەرچوون و خەراج * نادەن و دزو علوج و
 كوردن" ٢٥ كە واتە پاساوى خەلافەت لەم بانگەشەيەى خەلافەتدا دزیو
 لەدين دەرچوون و كورد بوون بوو، كە واتە ھەرسى ھۆكارەكانى ئايىنىو

نەتەوھیی و ئابووری لە ململانێکاندا ئامادەیان ھەبوو، دەکرێت دیسان بپرسین، ئێوە نەتەو ھەبیاوازانە چ ھێزێک وایکرد لەدژی خەلافەت یەک بگرن؟، ئێی چ ھێزێک وایکرد دژی بکەن؟، یاخود بۆچی بارەپێکراوەکانی دەوڵەت لەدژی خەلافەت و دەوڵەتەکیان کە ئەوکات سەردەمی عەلی بوو ھەلگەپاوەنەتەو؟، چی وایکرد پیاوانی دەوڵەتی عەلی، کە بنەمالەیی پێغەمبەر یەکێک لە کۆلەکانی ئیسلام و موزدەدەرەکانی بەھەشتە، دژی بوەستن؟ یاخو مانای ئێوە بانگەشەیی مەعقلی کوپی قەیس لە چیداھە کە ھاواری دەکرد دژی کوردو علوجەکانین؟ ئایا ئێمە بانگەشەیی دەمارگیری پیاوانی دەوڵەتبوو دژی کورد، ئایا ھەر ئێمە ھۆکارەش بوو وایکرد کوردو مەسیحیەکان لە دەوری بانگەشەیی کەسانی خاوەنەکی خەریتی پاشید کۆبینەو؟ ھەرچۆنێک بێت لەکۆتایی جەنگەکەدا (٣٠٠) جەنگاوەر لە تالانچی (العلوج) و کوردەکان کوژران ٢٦ و مەعقلی کوپی قەیس نێردراوی خەلیفە زال بوو بەسەریاندا و ٢٧ ژۆر بەتوندیی و بەپێی نەخشە و پلانی دەسلاتی ناوەند بزووئەوھەکی سەرکوتکرد ٢٨.

دووھەم: کورد لە بزووئەوھەکانی

(ھیلال بن علفە، ابی مریم، سعد بن قفل)دا

پاش جەنگی نەھرەوان بە شیوھەکی راستەوخۆ جوولانەوھەکانی خەواریج بلابوونەو، ئەمەش بە ھۆی ھەموو ئەوانەو بوو کە لە جەنگەکەدا یزگاریان بوو ٢٩، لەلایەکی ترەو بە ھۆی ململانێکانی نێوان عەلی و موغایەو زەمینەیی چالاکێکانیان بۆ پەخساورتر بوو ٣٠، بەلام ئێمە جوولانەوھە و ژۆرینەیی ھەستانەوھەکانیشیان وەک پاساویک و کاردانەوھەیک بۆ ئێوە تراژیدیایە بوو کە لە جەنگی نەھرەواندا بە سەریاندا ھات، لە دیارترینی

ئەو جۈولانەوانەش، بزووتنەوہکەى (ھىلال بن علفە) بوو کە راستەوخۆ دواى جەنگى نەھرەوان پۈۈى کردە شارى (ماسبزان) کە دەکەوتتە باشوۈرى ھەرىمى چىاکان، ھىلال و براکەى (مجالد) و زىاد لە دوو سەد کەس لە شوۈين کەوتوانيان توانيان پۈۈبکەنە ناوچەى (ماسبزان) ولەویدا جىگىرىبن ۳۱، ئەم جۈولانەوہ و ياخى بوۈنەى ھىلال ھەر لە سەرەتاوہ لاواز بوو، ئەوہش بەھۆى ئەو شلەزان و پەرتەوازە بوۈنەوہ بوو، کە خەوارىچ لە دواى جەنگى نەھرەوانەوہ توشى ھاتبوۈن، چونکە تەواۈى سەرکردە سىياسىيەکانيان لە دەستدا بوو، ئىتر بە لەناوچوۈنيان بوۈشايىيەکى گەرەيان بەجىھىشت بەمەش سەرکردەيەکى شىاو و کارىزمى نەبوۈ تا خەوارىچەکان لە پەرتەوازەيىيەوہ يەك خاتەوہ، لەلایەکى ترەوہ زۆرۈکىشىيان دوو دلبوۈن لە جەنگان لەگەل خەلىفەو خەلافەتدا ۳۲. لەگەل ئەوہشدا ھىلال بزووتنەوہکەى بەنىۈى خەوارىچەوہ دەستپىکەرەوہ، ئەو خەلکى بانگدەکرد بوۈجەنگان دزى عەلى و لە ناوچە کوردیەکاندا ھەولى بلاوکردنەوہى بانگەوازەکەى دەداو بانگى دەکردن بوۈ سەر پىيازەکەى خوۈى ۳۳، بەمەش زۆرۈک لەخەلکى بەگوۈييان کردوۈ تەنانەت بوو بە ھۆکارى کوۈبوۈنەوہى ژمارەيەکى زۆر لە خەلکى شارەزۈۈریش لە دەۈرى بزووتنەوہکەى (ابى مریم)، کە لە ھەمان کاتدا و لە شارەزۈۈردا سەرپىھەلدا بوو ۳۴. بەلام بزووتنەوہکەى ھىلال سەرکەوتنى بوۈ نەنوسراو بەردەوام نەبوو، لە بەرئەوہى مەعقلەى کوۈپى قەيس لەلایەن خەلىفە عەلى نىردرا بوۈ کوشتاريان و توانى زالبىت بەسەرياندا ۳۵.

لەگەل ئەوہى بانگەوازەکەى ھىلال زۆرۈک لە خەلکى ھىنا بوۈيە پىزەکانى خەوارىچەوہ، بوۈ نمۈونە سەرکردەيەکى ديارى وەك (اشھبى قرنى) لە نىۈ پىزەکانياندا بوو، ئەم کەسايەتییە قورسايىيەکى گەرەى لەناو پىزەکانى خەوارىچدا ھەبوو، تەواۈى خەوارىچەکانى جەزىرە خوۈشيان دەۈيىست ۳۶، بەلام بزووتنەوہکە لەگەل يەكەم پۈۈبەپۈۈبۈنەوہى لەگەل سۈپاي عەلیدا لە نىۈ دەچىت، ديارە ھۆکارى ئەمەش پەلەکردنى خەوارىچەکان بوو لەپۈۈ بەپۈۈبۈنەوہيان لەگەل خەلىفەدا پاش ئەوہى خوۈيان بەتەواۈى پىکنەدەخست.

هۆكاری ئەمەش ئەو بوو خەوارىجەكان بارىدۆخى خەلافەتیان بەهەلەدەزانى
 بۆ دەست وەشاندن، چونكە ئەوكات لە پەوشىكى زۆر ناسكدا بوو بە هۆى
 ململانى ناوخۆيەكانيانەو، بەلام خەوارىجەكان نەيانەدەزانى ناتوانن پووبەپووى
 پەوشى ناسكى خەلافەتیش ببەنەو، لە بەرئەو پووبەپووبوونەوئى خەلافەت
 زياتر هۆكارى سۆزو خەماسەتییكى كاتى بوو ئەك پالئەريكى لۆژىكى و وردبەين،
 ئەوئى گرنگ بێت ئەوئى ئەم بزوتنەوئى كارىگەرى لە دواى خۆئى بەجۆ
 هەشت، ئەو بوو درێژەى هەولەكانيان لە شارەزوردا لە ناو بزوتنەوئى يەك
 بە گۆپتردا لەلایەن (ابى مریم) وە سەريهەلدا.

ئەم بزوتنەوئى زۆرینەى شوینكەوتوانيان ناعەرەب بوون، تەنانەت
 دەوتریت: "هیچ عەرەببىكان لە گەلدا نەبوو جگە لە شەش كەس كە (ابى
 مریم) یە كێك بوو لەو شەش كەسە" ۲۷.

پاش ئەو بزوتنەوئى كە لە شارەزوردا خۆئى پێكخست ئىدى گوازيهەو بوو
 شوینەكانى نزىك بە دەولەتى خەلافەت ۲۸.

بە مجۆرە (ابى مریم السعدى) لە شارەزورەو گوازيهەو بوو مەدائین*،
 چونكە مەدائین بە دەرگای كوفە دادەنرا ۳۹. لە هەمان كاتیشدا (سعد بن
 قفل) لە (بندنجین)* وە وەك بزوتنەوئى كى تری خەوارىج سەريهەلداو ئەویش
 پوويكرده مەدائین ۴۰. دیاره ئەم گواستنەوانە هۆكارێك بوون بۆ گواستنەوئى
 بیری خەوارىج، بە تايبەتى دواى ئەوئى لە شارەزور و بندنجینەو خۆيان
 پێكخست و نامادەى وەستان بوون لەبەردەم خەلافەتدا، ئەو بوو (ابى مریم
 السعدى) لە شارەزورەو خەلكى هاندەدا بۆ شەپكردن بەرەو دەولەتى
 خەلافەت، بەمەش خەلكى زۆر بەگوێيان كردو پاشان لە گەلەشیان بەپێ
 كەوتن بەرەو كوفە.

ئۆردوئى خەوارىج تاوەكو (۳.كم) لە نزىك كوفە نزىكبوونەو، لەم كاتەدا
 پێشەوا عەلى داواى كرد بۆ ئاشتبوونەو و هاتنەوئىان بۆ كوفە و پێزەكانى
 دەولەتى خەلافەت، بەلام (ابى مریم السعدى) پازى نەبوو، لەو لەمدا
 رایگەياند: "ئێمە هیچ لە ئێوانماندا نە جگە لە جەنگ و شمشیر"

له ناکامدا شه‌ریخی کوږی هانی له لایه‌ن پېشه‌وا عه‌لی نیردرا تا بزووتنه‌وه‌که له ننیو بدات، له شکری شه‌ریح (۷۰۰) جه‌نگاوهر ده‌بوون، له به‌رامبه‌ریشدا خه‌واریجه‌کان له ننیو خټوه‌ته‌کانیاندا خویان پځکست و ناماده‌ی جه‌نگ بوون، به‌مجوره له پټکدا دانیکدا (ابی مریم السعدی) ټیک ده‌شکیت و بزووتنه‌وه‌کی له ننیو ده‌چیت ۴۱. به‌لام له گیرانه‌وه‌یه‌کی تردا ده‌وتریت (ابی مریم السعدی) ده‌رده‌چیت بو ناوچه‌ی فورات و له‌ویدا عه‌لی کوږی به‌حیای کوږی هانی له لایه‌ن خه‌لیفه‌وه ده‌نیردریت بویان تا له‌ننیویان بدات، هه‌ر نه‌ویش له ناکامدا له‌ننیویان ده‌بات و سه‌رکرده‌که‌یان ده‌کوژیت ۴۲.

سه‌باره‌ت به‌پوټی کورده‌کانی شاره‌زور له‌م بزووتنه‌وه‌یه‌دا ده‌رده‌که‌ویت که به‌شیوازیکی نازایانه پووبه پووی نه‌یاره‌کانیان بوونه‌ته‌وه (ابن الاثیر) له‌م باره‌یه‌وه ده‌لټت: " نازاترین جه‌نگاوهر بوون له‌ پیزه‌کانی خه‌واریج " ۴۳. پیمان وایه سیفه‌تی نازایه‌تی ده‌رخه‌ری نه‌و پاستیه‌یه که کورده‌کان هیزی مرویی بزووتنه‌وه‌که بوون، به‌مجوره بزووتنه‌وه‌که‌ی (ابی مریم) وه‌ک ترسناکترین جوولانه‌وه، که له‌دوای نه‌ه‌ره‌وان سه‌ریه‌ل‌دایه‌وه سه‌رکوټکراو سالی (۳۹۹ ک / ۶۵۹ ز) کوتایی پټه‌ت ۴۴.

نه‌وه‌ی گرنګ بیت کاریگه‌ریه‌کانی نه‌م بزووتنه‌وانه‌ بوو له‌ هه‌ریمه‌کاندا، به‌رده‌وام له‌ هه‌ریمه‌ کورديه‌کاندا جوولانه‌وه‌کان زیندو بوون، بو‌نمونه له‌ دريژه‌ی جوولانه‌وه‌کاندا که‌سټک به‌ ناوی (ابو لیلی) * جوولانه‌وه‌یه‌کی ده‌ست پټکرد، به‌شداربووانی جوولانه‌وه‌که‌ی ته‌نها (۳۰) جه‌نگاوهر ده‌بوون، که زوړینه‌یان نا‌عه‌ره‌ب بوون ۴۵. نه‌م جوولانه‌وه‌یه‌ش به‌چاره‌نووسی نه‌وان برا، به‌لام بیری خه‌واریجو هوشیاری سیاسی خه‌لکی ناوچه‌که، به‌تایبه‌ت هه‌ریمه‌ کورديه‌کان بوو به‌ نه‌ریتک که‌ بو‌یه‌که‌مجار خه‌واریجه‌کان هټیانانه‌ هه‌ریمه‌ کورديه‌کانه‌وه، نه‌وان بو‌یه‌که‌م جار پځگای یاخی بوونیان دژی ده‌سه‌لائی ناوه‌ند پیشانی کورده‌کاندا، نه‌م نه‌زمه‌ش به‌دریژایی سه‌رده‌مه‌کان کاری له‌سه‌رکرا، به‌مجوره به‌رده‌وام ده‌نگیکی نا‌په‌زایی له‌ هه‌ریمه‌ کورديه‌کاندا پشتیوانی هه‌ر هیژنکی کردووه دژی نه‌وه‌یه‌زه غه‌واره‌و نامو‌یه‌ی که‌ خو‌ی

کرده کولتووری نایین و سیاسه تیان، ته نها کاتیک ئەم دهنگانه نزم و سره واون،
 که فەرهنگو کلتوری عەرهبی، که هیژی دنیاگه رایى والی و کارگیڤه کان له
 بهرامبه ر په یامی ئیسلاام و فاکته ری هاتنیاندا نزم و که مېوو بیت، له
 بهرامبه ریشدا ده ولته تی خه لافه ت هه ولی سه قامگیرکردنی دۆخه که و سه پاندنی
 سه نته ری داوه، ئەوه بوو پاش سه رکوتکردنی جوولانه وه کان، خه لیفه عه لی
 له ناوچه کانی هه ریمی جه زیره دا مالیکی کوپی نه شته روه ک والی و کارگیڤی
 به توانای ده ولته ده ستنیشانده کات، به تاییه تی بوشاره کانی (موصل،
 نصیبین، دارا*، سنجار، امد، میافارقین) ٤٦

باسی سیهه م:

کوردو راپه رینه کانی خه واریج له سه رده می به هیژی ئومه ویه کان دا

یه که م: کوردو بزوتنه وهی فره وهی کوپی نه وفه لی ئه شجه عی

پاش ئه وهی خه لیفه عه لی به لئینیدا به خه واریجه کان لئیان خوش بیت،
لیره وه ئه و بانگه وازه درزیخته پیزه کانی خه واریجه وه، به جوریک
هه ندیکیان چوونه وه نئو پیزه کانی خه لافه ته وه به شیکیشیان چوونه وه کوفه،
به لام پاشماوه کانیان به زوری له ژیر فره مانده یی فره وهی کوپی نه وفه لی
ئه شجه عیدا خویان ئاماده ی یاخی بوون کوردو به ره و شاره زووری دور له
ده سه لاتی خه لافه ت به پیکه وتن. گروپه که ی فره وه له شاره زوور خویان
توند کرد ۴۷. له وی مانه وه تا وه کو گرته دهستی ده سه لاتی ئومه ویه کان،
ئه م گورانه له سیسته می حوکمرانی ئیسلامیدا له لای خه واریجه کان جیگای
نه فرین و توپه یی بوو، خه واریجه کان به ناشتی ناچار یی نئوان هه سه نی کوپی
عه لی و موعاویه پازی نه بوون. هه ربویه له گه ل گرته دهستی ده سه لاتی
خه لافه ت له لایه ن ئومه ویه کانه وه له سالی (۴۱ ک/ ۶۶۱ ن)، نه وان ناپازی بوون و
که وتنه پیلان بو کوشتنی موعاویه ۴۸.

یه کیك له و سه رکردانه فروه بوو، که نه وکات له گهل (۵۰۰) جه نگاوه ر له لایه نگرانی یاخیوو بوون و له پاش شاره زوور پوویان کردبویه (بند نیجین) و له وی جیگیربوو بوون ۴۹. فروه به زانینی دهسه لات گرتنه دهستی موعاویه روتی به هاره له کانی: "ناتوانم هه لسو کهوت بکه م تاوه کو به رچاو پوون به بم له جهنگی موعاویه و شوینه که وتوانی" ۵۰. مه بهستی دوزینه وهی میکانیزمیک بوو بۆ پوویه پوویونه وهی نه و دهسه لاتنه نوئییه، یاخو مه بهستی بووه نایا هه لویستی موعاویه ش هه مان هه لویستی راشیدینه کانه به رامبه ریان، فروه له سه ره تادا له مه نده لی بوو، به لام له وی ههستی په ئارامی و ئاسوده یی نه ده کرد، بیریکرده وه بۆ نه وهی پووه و پوژه له لات و به ره و ناوچه شاخاویه سه خته کان بچیت ۵۱.

(الدینوری) له م مباره یه وه ده لیت: "فروه له گهل نه وانه ی له گه لی بوون له خه واریجه کان، چوونه حولوان* و له وه ریمه دا خه راجی نه و ناوچه یه یان وه رگرت و به سه ر لایه نگرانی خویندا دابه شیان کرد" ۵۲، به م مجوره فروه وه ک سه رکرده ی په وتیکی خه واریج تاوه کو سالی (۴۱/ک ۶۶۱ز) له نیوان ناوچه کانی هه ریمی چیا و شاره زووردا نه م سه رو نه و سه ری ده کرد و سه رقالی خو ئاماده کردنی بواری سه ربازی و ئابوری بوو ۵۳. دوو جار وه ک باسمانکرد خوئی له شاره زوور قایم کرد، هه ربویه له و ماوه یه دا به ته واوه تی بیرى خه واریج له ناوچه کوردیه کاندایا بۆ یوویه وه ۵۴.

له به رامبه ریشدا موعاویه له گهل گرتنه دهستی دهسه لاتدا ههستی به مه ترسی فروه ده کرد، فروه ش به لایه نگرانی خوئی راگه یاندبوو، ئیتر کاتی نه وه هاتووه ته پێشه وه بچینه وه کوفه و شه پ له ته ک موعاویه ی سه ته مکاردا بکه ین، له به رنه وه شه پکردنمان گومانی تیادا نه ماوه ۵۵.

هه ربویه موعاویه ش بۆ نه و مه به سه ته داوا ی له حه سه نی کوپی عه لی کرد هاریکاری بکات دژی فروه و خه واریج، به لام حه سه ن له پێگا ده بیئت بۆ مه دینه و نه م داوا یه ی موعاویه ده دا ته داوا وه ۵۶، له به رامبه ریشدا فروه له شاره زوور خوئی پێگه خات و زۆربه ی کورده کانیش له ده وری کوژده بنه وه به

شیوهیه ک ژماره یان ده گاته (١٥٠٠) جه نگاوه ٥٧، له م باره یه وه به عقوبی ده لئیت: "فروه به هیزکی (١٥٠٠) که سییه وه پووده کاته (نخيله) که شویته که له نزیک کوفیه، هیزه کانی ده وله تیش به هاوکاری خه لکی کوفه له دژی خه واریجه کان پاده پهن و تیکیان ده شکینن" ٥٨.

ئه م تیکشکانه ی خه واریج له سهردهستی موغیره ی کوری شوعه * نه نجام ده دریت، نه و توانی خه واریجه کان و کورده کان به هاوکاری له گه ل (مقبل بن قیس) دا تیک بشکینیت، له تاکامدا فروهش دیسانه وه هه لئیت بو شاره زوور، به لام سوپای ئومه وی کۆلنادات و دویان ده که وی تاهه کو له شاره زووردا فروه ده کوژن ٥٩، به لام (ابن الایپر) ده لی: فروه له (ارض سواد) کوژا " ٦ ههروه ها ته به ری له مباره یه وه ده لئیت: " پاش ئه وه ی فروه ده چیت شاری کوفه دوی پیکدادان له گه ل سوپای ئومه ویدا بریندار ده بییت و دوواتر ده کوژیت، ئیدی کوتایی به بزوتنه وه که ی دیت " ٦١

سه بارهت به پۆلی کورده کان له م بزوتنه وه یه دا ئه واهه له سهره تاهه هاریکاری ئه م هیزه یان کرد، چونکه سهره تا فروه له گه ل (٥٠٠) که س چوه شاره زووره وه، که چی به هیزکی (١٥٠٠) جه نگاوه ری خوی پیکده خات بو جهنگی موعاویه ٦٢، ههروه ها بزوتنه وه که ی فروه کاریگه ریشی له ناوچه کوردیه کان به جیهیشت، به جوژیک (ابن الاثیر) ده لئیت: " له سالانی (٣٩ - ٦٥٩ - ٦٦ ز) په لی دیکه ی خه واریج له شاره زوورو ماسبزان پهیدا بوون " ٦٣ ئه مهش نه و گریمانه یه ده سه لمینیت که ناوچه کوردیه کان مهیدانی چالاکی خه واریج بوون و له یارمهتی خه لکی ناوچه کهش به هره مه ند بوون ٦٤، سه بارهت به دهره نجامه کانیش میژوو نووسان جهنگی (النخيله) به دووه تیکشکانی خه واریجه کان داده نین له دوی جهنگی نه هره وان، چونکه کاریگه ریه کی زۆری کرده سهریان و سه رکرده که یان له ناوچه وه ٦٥

به نیسهت کوردیشه وه ئه م پووداوه تا کو ئیستاش له هه ندی به ره می میژویی میله ته که مان به رگی کوردایه تی و ههستی نه ته وه خوازی به پوی ده سه لاتدارانی عه ره بدا کراوه به بهردا، وه لی ئه م مه سه له یه زیاتر بیروباوه پوو

هۆكاری ئابووری و سیاسی و كلتوری دروستی كردووه، نهك نهته وه خوازی، چونكه فروه له گهڵ هاو په چه له کی خۆی جهنگی ده كرد كه عه ره به و سه ركردایه تی هیزیکى زۆرینه ییشی ده كرد كه كوردن، له به رته وه به شداریكردنی كورد له و بزووتنه وه یه دا هۆكاری جوگرافی و باوه پو ئابووری ئاراسته ی كردووه ٦٦، یاخۆ كورده كان هه ستیك هانی داو ن كه هۆشیاری كردوونه ته وه له ژێرده ستیه یی ئابووری و سیاسی و فره نه نگیان، هه ستیك كه بیداریكردو نه ته وه به لێ ئه وانه ی كارگێری هه ریمه كانیان، ئه وانه نه بوون كه له ده سپێكى فتوحاته كاندا به لێنى په یامێكى ئینسانى و ئازادیان پێده دان

دووه م: كوردو بزووتنه وه ی (زیاد بن فراش العجلى الخارجى) له ولاتى نێوان دوو پووبارداو له سالى (٥٢ ك / ٦٧٢ ن) دا راپه رینێكى بچوكى ماوه كورت پوویدا، ئه م راپه رینه له ژێر سه ركردایه تی (زیاد بن فراش بن العجلى الخارجى) دا بوو ٦٧، بزووتنه وه كه ی زیاد له سه ره تادا له هه ریمى عێراق وه ده ستی پێكرد، به لām موعاویه ی كوپى ئه بو سوفیان له گه ل سه ره لدانى بزووتنه وه كه، په كێك له سه ره له شكه كانى خۆی به نێوى (زیاد بن ابیه) ده نێریت بو له نێودانى، به لām پێشوه خت (زیاد بن فراش) عێراق به جێ ده هێلێت و پوو ده كاته (ماه) ٦٨، سه رچاوه كان ئاماژه ی ته واو ناكه ن، كه ئایا ئه و شاره چ شارێكه، ئایا (ماه سبزان، ماه كوفه *، ماه بصره *) په ، دیاره كه هه رسیكیان ده كه ونه سنورى هه ریمى چیاكانه وه، ئه مه ش ئه وه ناگه یه نیت، كه زیاد بایه خى به شاره كانى ئه و ناوچه په نه دا بێت ٦٩ له كاتى جولا نه وه سه ربازیه كه یدا، به لām شتیك له سه رچاره نوسى بزووتنه وه كه له سه رچاوه مێژوویه كاندا باس نه كراوه، پێده چیت نه بوونی وه لāmى خه لكى بو ئه و بزووتنه وه په، هه ره ها توندوتیژی (زیاد بن ابیه) له سه ركوتكردنى یاخى بوواندا هۆكاری لاوازی بزووتنه وه كه ی زیاد بێت، هه ره ها پێمان وایه ئه م هیزه له ئاستیكدا نه بووه وه كو بزووتنه وه كانى تر

دهنگی بهرهمه لستکاری یه کور دیش یه کبخات و بهرهمه کی فراوانتر درووست بکات، چونکه دکتور نایف مه عروف ده لیت: بزووتنه وه کانی خه واریج له و سه رده مه دا بو پوخانی ده ولته تی ئومه وی نه بوون، به لکو بۆ لاواز کردنی ده ولته بوون: ۷۰۰.

سیئه م: کوردو بزووتنه وه ی (حیان بن چیبان السملی) له حولوان

(حیان بن چیبان السملی) * پاش ئه وه ی له جهنگی نه هره واندا بریندار ده بیت له گه ل ده که س له هاوه لانی بهرهمه وشاری رهی * هه لدیت که ده که ویتنه هه ریمی چیا کانه وه، ئیت له وشاره دا ده مینیتنه وه تا سه رده می مه روانی کوری ده که م، ئیت له و ساله دا که ده کاته (۵۸ ک / ۶۷۷ ن)، بزووتنه وه که ی ده ست پیده کات دژی ده سه لاتدارانی ئومه وی، له م ساله دا (حیان بن چیبان السملی) له گه ل کۆمه لیک له خه واریجه کان که سه رکرده یه کی وه ک (معاز بن جوینی الگانی) ۷۱ یان له گه لدا یه سه رکردایه تی بیان ده کات و بریار ده دات بچه حولوان و له ویدا پویه پووی ده ولته بوه ستنه وه، به مجوره ده چنه حولوان و نیشته جی ده بن، تا خویان له پووی سه ربازیه وه ئاماده بکه ن، له به رامبه ردا ئومه ویه کان هه ولتی له نیودانیان ده دن، تا وه کو له ده رفه تیکدا هه ردوولا پویه پووی یه کترده بنه وه، ئه مه پاش ئه وه ی خه واریجه کان به سه رکردایه تی حه یان پوویان کردو وه ته کوفه بۆ جهنگ، ئیت له و جهنگه داو له کوفه سالی (۵۸ هـ / ۶۷۸ م) حه یان ده کورژیت، خه واریجه کانیش به کورژانی سه رکرده که یان وه ک سروشتی هه موو بزووتنه وه کانیا ن کۆتایی به بزووتنه وه که یان دیت ۷۲، دیاره کورتی ته مه ن و مانه وه ی ئه م بزووتنه وه یه بوو که له ناوچه کورد نشینه کاندایه کاریگه ریه کی ئه وتوی له سه ر به جینه هیشتن.

چوارهم كوردهكانى ههريمي جهزيره له بزوتنهوهكانى سالى

كوپى مهسرهح وشهبيبي كوپى شهيباندا

له سهردهمى خهليفهئى ئومهوى عهبدولمهليكى كوپى مهرواندا* ههريمي جهزيره بوو به گوتپاني چالاكيهكانى خهواريج، ههموو ئه و بزوتنهوانهش له سهرهتاوه له ياخي بووني سالى كوپى مهسرهحى تهميميه وه دهستان پيكر دژى دهولتهئى ئومهوى، كه يه كه م چالاكيان له سالى (ك/٦٩٥) ن دا بوو ٧٣، ئيتير له وكتاه وه تا وهكو سه دهئى سيتهمى كوچى بهردهوام بوون له سهردهستى بنه ماله و هوژى به ناوبانگى شهيبانى عه ره بى له ههريمي جهزيره داو به هاوكارى و هاوسهنگهري ناعه ره به موسلمانهكانه وه، به تاييه ت كوردهكانى ئه و ده فهره جولانه وه كان به پتوه ده چوون، نهوانهئى كه له موسل و وولاتى جهزيره دا نيشته جي بوون ٧٤، له سهرهتاي كاردا سالى كوپى مهسرهح هه لگري بيروباوه پى خهواريجه سه فهره كان* بوو، ئه و وهكو پياويكى گوشه گيرو له خواترس خه لگى بانگده كرد بۆ ملنه دان بۆ ستهم و ترسان له خوا و هه رنه گرتنى مالى هه رام و پشتنى خويى به ناره واه ٧٥، ههروه ها قورئانى فترده كردن و بانگى ده كردن بۆ جيهاد و ئاموزگارى ده كردن بۆ كۆچ كردن له ژيتر سايهئى ده سله لائى ئومهويه كان ٧٦، ئيتير يه كه مين چالاكي سالى و شوينكه وتوانى له ناوچه كانى جهزيره وه له سالى (ك/٧٥) ن دا دهستى پيكر، كه له لايه ن لايه نگرانى سالى وه نه جامدرا ٧٧، زوريك له گيرانه وه كان باسى نه وه ده كه ن كه بووني خهواريج به هوئى زوريى لايه نگرانىان له (دارا، نصيبين، موصل) دا وه كو ئايدۆلۆژيايه كى مه زه بى و سياسىي چه سپابوو، دواتريش هه ر ئه م هه وادارانى خهواريج بوون، كه په يوه ندييان كرد به سه ركردهئى پوچيانه وه له هه ري مه كه دا كه ئه ويش سالى كوپى مهسرهح بوو ٧٨، له لايه كى تره وه شه بيبي كوپى به زيدي خارجيش وهكو سه ركردهيه كى ترى خهواريجه كان په روه ردهئى ئه و بيروباوه پى خهواريج له ناخيدا بوو، ئه ويش توانايه كى به هتريى له راكيثشانى خه لكيدا هه بوو بۆ

بیروباوه پره که ی ۷۹، پاش ئه وه ی له شاری کوفه وه کۆچ ده کات بو ناو
 لایه نگرانی خه واریج له موسل، ئیتر له وشاره دا به هو ی لایه نگیری کردنی وه
 له لایه ن هۆزی یاخی بو ی شه بیانه وه به هو ی پشتیوانی کردنی وه له لایه ن
 کورده کانی هه ریمه که وه، که په یوه ندیه کی به هیزیان له ته ک بنه ماله ی شه بیان
 هه بو، هه روه ها به هو ی به ندایه تی و گو شه گیری و به رزی که سایه تی خۆیه وه له
 ژانییدا، راسته وخۆ یارمه تی درا تاوه کو له وولاتی جه زیره دا توانی
 سه رکه وتنیکی گه وه به ده ست به ئینی و هه وادارانیکی بی شومار له
 ده ورو به ریدا کۆبکاته وه، سه ره تای جولانه وه کان و یه کگرتنی سه رانی خه واریج
 له مه وسیمی جه جدا پوویدا، ئه وه بو له جه جی سالی (۷۶ک / ۶۹۵ن) دا و
 له وکاته دا شه بیب به نیازی جه جکردنه وه په یوه ندی ده کات به صالح و
 لایه نگرانی وه له خه لگی دارا و ده ورو به ری که ئه وانیش له جه ج بوون، ئیتر
 هه مو یان پێکده که ون بو شو پش دژی خه لیفه، به لام پێشتر خه لیفه
 عه بدوله لیک به نه خشه و پیلان و پێکخستنی کۆبونه وه کانی خه واریجی جه زیره
 ده زانی و ده نیریت به شوینی جه جاج دا بو ته میبکردنیان، هه ربۆیه شه بیب
 ده گه رپته وه بو وولاتی جه زیره و په یوه ندی ده کات به سالی کوی
 مه سه ره جه وه تا راسته وخۆ شو پشه که یان ئاشکرا بکه ن ۰۸، سالیحیش وه کو
 سه رکرده یه ک که پۆلکی گرنگی هه بو له کارکردنه سه رخه لک ۸۱، هه روه ها
 نۆزی به ندایه تی که ی جه ماوه ریکی نۆزی له ده ور کۆکردبو یه وه هه سستیکی
 کارێزمیانه ی هه بو بو سه رکرده تی کردن، ئه وه بوو بریاری راپه رینی دا، له م
 کاته شدا به هو ی مردنی والی عیراق زیادی کوی سوفیانه وه گۆرانیکی نۆز له
 کوفه دا پوویدا، ئه و گۆرانه ش بریتی بو له ته سه ککردنه وه ی نازادیه کان، که
 ئه مه ش زه مینه یه کی له باربوو بو ده سته پیکردنی شو پشه که، ئیتر ته واوی
 چالاکیه کانیان له کوفه و جه زیره داو له نێوان (کوفه، دارا، نصیبین، ماردین) دا
 چپکرده وه ده وله تیان به ته واوی هه راسانکرد، هه روه ها له شاری موسلی شدا
 چالاکیه کانی خه واریج هه لی ئالۆزیه کانی عیراقیان قۆسته وه و پۆلکی گه وریان
 گێژا و لایه نگرانیکی نۆریان به په روه رده ی قورئانی و زانیاری فیه ییه وه بو

شوپش جوښدا، به جوړيک توانيان کوډه له يه کي به هيزي ناسراو به پشتيواناني
 سالح پټک بهينن ۸۲، نه مهش ئاماژه بوو بو نه وهی که نه م شوپشه له سر
 بنچينه يه کي ئايديالوژي بوو ۸۳، سره پای نه مهش سته می ئومه ويه کان و
 دورکه وتنه وه يان له راستي و دروستي ئيسلام و پتر ده وله مهندي بووني
 سرکرده کانين پولی بهرچاوی هه بوو له شوپشو کوښونه وهی جه ماوهری
 ره شو و پووتدا ۸۴، هه چنده نه و سته م و زورداريه نوئ نه بوو به نيسبه ت
 گه لانی ژير ده سته می ئومه ويه کان، به لام نه و گوډانانه ی عه بدولمه ليکي کوپي
 مه روان له بهرپوه بردنی ولاندا دايهينان، به تاييه تي له هه ري می جه زيره دا
 زياتر نه ته وه جياوازه کانی بق نه ستورکرده ۸۵، نه و داهيتانهش بریتی بوون له
 ته عربيکردنی ديوانه کان به پله ی يه که م، که هوکار يکی تری ياخی بوونی
 خه واريچ و خه لکی جه زيره بوو، له لايه کی تريشه وه په يره وکردي شتوازی
 دهره به گايه تي و وه رگرتنی باج له موسلمانانی ناعره ب، به شتوه يه ک بو، که
 دهرگای له بهرده م شوپشی سالحی کوپي جه بردا کرده وه، هه ر بويه
 له موسله وه تا ئازه ربايجان ۸۶، که به دريژايی نه و پانتاييه جوگرافيه
 پټکاته ی نه ته وهی کورد نيشته جيئن، شوپش ده سته پیکرد، له مکاته دا
 موچه مه دی کوپي مه روان والی هه ري می جه زيره بوو، موچه مه د بو يه که مجار
 سوپايه ک ده کاته سر ياخي بووان له هه ري تمه که دا، سوپاکهش به سرکرديا يه تي
 عه دی کوپي عه دی بوو، به لام ناتوانيت له بهرده م هيزی خه واريچدا
 خوږپاگريت، بوجاری دووهم هه جاجی کوپي يوسف هه ست به گه وره یی نه م
 مه ترسييه ده کات و (۲۰۰) جه نگاوه ر له خه لکی کوفه ده نيړيت بق جه زيره،
 نه مهش به سرکرديا يه تي حارسی کوپي عومه يره ده بيت له سالی (۷۶ ک /
 ۶۹۵ ز)، نه م سرکرده سهر يازيه ی هه جاج توانی گه ماروی خه واريچه کان بدات
 له شويينيکی نزیک موسل به ناوی (المد بج) * له م گه ماروډانده دا جه نگ
 پووده دات و تيايدا سالحی کوپي مه سره ح سرکرده ی خه واريچه کان
 ده کوژريت و شه بيبي کوپي شه بيانيش بريندار ده بيت، ئيتر سوپای خه ليفه
 ده توانيت پاشه کشه به خه واريچه کان بکات ۸۷، دوای کوژدانی سالح،

شه بیب سه رکردایه تی خه واریجه سه فه ریه کان ده گرتیه ده ست، دیاره ئەم
 تیکشکانه خه واریجه کانی له شوپش نه وه ستاند، بگره پاشماوه کانیان
 تونییان ریزه کانیان پیکه خه سه وه بو به ره نگار بوونه وه یه کی نوێ
 به سه رکردایه تی سه رکرده ی نوێ شه بیبی کوپی شه بیان، ئەوه بوو ئەویش
 لایه نگرانی خوێ جارێکیتر له موسڵ به لێنیان پیدایه وه ٨٨، له م کاته دا
 هه جاج له لایه ن خه لیفه وه سالی (٧٧/ک ٦٦٩ن) کرا به والی عێراق و ئیتر
 ئەرکی سه ره کی ئەم فه رمان په وایه ش ته رخانکرا بو لێدانی خه واریج، چونکه
 هه جاج له هه موو فه رمان په وایانی سه رده می خوێ توندترو مله و پتر بوو،
 دیاره هه روا ئاسان نه بوو ئومه ویه کان هه لسو پانی ناوچه کانی پوژه لاتیان به و
 سپارد بوو ٨٩، که چی له به رامبه رسته مه کانی هه جاجدا تا ده هات
 بزووتنه وه که ی شه بیب له ناوچه کانی (دسکره*، موصل، نهروان، حولوان،
 خانقین، نصیبین، امه د) فراوانتر ده بوو، ئەوان به ناشکرا خه لکیان له دژی
 ده ول ته تی ئومه وی کو ده کرده وه، هه ربو یه ئەم بزووتنه وه یه به به هیزترین
 جولانه وه داده نرێ، که عێراق و هه ریمه دراوسی کانی گرتبویه وه ٩٠، هه روه ها
 هه ریمی چیاکانیشی که مه لبه ندیکی کوردنشینه کردبویه مه لبه ندیک بو
 پاراستنیان و بنکه یه ک بو ده ستپیکردنی هیزشه کانیان بو سه ر ده ول ته،
 به مجوره خه واریجه کان توانییان هه ریمه کانی عێراق و چیاکان بکه نه مه یدانی
 هه لسوکه وته کانیان ٩١، ئەوان له و ماوه یه دا توانییان کو مه لیک هۆزی کوردی له
 هه ریمی چیاکان و حولوان و ناوچه شاخواوییه کانه وه بو لای خوێان
 پاکیشین ٩٢، هه روه ها هۆزی به کری کوپی وائیل وه ک هۆزکی گه وده ی
 عه ره بی و نا قوره یشی له ریزه کانی بزووتنه وه که ی شه بیبدا پیکه وتن،
 به مجوره سنوری بانگه شه کانیان جه زیره و موسلی به زاندو تا نازه ربایجانیشی
 گرتیه وه ٩٣، سه باره ت به پیکدادانه کانی شیان له گه ل ئوردوی ئومه ویه کاند،
 سه ره تا موحه مه دی کوپی مه روانی سه رداری سوپای ئومه وی له جه زیره دا
 به ره نگارییان بوونه وه، به لام خه واریجه کان له م جه نگه دا ده توانن سه رکه وتن
 به ده ست به ینن، له گه ل بیستنی هه والی ئەم شکسته دا هه جاج ده نوسی بو

(سفیان بن عالیہ الاخشعی) و پټی پا دهگه یه نیت له گهل ته واوی سوار چاکه کانیدا له هوه بگه پټته وه ته به رستانه وه بو جهنگی شه بیب، نه وه بوو سوفیان گه پرایه وه له خانه قین به رهنکاری شه بیب بوونه وه ۹۴، له وشاره کوردنشینه داو له نیوان هه ردولادا شه پټکی سهخت پرویدا، له ناکامدا سوفیان و سوپاکه ی حه حاج به سه ر شه بییدا له نیوچه کانی نه هره وان و خانه قیندا زالده بن ۹۵، به مجوزه حه حاج توانی بزووتنه وه که ی شه بیب ټیکبشکټینی، به شیوه یه که له سالی (۷۷ک / ۶۶ن) یا (۷۸ک / ۶۷ن) کوتایان پیدیت ۹۷، سه رچاوه کان له م باره یه وه ده لټین شه بیب خوئی و ژنه که ی له پووباری کاروخی ئیستادا خنکان ۹۸، نه مه له کاتیکدا بوو سوفیان به هاوکاری (۴...) جهنگاوه ر له خه لکی به سه ره به دوایانه وه بوون. نه وه ی گرنگ بیت له م بزووتنه وه یه دا کو بوونه وه ی نه ته وه جیاوازه کان و بیروباوه په جیاوازه کان بوو له م بزووتنه وه دا کارلبروکلمان ده لټی: مه سیحیه کانیش* سوژټکی زوریان بو شه بیب هه بوو: ۹۹، دیاره مه سیحیه کانی جه زیره و موسلش له میژه وه تاوه کو ئیستا شوناس و په چه لکیان کورد بووه و به کوردی ماونه ته وه، له به ره وه نه م بزووتنه وه یه به به هیژترین جولانه وه کانی خه واریج دټه نه ژمار، چونکه توانی له پانتایه کی فراوانی ده ولته دا به شیکی گه وره ی نه ته وه کان له دژی ده ولته پاپه پټیت ۱... .

کوردو بزووتنه وه ی به هلولی کوپی بشری خه واریجی

پاش فراوانبوونی چالاکیه کانی خه واریج له هه ریمی جه زیره داو له سه رده می خه لیفه هیشامی کوپی عه بدولمه لیکدا (۱،۵-۱۲۵ک / ۷۲۳-۷۴۲ن)، پاپه پټټکی به هیژ په یدابوو له ژئیر سه رکردایه تی به هلولی کوپی بشری خه واریجی ۱، ۱، نه م که سایه تیه سه ره تای جولانه وه که ی له دیه که له دیه کانی موسله وه ده ستپټکرد ۱، ۲، ده رفه تی جولانه وه که ش له کاتیکدا بوو که له سه فه ری حه ج له گهل سه رانی تری خه واریج کو بوویه وه به لټینان له به کتر

وەرگرت، ئیتەر بە گەپانەوہیان بریارى شوپشياندا ۱،۲۱، دیارە لە سەرەتاوہ
 (۰۴) جەنگاوہر لە دەورى کوپوونەوہ، ئەوہبوو دەستى کرد بە بانگەشە بو
 (اللوہیہ) لە بەرامبەردا (خالد القسرى) کە ئەوکات والى عىراق بوو، بەم
 جولانەوہو بانگەشەيەى خەوارىج نىگەران دەبیئت، بەهلولىش بى گویدانە
 دەولەت بەردەوام دەبیئت، ئەم تايبەتمەندیەکی جیاوازی لە خەوارىجەکانىتر
 ھەيە، ھەربۆيە خواوہنى مەزھەبىکی لادەرە لە ئىسلام، بەهلولى لە کارەکانىدا
 دەستدەکات بە تىکدانى مزگەوت و زالکردنى مەجوسەکان و نواندنى
 لىبور دەيى لەگەل (اهل الزمہ) دا، ئەمەش لە پووى ژن و ژنخوازیەوہ ۱،۴،
 دیارە ھەموو ئەم کارانەش ھەولتیک بوون تاوہکو سەرئى ناعەرەبەکانى
 نۆچەکە کە کورد بوون پابکیشیئت بو لای خوئى، چونکە دەیزانى ئەوان
 گرفتارى ئەو بوارانەى ئابورى و کۆمەلایەتین، لە ئاکامدا (خالد القسرى) لە
 کاتىکدا سوپاکەى لە پىگای ھىند بوو، فەرمانیان پىدەدات بگەرپنەوہو بەرەو
 پووى خەوارىج ببنەوہ، ئەمە جگە لەو سوپایەى کە لەخەلکى شام پىکى
 ھىنابوون، لەگەل (۰۰۲) جەنگاوہرى کوفەش، کە ئەوانیش چوونە پال
 ئوردوى والى عىراقەوہ، بەلام ئەم سوپایە لە بەردەم خەوارىجدا تىکدەشکىن و
 شوپنیا دەکەون تا کوفە ۱،۵، لەویشەوہ خەوارىجەکان بریارىاندا پوویکەنە
 شام بو بەرەنگاربوونەوہى ئومەویەکان، بەلام خەلیفە ھىشام لە بەرامبەردا
 بریارى پووبەپووبوونەوہى توندیدا، ئەوہبوو سوپایەکی (۰۲) ھەزار
 جەنگاوہرى لە دانیشتوانى شام و ھەریمى جەزیرە عىراق کۆکردنەوہو
 لە ئاکامدا توانیان بەهلولى لایەنگرانى لە نیوہرن ۱،۶ لە شوپنیکدا بە ناوی
 (کحیل) توانیان بەهلولى بکوژن ۱،۷، سەبارەت بە بوونی کورد لە و، دیارە
 پاستە بزوتنەوہى خەوارىج لە ھەریمە کوردیەکاندا دەرکەوتوون بەلام
 پىکھىنانى سوپایەکی (۰۲) ھەزار جەنگاوہرى لە خەلکى جەزیرەو شام ئەوہ
 دەرەخات کە کوردەکان بەشیکیان لە پیزەکانى ئومەویەکاندا بوون و
 سیاسەتى ئومەویەکان بواری بو بانگەشەى خەوارىج لەو ناوچانەدا بە ئاسانى
 نەداوہ، دیارە ھۆکارى ئەمەش ھەروەکو (ابن المہلہل) دەلالت: لە سەرە

می خهلیفه عومه ری کوپی عه بدولعه زیزدا (۱۹۹-۱۰۱ک) دا په یوه نندی کوردو
 ئومه ویه کان زوږباش بوو ۸، ۱، هر بویه خه واریجه کانیش له ناوچه کوردیه کان
 لایه نگرانیاں که م بوونه وه، ناشکرایه خهلیفه هیشام بؤماوه ی سئ سال له
 دواى خهلیفه عومه ره وه ده سه لاتی گرتووه ته ده ست، هر بویه ئاسانکاری
 بؤکرا بوو له سستکردنی نه یارانى ده وله تدا، به تاییه تی کورده کان نه وکاته
 له سه ره تای ناپازیبونی دؤخه نوییه کانى دواى خهلیفه عومه ردا بوون.

کوردو بزوتنه وه ی سه عدی کوپی مه جد ه لی شه ییانی

ئهم بزوتنه وه یه له (کفر توپای) * هریمی جه زیره دهستی پیکرد،
 بزوتنه وه که له مانگی شه عبانی سالی (۱۲۶ک / ۷۴۳هـ) دا بوو ۹، ۱، ئهم
 پاپه پینه که متر له دوو مانگ تپه پى بوو به سه ر کوژرانی خهلیفه وه لیدی
 کوپی یه زیزدا، واته له کاتی کدا بوو که باروودؤخی ئومه ویه کان پوی له
 شیواوی کردبوو، والى جه زیره ش سه رگه رمی پوداوه کانى شام بوو ۱۱، (
 سعید بن مجد ل) * له سه ره تاوه ئالۆزی ئومه ویه کانى به هه لزانى، هر بویه
 له گه ل (۲۰۰) جه نگاوه ر له لایه نگرانی یاخیبوو ۱۱، که هه موویان خه لکی
 هریمی جه زیره بوون ۱۱۲، سه ره تا ئامانجی ئهم بزوتنه وه یه ده ست
 به سه ردا گرتنى ناوچه ی جه زیره و پاککردنه وه ی بوو له دهستی مه روانى
 کوپی موحه مه د، که نه وکات والى هریمه که بوو ۱۱۳، ئهم بزوتنه وه یه ی (
 سعد بن مجد ل) هاوکات بوو له گه ل سه ره لدانى په وته کانى تری خه واریج له
 ناوچه جیا جیاکاندا له وانه بزوتنه وه ی (ابو کرب الحمیری) له (مرج ی
 ناوچه ی موسل، هه روه ها هاوکات بوو له گه ل سه ره لدانى بزوتنه وه ی (شیبان
 الیشکری) له شاره زوور، نه وه بوو سه عد گه پابه و ناوچانه شدا که خه واریجی
 لیبون و له گه ل سه رکرده ی هه ریه که له بزوتنه وه کانى شاره زوورو مه رج
 کوپویه وه و پازیکردن به هاتنه ناوه وه یان و یه کبونیان ۱۱۴، دوو جار برپاریاندا
 له چوارچیه ی کومه لئیکى یه کگرتوو و به باوه پئیکى پته وه وه له پتیاو

ئامانجەكانيان تى بۆكۈش دژى پىلانەكانى دەۋلەت ۱۱۵، ديارە شەبىيان پىش
 پەيۋەندى كىردى بە بزۈوتنەۋەكەى سەعدى كۆپى مەجدەلەۋە سەركىردايەتى
 پەۋتى خەۋارىجى دەكرد لە شارەزۈردا و بەيارمەتى كوردى ناۋچەكە زال
 بوبوۋ بەسەر يەككە لە لىپىرسراۋانى دەۋلەتى ئومەۋىدا ۱۱۶، ئىتەر پاش
 بەھىز بوۋنى لە شارە زۈردا، لەگەل بزۈوتنەۋەكەى سەعدى يەككىنگىرت ۱۱۷
 بەمەش قوناغىكى نوئ لە بەرەنگابوۋنەۋەى ئومەۋىەكان دەستىپىكرد، بە
 جۆرئەك لە ناۋچە جىاۋازە كاندا دەۋلەت بەتەۋاۋى ھەرا سان بوبوۋ ۱۱۸،
 چۈنكە يەككىرتنى خەۋارىجەكان لەكاتىكدا بو، كە سەرانى ئومەۋى لەنىۋ
 خۇياندا لەپەرتبۇندا بوۋن و يەككىرىيان سەردەبىرى، پاش يەككىرتنى پەۋتەكانى
 خەۋارىج، ئىتەر بەشىكى چالاكى بزۈوتنەۋەكە پۈۋدەكەتە شارەزۈردا ۱۱۹
 بەھارىكارى كوردەكانى ئەۋ ناۋچەيە دەبنە ھىزىكى گەۋرەى بەرھەلىستكارى
 دەۋلەت، بەجۆرئەك ژمارەيان دەگاتە (۴۰۰) جەنگاۋەر، ھەربۇيە (ابن الا
 پىر) لەم بارەيەۋە دەئىت: ھىچ جولانەۋەكەى خەۋارىج ھىندە خەلكى
 لەدەۋرگۈنەبوۋ بوۋيەۋە: ۱۲۰، بەلام ئەۋەى لە ھىزى ئەم جولانەۋەى كەم
 كىردۈۋە دوست بوۋنى مەملانىتى نىۋان سەعدى بوۋ لەگەل (بسگام بن لىپ
 التغلبى) * كە يەككە بوۋ لە سەركىردەكانى خەۋارىج لە ئەزەربايجان، ئەم
 سەركىردەيە لەخەۋارىجە بەيھەسىيەكان بو، ھەربۇيە جىاۋازى مەزەبىيان
 لەتەك يەككىرىدا لىگەۋرە بوۋبوۋ، بەم جۆرە ئەۋ تايىبەتەندى يەككىرىيەى
 كەخەۋارىجەكانى جەزىرەۋ شارەزۈردى بەرەۋ سەركەۋتن بىرد، ئىستى
 مەملانىكىكانيان لەتەك بەيھەسىيەكانى ئەزەربايجاندا بەرەۋ شىكىستى دەبىردن،
 بەيھەسىيەكان تۈند بوۋن و تەنانت بىرىارى كوشتى مىندالىيان دابو، ئەۋان
 زۆر تۈند پەۋبوۋ لە بىروۋياۋەپدا، ئەۋەبوۋ لە سالى (۲۶ ك / ۷۴۸ ن) دا
 كارگىرپى مەۋانى كۆپى موحەمەد لە ئەزەربايجان بەدەستىيان كۆژا،
 پاپەپىنى بەيھەسىيەكان بەجۆرئەك بوۋ لە ئەزەربايجانەۋە پۈۋە ھەرىمى
 جەزىرە تەشەنەى دەكرد، ئەۋان دەنگۇيان گەشىتبۇيە سەۋرى دەفەرى
 مۇسل ۱۲۱، سەبارەت بە كوردەكان و ھەلىۋىستىيان لە بەرامبەر ئەم پەۋتەدا،

ئەوا كوردەكانى شوپىنگە وتەي سەعد لە ھەريەمى شارەزوردا دژى بەيەسيەكان لەجەنگدا بوون ١٢٢، ديارە ناكۆكى بيروباوەر لە نىوان بەيەسيەكانى ئازەر بايجان و سەفەريەكانى جەزيرە كە لە شارەزوريشدا ھەبوون، ئەوانى بۆ جەنگ سازدا بوو ١٢٣، ھەريەمى كوردەكانيش لە شارەزوردا كەوتنە بەردەم لىشاوى جەنگى بەيەسيەكانەو، چونكە لەبەرەي سەعد بوون ١٢٤، بەلام ھەندى لە كوردەكان لە ناوچەكانى (بازىدى موصل) پازى بوون بە بيروباوەرى بەستامى بەيەسى و بوونە لايەنگريان ١٢٥، لە ئاكامدا ناكۆكى ئەم پەوتانەي خەوارىج كۆتايى ھات بە كورژانى بەستام لە لايەن سوپاي سەعدەو، ئيتىر سەعد ئەم سەرگەوتنە بە ھەل دەزانيت و بەرەو عىراق دەكشيت، چونكە لەو كاتەدا مەروانى كورپى موخەمەد سەرگەرمىي ناكۆكى بنەمالەكەيان بوو ١٢٦، لەگەڵ ئەمەشدا سەعد بە ئامانجەكانى ئاگات، چونكە بە ھۆى بلاووبونەو ھى نەخوشى تاعونەو لە نىو سوپاكەيدا ھەر لە شارەزوردا دەمرىت و لە دوواي خۆي زوحاكي كورپى قەيسى شەيبانى جىگاي دەگرىتەو ھەو درىژە بە بانگەوازەكەي دەدات ١٢٧.

ديارە سەرنەكەوتنى ئەو بزووتنەو بەرفراوانە لە كاتىكدا كە ئومەويەكان لە لىواری مەرگدا بوون، ھۆكارى پاستەوخۆي دەگەرايەو ھەو بۆ ململانئى ناوخۆي كوردەكان كە كورديش لەو كىشانە پىچرا بوون، بەجۆرىك ھەندىكيان لايەنگيرى سەفەريەكان و ھەندىكيان لەتەك بەيەسيەكان بوون، بە شىكىشيان لە دەورى ئومەويەكان مابوونەو، ئەمەش سىماي ديارى ھەموو دۆران و شكستەكانە لەمىژوودا.

باسی چوارەم:

كوردو بزووتنه وهی خه واریج

له كوتایی ده سه لاتی ئومه وییه كاندا

سالانی كوتایی فرمانپه وایه تی بنه ماله ی ئومه ویه كان سالانی به خیراتر بوون و زیاد بوونی بزووتنه وه کانی خه واریج بوو، به تایبه تی له ناوچه کانی هه ریمی جه زیره دا، له ویدا به شیوه یه کی به رچاو بیروباوه په کانیان بلا بوو بوویه وه ١٢٨، کوردیش له و نیوه نده دا کاریگه رپور بوون به دروشمه کانیان، به جوړیک ئه م کاریگه رییانه سنوری جه زیره یان بری و ته وایی ناوچه کانی هه ریمی چیاکان و و ته نانه ت نازه ربا یجانی شیان گرتبوو یه وه ١٢٩، ده وتریت گومان له وه دا نییه که بوچوونی هه ندی له کورده کان بوچوونیک خه واریجی بووه ١٢، دیاره ئه م نه شونما کردنه ی بیروباوه په کانیان هانده ریکی باش بووه بو ده ستپیکردنه وه ی شوپشه کانی خه واریج به گوپو تینیکی نوئ تره وه، یه کیک تر له هوکاره کانی ده ستپیکردنه وه ی شوپش زۆربوونی کیشه ناوخییه کانی ناو بنه ماله ی ئومه ویه کان بوو، به تایبه تی له سه رده می مه روانی کوپی موحه مده دا له سالانی (١٢٧-١٣٢ ک/ ٧٤٤-٧٤٩ ن)، ده ره نجامه کانی ئه م هوکارانه ش له نیوچوونی ئومه ویه کانی لیکه و ته وه ١٣١، له و ماوه یه دا له هه ریمی جه زیره دا زنجیره یه ک بزووتنه وه ی به ره له ستکاری جۆراو جوړ سه ریانه لداو ته وایی هوژه کانی ئه و هه ریمه که پیکهاته ی دانیشتوانه کانیان له خوگرتبوو له پیزی بزووتنه وه کاندایکخران، چونکه زۆربه ی ئه وانه به ره له ستی سیاسی ئومه ویه کان بوون، ئومه ویه کان تا ئه و

کاته ش سیاسه تیکی نه ژادی توندو تیژیان پهیره و ده کرد، هه نديک له و بهر هه لستکارانه له پښکای نا نارامی دڅخه سیاسیه وه ده یانویست راو پووت و تالانیان ده ست بکه ویت ۱۳۲، دیاره نه مه ش سروشتی هه موو شو پښیکه که که سانی هه لپه رست تیکه لای خواسته په واکانی بوچوونی گشتی ده بن، به م جوړه پاپه پینه کان سه ر هتا له هه ریمی جه زیره وه ده ستیان پتکردو وواتر به ره و ته وای ناوچه کانی عیراق کشان و دڅخکی نا ئاسایان بو ده ولته تی خه لافه ت دروستکرد ۱۳۳، لیږه وه لاوازی به پیوه بردنی ده ولته و سه ره تاکانی له ناوچوونی ده رکه وتو بیسه روبه ری ته وای ناوچه کانی ده ولته تی خه لافه تی گرت ه وه، ئیتر بواریکی فراوان بو سه رکه وتنی بانگه وازی عه باسیه کانیش کرایه وه، له لایه کی تریشه وه ده مارگیری هوژیاه تی پویه کی تری کیشه کانی نه و سه رده مه بوو، که له عیراق و شام و جه زیره و ته وای عه جه مدا په ری سه ندبوو، به جوړیک له لایه ک بزوتنه وه یه ک داده مرکا له دوولاه سه ریبه لده دایه وه ۱۳۴..

یه که م: کوردو بزوتنه وه ی زوحاکی کوپی قه یسی شه یبانی بزوتنه وه کانی خه واریج له پووی پښکڅستنه وه توکمه و پښگه یشتوبوون، به تایبه تی له هه ریمی جه زیره دا به ته وای جولانه وه کان ئاراسته یه کی سیاسی به هیژ ده یجولاندن، هه روه ها له پووی که سایه تی و بوونی سه رکرده ی لیها تویشه وه توکمه و ده ولته مه ندبوون، دیارترینی نه و که سایه تیپانه، که له کۆتاییه کانی سه رده می ئومه ویدا نه خشی به رچاویان له شکستی ده ولته دا هه بوو زوحاکی کوپی قه یسی شه یبانی* بوو، نه و وه که سه رکرده یه کی به توانا هه ر له سه ره تاوه هه ولای ده دا بزوتنه وه ی خه واریج به ره و سه رکه وتن به ریت و چالاکیه کانیان فراوان و پښبخت ۱۳۵، نه و هه بوو زوحاک توانی بزوتنه وه ی خه واریج بکاته مه تر سیدارترین هیژی به ره هه لستکار له سه ر ده ولته تی خه لافه ت، به شیوه یه ک جولانه وه که ی به تر سناکترین هیژی مه ترسی

دادەنرا لە پێش دەسەلاتگرتنە دەستی عەباسییەکانە و ١٣٦، میژوونوسان
 دەلێن ئەگەر ھۆکارە ناوخۆییەکانی ناو خودی بزوتنە وە ی خەواریج نەبووایە،
 ئەوا کورسی خەلافەت بۆ خەواریجەکان دەبوو نەک بۆ عەباسییەکان، چونکە
 ئەوان دوورترو بێ پشتیوانتر بوون وەک لە خەواریجەکان، لە دۆخیکی لەو
 جۆرەشدا سەنگو بایەخی کوردان بە ئاراستە و چارەنوسیکی تردا دەچوو،
 زوحاک لە یەکەم ھەنگاوی چالاکییەکانیدا دەیەویست لە جەزیرە وە پوو بکاتە
 شام ١٣٧، بۆ ئەوەی دژی ئومەویەکان و مەلەبەندەکانیان بوەستیتە وە، بەلام
 لایەنگرانی بەم نەخشەیە قایل نەبوون ١٣٨، ھەر بۆیە زوحاک ناچار پووی
 کردە شارەزوور لەوێ نیشتهجێ بوو، ئەمەش لەبەر ئەوەبوو کوردەکان لەو
 ناوچەیەدا ھاریکاریان دەکرد، تەنانەت پێش ئەوەی زوحاک و لایەنگرانی پوو
 لە شارەزوور بکەن، شارەزووریەکان وەکو خەواریج بیریان دەکردە وە، بە
 گەیشتنی زوحاکیش بۆ ئەوێ ژمارەییەکی زۆر لە خەواریجە سەفەریەکانی
 شارەزوور دەچنە پیزەکانیانە وە، بەجۆریک کە جەنگاوەرانیان ژمارەیان
 دەگاتە (٤٠٠٠)، سەرچاوەکان دەلێن هیچ لە خەواریجەکان ھێندە ی
 سەرکردەییەکی وەکو زوحاک جەنگاوەری لە دەورو بەردا نەبوون ١٣٩، ئیتر پاش
 ئەوەی ھیزی زوحاک لە شارەزووردا جێگیر دەبیست، پیزەکانی خۆیان
 بەنەزمیکی پیشکەوتوو لە ژێر سایە ی سەردارەکانیاندا پێکدەخەن ١٤٠، ئەوان
 لەوێ مانە وە تاوەکو ھاتنە سەر کورسی مەروانی کوپی موحمەد سالی (١٢٧
 ک/ ٧٤٤)، ئیتر پاش ھاریکاریکردنیان و پێکخستنی ھیزەکانیان،
 پێیانابوو کاتی ئەوە ھاتوو بەرەو کوفە و سەنگەرەکانی پوہ پوو بوونە وە ی
 خەلافەت بکشین ١٤١، دووچار لە ھەمان سالی ھاتنە سەر تەختی مەرواندا
 زوحاک توانی دەست بەسەر تەواوی کوفەدا بگرێت، ئەم شارە گەورەترین
 شوێن بوو کە لە ژێر دەستی بەرپۆبەراییەتی بنەمالە ی ئومەویەکان دەرھینرا،
 بەلام لە بەر نا ئارامی باروودۆخی ناوخۆی خەواریجەکان، کە بەردەوام بگرەو
 بەردەکان و حەرەم و حەلالەکانی مەزھەبەکانیان دوچاری لێدانی سەختی
 کردونەتە وە، لە بەرئەو ھۆکارانە زوحاک نەیتوانی لەشارەکاندا بمینیتە وەو

دووباره پووی کرده وه هریمی جه زیره ی زیدی خوئی ۱۴۲، به لام له کاتی تیپه پوونی جه نگاوه ره کانی به ناوچه کانی جه زیره دا به شیوه یه کی فراوان کورده کانی نه و ناوچه یه و خه لکی جه زیره ده هاتنه نیو ریزه کانیانه وه ۱۴۳، به جوریک وه کو سوپایه کی پزگاریخوازو فریاد پره سیك پیشوازیان لیده کراو هه بیته تی خه لیفه و ئومه ویه کان به ته وای خرابوویه لاه، ئیتر هه موو کاربه ده ست و پیاوانی ده ولته تییان له سنوره که دا گرت و کوشت و پاونا، بق نمونه زوحاک توانی والی موسل (قطران بن اکمه) به دهستی خوئی بکوژیت و ۱۴۴ شاری موسل بخاته ژیر دهستی خویه وه ۱۴۵، هینده جولانه وه که ی زوحاک توکمه و به هیز بوو، سه رچاوه کان ده لئن له کاتی تیپه پوونی زوحاک به هریمی جه زیره و سنوری موسلدا (۲۰۰۰) جه نگاوه ره هاتنه ریزه کانیانه وه، هه ریویه لیتره وه خواستی به ره لستکاری زوحاک و دانیشتوانی ناوچه که دژی ده ولته فراوانترو ئیراده یان گه وره تر بوو بق سه رکه و تن ۱۴۶، دیاره نه م پشتیوانیه ی جه ماوه ره گه پایه وه بق هه یه نه ی بنه ماله ی شه بیان و ده سه لاتییان له پیشینه ی ناوچه که داو به تاییه تی له موسلدا، ئیتر نه م بنه ماله توانیان بوچوونه خه واریجه کانی نه و سه رده مه له خو یاندا زیندوو پاگرن، تا زیاتر تواناو هه یه نه ی خو یان سه پیئن و هه موو نه ته وه و چینه جودا کان له پاپه پینی زوحاکدا به شدار بکه ن ۱۴۷، به م جوړه پیکه وه ژیا نی دانیشتوانی جه زیره له ریزه کانی خه واریج بوو بوو به هوئی به هیزی زوحاک، نه مه ش یارمه تی ده ری زوحاک بوو تا نه مجاره یان نه خشه یه کی سه رکه و تواته دابنیت بو پوویه پوویونه وه ی ده سه لاتی سیاسی ئومه ویه کان له دیمه شق ۱۴۸.

سه باره ت به نه خش و دهستی کورده کانیش له م بزووتنه وه یه دا نه و هه لویستیکی دوولایه نانه ده بینریت، به لام به شیوه یه کی گشتی کورد له ریزه کانی زوحاکدا خو یان دیوه ته وه و مه چه کی به هیزی بزووتنه وه که ی بوون، په نگه ته نها کوردانیک له م بزووتنه وه یه دا نه بووین، که پیاوی ده ولته یان له سه ر مه زه بیکی تری خه واریجی دژی مه زه به که ی زوحاک بوون، که پییان ده و ترا خه واریجه به یه سه یه کان، هه ندیک له سه رچاوه کان نه وه ده لئن،

كه له كاتى گرتنى شارى موسلدا ناعره به كان له دژى ئوردوى زوحاك
 جهنگاون، له م بارهيه وه (ابن خياط) ده لئيت: ده رچوون بو كوشتنى زوحاك،
 به لام توانى بيانكوژيت: ١٤٩، يان پئده چيټ هه لويسي جياوازي ئه م جاره ي
 كورد بگه پئته وه بو خليفه و شوين و كاريگه رى مه روانى كوپى موخه مه د له نيو
 كورده كاندا، چونكه ئه م خليفه يه ي ئومه وي دايقى كورد بووه و خويسي له
 ناوچه كورديه كانى هه ريئى جه زيره له داىكبووه و پئگه يشتنى كومه لايه تي و
 ژينگه ي خيزانيى له ناو كورده كاندا گه شه ي كوردبووه و په روه رده بووه ١٥٠،
 ئه مه له كاتى كدا بوو بزوتنه وه ي خه واريچ له هه ريئمه كورديه كانى ترى وه ك
 هه ريئى چياكان و چه ندين شويني تردا فراوان ده بوو ١٥١، ئه مه ش هوكارى
 ئه وه بوو كه يه كه مجار زوحاك له شاره زوردا ئه وه سه ته ي لا درووستبوو كه
 به يامه تي كورد بتوانيت كوفه بگريټ، به لام دوواتر كيئشه ي ئه وه كوردانه ي كه
 له جه زيره دا كاريگه ر بوون به مه روانى خليفه پاشه كشه ي به زوحاك كردوو
 گه راپه وه هه ريئمه كه ي، تا دۆخه كه ئاسايى بكاته وه و گوتاره كانى پوونتر بو
 خه لكى ئه وي پيشانبدات، ئيتر ئه وه بوو كورده كان تيگه يشتن و خواستي
 مه زه به ي خه واريجه كانيان بو پوونتر بوويه وه، به تاييه تي دواي گرتنى موسل
 پوژ به پوژ كورده كان پوويان ده كرده وه پيزه كانى خه واريچ، به جوړيك
 ژماره يان گه يشته (٤٠٠٠) جه نكاوه ر ١٥٢، (البلاذري) له م باره يه وه له
 زمانى هاوه لئيكى زوحاك وه ده لئيت: له وه ته ي موفايه تي هه يه هيج پياويك
 له سه ر ئه و بپروپايه، هينده ي له ده ور كوټه بوونه ته وه: ١٥٣، دياره ئه مه ش
 به لگه ي زوري ژماره ي سوپاي زوحاك ده رده خات، هوكاره كه ش ده گه پئته وه
 بو هه ولداني خه لكى هه ريئمه كان و نيازي پاكبونه وه يان له حوكمى بنه ماله ي
 ئومه وي ئيتر به هه ر نرخيك بيت ١٥٤، له به رامبه ردا ئومه ويه كان هه وله كانيان
 بو به رگرتن له مه ترسييه كانى خه واريچ به په رۆشه وه ده خه نه وه گه ر، به مه ش
 خليفه مه روان داوا ده كات له عه بدولاي كوپى تاوه كو به له شكريكه وه پووه و
 (نصيبين) بچيټ و له و به ربه يه وه زوحاك له نيوه ندى هه ريئى جه زيره دا
 گه مارو بدات ١٥٥، دياره له گه ل ئه وه ي كورده كان هيزيكي سه ره كي سوپاي

زحاک بوون و سوپایه کی توکمە ی خەوارێج لە ناوچە کە یاندا زۆرینه ی لەوان بێکھاتبوو، بەلام عەبدوللای کۆپی مەروان دەتوانیت شوێنی سەرەکیان لە (نەسیبەن) وە بگریت، لە کاتی کدا هیژەکانی عەبدوللا کە مەتر بوون لە خەوارێجەکان ١٥٦، لە ئاکامدا دوا ی گەمارۆدانێکی دوو مانگی نۆمەوییەکان توانیان دەستبەگرێن وە بەسەر تەواوی شارەکاندا و تەواوی یارمەتیەکانی خەوارێج کە لە جەزیرە و عێراق و شارەکانی تر وە دەهات پێگایان لێبگرێن و کۆتایان بکەن، بەمجۆرە زۆر بەخێرایی هیژی ئامادە کراوی زحاک پوو لە شکستە کات ١٥٧، دوو جار زحاک خۆی بۆ دووایین جەنگی لە (کفر توشا) ئامادە دەکات، ئەو تە پادەیه ک چانسی زحاک و بزاشی خەوارێجی هەستاند بویو وە، ئەو بوو، کە سولهیمانی کۆپی هیشام هاتبوویە پێژەکانی خەوارێج وە لە (نەسیبەن)، لە ئاکامدا جەنگێکی سەخت لە نێوان زحاک و هیژەکانی مەروانی کۆپی موحەمەدی خەلیفە، کە خۆی سەر پەرشتی پەوشە کە ی دەکرد پوویدا، لە سەر تادا خەوارێجەکان زۆر ئازایانە دەجەنگان و سەر کەوتوو بوون، بەلام لە هەولێکدا فرسەت لە زحاک دەهیژن و دەیکوژن ١٥٨، ئیتر کۆژانە کە ی لە ئەیلولی (١٢٨ ک/٧٥٥ ن) دا دەبیته دەسپێکی نەگبەتی بۆ لایەنگر و جەنگاوەرەکانی و لە جەنگە کە دا شکستە هیژن ١٥٩، بەلام پاشماوەکانی خەوارێج هەر بەردەوام دەبن و پاشماوەیه ک خۆیان رێکدەخەن وەو دەستدەکەن وە بەرپا پێن ١٦٠.

دوهم: كوردو بزووتنه وهی شه یبانی كوپړی عه بدولعه زیزی یه شكړی

له سالی (۱۲۸ك / ۷۴۵ن) دا شه یبانی كوپړی عه بدولعه زیزی یه شكړی سه روکایه تی بزووتنه وه یه کی به هیزی خه واریجی كرد، نه م بزووتنه وه یه له كاتیگدا بوو ئومه ویه كان له كوټایی ته مه نی حوكمرانیاندا بوون، هه ربویه مه ترسییه کی گه وړه ی بو سه رده وله تی خه لافه ت دروست كرد ۱۶۱ او زه مینه یه کی له باری بو بانگه وازی عه باسییه كان په خساند له و كاته ئالوزه ی ته مه نی سیاسی ئومه ویه كاندا، چونكه ده وله تی خه لافه ت له بهر سه رقالی به م بزووتنه وه یه وه له هه ریمی جه زیره دا بیئاگا بوو بوو له پشیویه كانی هه ریمه دووره ده سته كان و تاییه ته نه یه تی ناوه ندیتی له ته واوی هه ریمه دوره كانی تر له ده سته ابو ۱۶۲، نه و كاتیش له جه زیره دا خه واریجی سه فهریه دوی چه ندینجار خو یان پڅخسته وه، دیسانه وه پڅكاته ی په گه زی نه مجاره شیان بریتی بوون له هوژی په بیعه و ناعه ره ب و مه سیحیه كان ۱۶۳، كه بیگومان مه به ست لییان كورده كانن، دیاره كه نه مجاره ش ئامانجه هاویه شه كانی خو به پټوه به ریی و یه كسان ژیان هه موویانی پڅخسته بو ۱۶۴، هه روه ها وه كو سروس تی هه میشه یی هه موو پادشاگه ردانی و بیسه روبه ریه ك كه پوو له ده وله تی نیوه ندی ده نیت، له م بزووتنه وه یه شدا كه سانی هه لپه رست و تالانچی و دزو مرقه تاوانبارو بی مؤراله كان تیكه لی بزووتنه وه كه بوو بوون و به هه موویانه وه ده ستیان گرتبوو به سه ر شاری (البوازیج) دا له هه ریمی جه زیره دا، له لایه کی تریشه وه ململانی نی ناو خوئی له نیوان بنه ماله ی ئو مه وییه كان، كه له و سه رده مه دا زور به بهر چاوی تاوی سه ند بوو ۱۶۵، هو كاریكی تری شو پش بوو، شه بیان له سه ره تاوه له پیزی جه نكاوه ره كانی زوحاكدا بوو، به لام پاش كوژدانی زوحاك به لئن ده دن به شه بیان و پوو ده كه نه موسل ۱۶۶، له ویشدا تیكشكانیكی سه خت له سه ر ده ستی مه روانی

کوپی موحه مد ده بیټ به به شیان، هه روه ها له سالی (۱۲۸ک) دا یه کیک له
 سه رکړده کانی خه واریج به ناوی مه نسوری کوپی جمهور له پیزه کانیان
 جیاده بیټه وه و پوو ده کاته هه ریمی چیاکان ۱۶۷، مه نسور هیژکی توکمه ی
 خه واریجه کانی له ته کدا ده بیټ، به شیوه یه که ده توانیت زالبیټ به سه ر
 نه هاوهندو دهینه و هرو شاره کانی تری هه ریمی چیاکاندا ۱۶۸، ئه م ناوچه
 کوردیانه به رده وام سه رچاوه ی داهاتی بزوتنه وه کانی خه واریج بوون،
 له مکاته دا مه نسوریش ده توانیت ده سټیگریت به سه ر ئه و داهاتانه ی که
 گروپه کانی خه واریج ئیتر له ناوچه کوردیه کانددا ده ستیان ده که ورت، به لام
 دیسانه وه مه روانی کوپی موحه مد به ووردی چاودیږی ئاکارو
 جولانه وه کانیان ده کاته وه ۱۶۹، دوو اچار له ناوچه کانی لیواری پووباری
 دیجله دا بو ماوه ی شه ش مانگ گه مارویه کی توندیان ده دات ۱۷، له م کاته دا
 خه لکی موسل و کورده کانی ئه وی و ه ک بی لایه نیک و له دهره وه ی خه واریج
 خوځیان ناشکرا کرد بو ئومه وییه کان و برپاریاندا به هیج جوړیک دژیان
 نه وه سټن ۱۷۱، ئه م هه لویسته ش و ه ک باسکرا له نفوسی مه پوانه وه بیزار
 ده بیټ و ده لیت: ئه گه ر بگه م به خه لکی موسل ئه و دایان کوژم و له نژیان
 ده دم: ۱۷۲، چونکه مه روان زیاد له و هه لویسته ی چاوه پوانده کرد لیټیان و
 پی و ابو له به رهی ئه ودا ده جه نگین، به مجوره موسل بوو به بنکه یه کی
 خه واریجه کان بو دژیاته ی خه لافه ت و مه روان، هه ربویه خه لیفه ش گه مارویه کی
 توندی ئه و شاره پدا ۱۷۳، (ابن الکثیر) له م باره یه وه ده لیت: مه روانی کوپی
 موحه مد یه ک سال گه ماروی خه واریجه کانیدا، له و ماوه یه شدا هه موو به یانی و
 ئیواره یه ک لیټ ده کوشتن، ۱۷۴، له به رامبه ردا خه واریجه کانیش خنده قیان
 دروست کردبوو بو به رگریکردن له خوځیان ۱۷۵، تا له کوټاییدا مه روان
 فرمانی دابه یه زیدی کوپی هوبهیره ی والی عیراق جه نگ ده سټیټیکات له
 دژیان، ئه وه بوو له ناوچه ی (السن) * هه ردو لایه نی دژ به یه ک
 به شه پدین ۱۷۶، له مکاته دا ناوچه کوردیه کان وه کو سه رچاوه ی گیشتنی
 که ره سته ی جه نگ و جه نگاوه رانی خه واریج پوټی کاریگه ری له به رگریکردنی

خه‌واربجه‌کان ده‌بیت ۱۷۷، به‌لام له‌درژده‌ی فشارو‌جه‌نگانی به‌رده‌وام و بی‌پشوی ئومه‌وییه‌کاندا خه‌واربجه‌کان ناچار به‌تیکشکان ده‌کرین، ئیتر له‌سه‌ر داوای یه‌کیک له‌هاوه‌لانی شه‌بیان شاری موسل به‌جیده‌هیلن و پوو ده‌که‌نه شوینیکی تری دوره‌ده‌ست و ئارام که‌ئه‌ویش هه‌ریمی کوردنشینی شاره‌زورده ۱۷۸، دیاره‌ئه‌م نه‌خشه‌یه‌ش له‌وه‌وه‌بوو که‌شاره‌زوریه‌کان پێچه‌وانه‌ی هه‌لوێستی کوردانی موسل و جه‌زیره‌به‌رامبه‌ر به‌مه‌روان سه‌ختگیو نه‌یار بوون، ئه‌وه‌بوو له‌به‌ر ئه‌م هۆکاره‌بوو که‌هاورپێکه‌ی شه‌بیان داوای کرد و ووتی ئه‌ی ئه‌میری بڕواداران بواری ژیانمان ته‌سک بووه‌ته‌وه، با پووبکه‌ینه‌شوینیکی تر :: ئیتر پوویان کرده‌شاره‌زور، به‌لام شه‌بیان نه‌یتوانی له‌شاره‌زوریش بمینیت‌ه‌وه، په‌نگه‌هۆکاری ئه‌وه‌ش نه‌یاری خه‌واربجه‌کانی ئه‌وی بووبیت له‌ته‌ک شه‌بیاندا، چونکه‌ئه‌و کاتانه‌مه‌نسوری خه‌واربج له‌ناو شاره‌زوریه‌کاندا بوو، ئه‌م سه‌رکرده‌یه‌ش وه‌ک پیشتر ئاماژه‌ی بۆ کرا له‌کۆمه‌لی خه‌واربجه‌کانی جه‌زیره‌نه‌یارو دژبوو ۱۷۹، هه‌ربۆیه‌شه‌بیان به‌ناچاری پووی کرده‌عومان و دواتریش هه‌ر له‌سه‌ر ده‌ستی ئومه‌ویه‌کان له‌سالی (۱۲۹ک) دا کوژرا و کۆتایی هات به‌جولانه‌وه‌که‌ی، سه‌رچاوه‌کان سه‌باره‌ت به‌به‌جیه‌یشتنی هه‌ریمه‌کوردیه‌کان له‌لایه‌ن شه‌بیانه‌وه‌ده‌لین: نه‌مانه‌وه‌ی له‌شاره‌زوردا ده‌گه‌پێته‌وه‌بو گه‌یشتنی سوپای ئومه‌وییه‌کان بۆ ناوچه‌که‌:: ته‌نانه‌ت له‌عومانی‌ش وازیان لی نه‌هینا و له‌سه‌ر ده‌ستی (جلندی بن مسعود) ده‌کوژی، ئیتر پاش ماوه‌کانیشیان پوو ده‌که‌نه‌خوراسان و په‌یوه‌ندی ده‌که‌ن به‌جولانه‌وه‌ی عه‌باسیه‌کانه‌وه، که‌ئه‌وکات له‌دۆخی خۆ ئاماده‌کردن بوون بۆ پووبه‌پووبونه‌وه‌ی ئومه‌ویه‌کان ۱۸

باسى پىنجه م:

ئەنجام و كاريگه رىيە كانى

كوردو بزووتنە وەى خەوارىچ

خەوارىچە كان كاريگه رىيە كى زۆريان لە ناو كوردە كاندا بە جى ھىشت، بە جورىك پەيوەندىيە كانيان تەنھا بە بلاوبونە وەى مەزھە بە كەيان لە ناو كورددا كۆتايى نەھات، بە لگو بە شدارىيە كى كردارە كىشيان ھەبوو لە زۆربەى بزووتنە وە كانى خەوارىچدا، ئەوان ھىزى مۆيى كوردە كان، مەچە كى بە ھىزى تەواوى شۆرشە كانيان بوو ۱۸۱، كورد بەردەوام لە دژى ئۆردووى خەلىفە و والىە كانى ناوەنددا پۆلى گەورەى گۆرانە كانيان دەبينى، ديارە ئەم بە شدارى كردنەش سەرەپاي ھۆكارە كلتورى و كۆمەلەى و سياسىيە كان بە شىكى لە بپوا بوونيانە وە بوو بە مەزھەبى گرۇپە جياوازە كانى خەوارىچ، چونكە ئەو بىر كوردە وەيان لە زۆرىك لە ناوچە كوردىە كاندا وەكو مەزھەبىكى ژيانى پۆزانەى خەلكى بلاو بوو بوويە وە، بۆنمونه بە زۆرىكى ناوچە كوردىيە كانى دەوروپەرى موسل گوتراو وولاتى شورائە كان ۱۸۲، ھەروەھا ئەم مەزھەبە لە ناو خەلكى شارى داقوق كە شارىكى سەر بە ھەرىمى جەزىرە يە بلاوبويە وە بوو بە بنگە يەك بۆ ھىزى مۆيى خەوارىچە كان، چونكە زۆرىنەى لاوانى ئەوى لە دەوريان كۆبونە وە ۱۸۳، ئەم بلاوبونە وە يەى بىرى خەوارىچ تەنھا كوردنە كرابويە وە لە ناو كوردە كانى ھەرىمى جەزىرە دا ۱۸۴، بە لگو لە چەندىن شوئىنى ترى وەك ھەندىك لە ناوچە كانى ھەرىمى چياكان و ئازەربايجاندا وەكوو بىروياو وە بوونيان ھەبوو، بە لام بە شىوە يە كى سەرەكى ھەرىمى جەزىرە بىروياو وە پى خەوارىچ و مەزھەبە كەيانى لە خوگرتبوو ۱۸۵

ئەگەر نا لە ناو ھۆزە كوردیەكانى ھەرىمى چياكانىشدا ھەك ھەرىمى جەزىرە بۆچوونى ھەندىك كورد بۆچوونىكى خەوارىجیانە بوو، ديارە پاکیستان و کاریگەرى بیرى خەوارىج لە ناو كوردەكان بەمجۆرە، دەگەرأیه وە بۆئە پڕۆژە دادپەروەرییەى كە بانگەشەیان بۆ دەکرد، بەلام لە پاستیدا و بەشیۆەیهكى كردهارى بۆچوونەكانیان لە پڕۆژە دیموکراسییەكانیاندا دۆراندیان، ئەم پڕۆژەیه كە دەیانویست بیکەن بە ئەلەرناتیفك بۆ كیشەى ئیمامەت لە ناو ژيانى سیاسى موسولماناندا، چونكە دیاردەى دووبەرەكى بوو بویە مۆركى پێكخستەنەئینی و ئاشكراكانیان، لە لایەكى ترەو توندپەوى لە بپیارو بیروپاكانیان مۆركى ئازادى و دیموکراسى كالكردبویەو ۱۸۶، ھەروەھا زیادەپەوى كەردنیش لە ھوكمە شەریەكاندا پویەكى تری شكستى پڕۆژەكەیان بوو ۱۸۷، ھەرچۆنێك بێت شكست و دۆرانی بزوتنەوەكان و نەبوونی كیانىكى سیاسى بۆ مومارەسەى بیرو پاكانیان، نەبوویە ھۆكارى دروستنەكردنى کاریگەرى لە سەر دەولەت و خەلكى چەوساوى ژێر دەستى دەولەت، ھەر لەكاتى دروستبوونی ئەم پارتە سیاسى و مەزھەبییەو و لە ئاكامى كیشە سەرەتایینەكانى دەولەتى خەلافەتدا، توانى ببێتە زەمینەىك بۆ بەشخوێ و چەوساوەكانى دەولەت و کاریگەرییەكى تەواوى ھەبوو لە دروستبوون و فراوان بوونی بازەكانى بەرھەلستكارى سیاسى و ئابورى و كۆمەلایەتیەكانى دژ بە سیاسەتى ھەقیرانەى دەولەت ۱۸۸، ئەو ھەبوو شەپۆلەكانى ئاپەزایی بەردەوام فراوان و توند تر دەبوون ۱۸۹، بەشیۆەیهك بە دیزایی سەردەمى ئومەوییەكان زیاد پەرەیان دەسەند، بەلام ئەو ئاكوکییەى لە بیروباوەرە پەسەنەكانیانەو پەیدا بوو، بەھۆى لاوازبوونی بزوتنەوەكەیان، چونكە ئاكوکی لە بنەما سەرەکیەكانى فیکریاندا پەنگدانەو ھى لەسەر بارى سەربازى و سیاسیان ھەبوو، ھەر ئەمەش وایکرد لەو بارانەو ھى دژى یەكترى دەوستان، بەلام لەگەڵ ئەو ھەشدا زۆر جار دوو ئمپرا تۆریەتى بە دەستەلاى دنیای ئەو پۆزگارەیان دەھێنا بە سەرچۆك، كە مەبەستمان ئومەوى و عباسیەكانە ۱۹، بەلام پەرتەوازمى گەورەترین

ھۆكاری شكست و سیمای بزوتنه و هكانیان بوو، به تایبته تی له سهرده می ئومه ویه کاندای ئه م دیارده یه بوو به هاندهریکی تری شکستیان، به جۆریک نه یان توانی که لک له پهرته وازه یی ئومه ویه کان وهریگرن، چونکه له پۆژانی سهره تادا هه موو ده ولته یه ک بوو، به لام ئومه ویه کان دهمارگریی عهره بایه تییان سهره تاکانی پهرته وازه یی دیاری کرد، لیبره وه بانگه شه ی عه له ویه کان و عه باسیه کانیش به کاریگر به نه ریتی دهمارگریانه ی ئومه ویه کان بوو بوونه هه لگری تقوی دووبه ره کی ۱۹۱، به جۆریک له سهرده می عه باسیه کاندای دهرکه وت چون بهر بوونه یه کتری، دهریشکه وت ئه و پۆژانه ی شانبه شانی یه کتری له سه نگردا بوون بۆ پووخانی ئومه ویه کان چه نده نیه ت و نیازی تاریکیان دژ به یه کتری هه شار دابوو.

ئیمه ده لئین بزوتنه و هکانی کوردو خه واریج کاریگری و ئه نجامی خوین هه بوو، به لام نه ریتی پهرته وازه یی که کلتوری زالی ده ولته ت و سیاسه تی ئومه ویه کان بوو گه وریی کاریگریه کانی ته سکرده وه ۱۹۲، به لام چه ند ھۆکاریک له موماره سه ی سهرانی ئومه ویدا کاریگری کوردان و خه واریجیان به به رده وامی و زینوویه تی ده هیشته وه، له وانه ش دوورکه وتنه وه ی ئومه ویه کان بوو له بیروویا وه په کانی ئیسلام، چونکه دوورکه وتنه وه له بنه ماکانی ئیسلام ھۆکاریکی سهره کی بوو بۆ هه لگه پانه وه ی گه لان و بانگه شه کردنه و یان بۆ ئیسلامی پاسته قینه ۱۹۲، ئه و ئیسلامه ی له سیاسه تی نه ژادی بنه ماله ئومه ویدا و له هه لسوکه وت له گه ل عه ره ب و ناعه ره به کاندای هه یچ ئه رزشیکی نه مابوو ۱۹۴، به مجۆره چالاکی خه واریجه کان له کۆتایی سهرده می ئومه ویه کاندای له ناوچه کانی عیراق و سوریا و ههریمی جه زیره و خوراسان و ههریمی چیاکاندا زه مینه یان بۆ پیکخستنه کانی عه له وی و عه باسیه کانیش خوشکرد ۱۹۵، ئه و پیکخستنه ی به شیوه یه کی به ده وام له ناوچه کانی پۆژهلای خه لافه تدا بوونیان زیندو و راده گیرا، به مه ش ده گه ینه ئاکامیک که خه واریجه کان و کورد نه خشیکی گه وریان بوو به رژه وهنده ی عه باسییه کان کیشا ۱۹۶، ئه وانیش سیاسه تیکی ژیرانه یان بۆ پاکیشانی نه یارانی ئومه وی

گرتەبەر، كەچى لە دوایشدا ھەمان ئاكامى ئومەويەكان بەسەر كوردوخەوارىجدا شكايەو، ھەربۆيە كوردو خەوارىج لە گەمەكانى پووخانى ئومەويەكاندا تەنھا مەقاشى دەستى عەباسىيەكان بوون، ھەروەكو چۆن عەلەويە ئامۆزاكانىشىيان كرابوون بەھەمان مەقاشى دەستى عەباسىيەكان، ئىتر سەرئەنجامى بزوتنەو ھەمانى خەوارىج پاستە سەركوتكرانى ھەموويانى بەدوادا ھات، بەلام دەولەتى خەلافەتيان لەبىرى دۆژمنە پاستەقىنەكانيان بىردەو، بۆ خۆشيان ھىچ سودىكى نەبوو، ھەرچۆنك بىت كاريگەريبيان لەسەر ناوچە كوردىيەكان بەجى ھىشت و بىرى خەوارىج وەك مەزھەبىك لە پىشەى خەلكى ئەویدا مايەو، بەتايبەتى لە ھەرىمى جەزىرەدا ۱۹۷۱، بە جۆرىك ئەو كوردانە لە سەردەمى عەباسىيەكانىشدا بەشىۆەيەكى بەرچاواو لەو ناوچانەدا بزافى خەوارىجيان زىندووكردەو ھەروەكوپىكى نوئۆ تىكۆشانىكى گەورەترەو بەرەنگارى دەولەتى نوئيۆونەو ۱۹۸، چونكە بزوتنەو ھەمان تەنھا شكست بە پاپەرىنەكانيان دەھات، ئەگەر نا بىرى مەزھەبىيان ھەر لە دەروونى خەلكى دەمايەو ۱۹۹، كە ئەمەش لەگەڵ بچوكتىن زەمىنەدا خواستى سەرھەلدانى دەھىنايەو ھەمان، پووخانى ئومەويەكانىش كە دۆژمنى سەر سەختى خەوارىجەكان بوو، يارىدەرىكى باش نەبوو بۆ زياد بونى بىرى خەوارىج، چونكە خەوارىجەكان خۆيان كرده قورىانى مراندنى ئومەويەكانو عەباسىيەكان ھاتنە سەر دەور، عەباسىيەكانىش ھەمان تىزىيان بۆ خەوارىج و بىرو بۆچونەكانيان ھەبوو، چونكە لەو فەراغە سياسىيەى دەسەلاتگرتنە دەستى عەباسىيەكاندا ھىچ بوارىك بۆ مومارەسەى سياسىى خەوارىجەكان كەلكى لىۆەرنەگىرا، بەلام خەوارىج وەكو بىر ھەرمانەو ھەروەكو كوردانىش ھەر كاريگەر بوون پىيان، ھەرچەند كەوا كورد لە پىزەكانى عەباسىيەكانىشدا لەخزمەتو بەكارھىناندا بوون، ئەو ھەتا لە كۆتايى سەردەمى ئومەويەكانىشدا تىپوانىنى شوپىنىكى وەكو ھەرىمى جەزىرە تىپوانىنىكى خەوارىجيانە بوو، ھەربۆيە سەركوتكرانى بزوتنەو ھەمان ماو ھەيكى كاتى بوو، بەلكو بۆ دوو ھەجار لە سەردەمى عەباسىيەكاندا لەسالى (۱۲۵ك/ ۷۵۲ز) دووبارە سەريان

هه‌لدايه وه ٢...، نه‌مه‌ش ئه‌و گريمانه‌يه ده‌سه‌لمينيت كه ئومه‌ويه‌كان نه‌يانتوانی پو‌جی خه‌واريج له‌نێو نفوسی خه‌لكدا بكوژن، به‌لام توانيان سه‌ره‌لدانه‌كان و سه‌ركره‌كانيان بكوژن، چونكه ئه‌م بېروباوه‌په به‌شيوه‌يه‌كی نه‌يتنی له‌ ناو خه‌لكدا هه‌ر مابوو، كه‌واته هه‌له‌يه وا بزانريت له‌ سه‌رده‌می دواين خه‌ليفه‌ی ئومه‌وييدا بزووتنه‌وه‌كاني خه‌واريج كو‌تاييان هات ١،٢، به‌لكو كارىگه‌رييه‌كاني ئه‌و هه‌يزه‌ بوو ده‌وله‌تى خه‌لافه‌تى له‌ پو‌ژه‌لات بێ ناگا كردوو فرسه‌تى ده‌وله‌تێكى ترى هه‌نايه‌ گو‌پێ، هه‌روه‌ك چو‌ن خاوه‌نى (الاخبار الدوله‌ العباسية) ده‌لى: ده‌ركه‌وتنى بانگه‌وازی عه‌باسيه‌كان به‌ هو‌ی سه‌رقا‌لى مه‌روان بوو به‌ جه‌نگی خه‌واريجه‌وه، كه‌ هه‌ريه‌ك له‌ زوحاك و شه‌بيان پو‌لتيان بينی تيايدا: ٢،٢، كه‌واته‌ راسته‌ ئومه‌ويه‌كان كو‌تاييان به‌پا‌هه‌په‌ينه‌كاني خه‌واريج هه‌نا بو‌ ماوه‌يه‌كی كاتى، به‌لام ئه‌وه‌وله‌يان له‌سه‌ر حسابی پووخانى خو‌يان بوو.

ئه‌وه‌ی له‌م ئه‌نجامه‌دا گرنگ بێت ئه‌وه‌يه، كه‌ خه‌واريجه‌كان هه‌يزه‌كى تريان هه‌نايه‌ سه‌ركار كه‌ دو‌ژمنانه‌تر له‌ بېروباوه‌پوو پو‌ژه‌ ديموكراتيه‌كانيان ده‌پروانى ٢،٣، ئه‌وه‌تا يه‌كه‌م كاردانه‌وه‌ی ئه‌م دو‌ژمنايه‌تیه‌ش له‌سالى (١٣٥٢/ك ٧٥٢ن)دا به‌ هه‌لگه‌رسانى پا‌هه‌په‌ینی نو‌ی له‌ جه‌زيره‌دا بوو ٤،٢، دياره‌ روزه‌ی ئه‌و كاردانه‌وه‌ش ديسانه‌وه‌ كورده‌كان بوون، به‌لام ئه‌مجاره‌يان وه‌ك چو‌ن خو‌ينپه‌ژى و بې‌دادى گه‌لانى ناعه‌ره‌ب بوو به‌هو‌ی له‌ ناوچوونى ئومه‌ويه‌كان و سه‌مه‌كاريه‌تيان له‌ مي‌ژوودا سه‌رپا‌هه‌وه، كه‌چى ئه‌مجاره‌يان هه‌يزى خه‌واريجه‌كان و كاردانه‌وه‌كانيان نه‌يانتوانی ئه‌و قه‌لاى سه‌مه‌هه‌ بپووخه‌ن ٥،٢، كه‌ خو‌يان بنياديان نابوو، كوردیش ئه‌تر له‌و سه‌رده‌مه‌دا مليان دا بو‌ چه‌ندین مه‌رئيشينى دروستكراوى ژي‌ر كه‌يفى عه‌باسيه‌كان و پو‌ژه‌ی دژايه‌تى كردنى ده‌وله‌ت و پشگه‌ريکردنى خه‌واريجيان كا‌لتر كرده‌وه، ئه‌مه‌ش هه‌ركارىكى له‌ نێوچوون و نه‌بوونى كيانێكى سياسى بوو بو‌ خه‌واريج و شو‌يته‌وتوانى باوه‌ركانيان به‌دریژاى حو‌كومرانی ده‌سه‌لاته‌كاني خه‌لافه‌تى ئه‌سلامى.

په راویزه کانی به شی سیته م

۱. مردوخ ایت الله محمد: سهرچاوه ی پیشوو، ۴۸۷.
۲. منصور مخدوم: اهمیت کردو کردستان در ادوار تاریخی ایران، کتابخانه ملی، تهران، چاپ ۱۳۸۲، ۶۸۷.
۳. البلاذری: فتوح البلدان، ج ۱، لا ۲۳۴.
۴. سهرهنگ عهبدولواحد: کوردو نیشتمان که یان، وه رگپړانی بق فارسی سه لاهه دین عه باس، چاپی به که م، ۲، ... ۴۱۷.
- هه سه ن ئه رفه غ: کورده کان لیکولینه وه به کی میژوویی سیاسی، وه رگپړانی سهردار محمد، سلیمانی، ۲، ... ۱۸۷.
- فائزه محمد عزت: سهرچاوه ی پیشوو، لا ۱۱۷.
- * به ره له سترکاریه کانی کورد دژی خه لافه تی ئومه وی له باسه کانی تردا لینیان ده دویین، له م به شه دا ته نها پووی هاریکاری کوردو ده وله تی خه لافه ته ده خهینه پوو.
- * الخرز: هوزیکسی گه وره ی به په چه له ک تورکمان بوون، ولایه ته که یان ده که وته پشتی (باب الابواب)، بروهانه : (القزوينی : سهرچاوه ی پیشوو، لا ۵۸۴).
۷. فائزه محمد عزت: سهرچاوه ی پیشوو، لا ۱۶۲.
- * الوهرانی بریتیه له نازناوی الشیخ رکن الدین محمد بن محمد (ت ۵۷۵هـ / ۱۱۷۹م)، خاوه نی منامات الوهرانی و مقاماته و رسائله.
- * به زیدی کوپی موعاویه که (ابو خالد الاموی) یشیان پیده وت، له سالی ۲۶ک له دایک بووه، کوپی موعاویه ی کوپی نه بو سوفیانه و له پاش بابی سالی (۶۱ - ۶۴)ک هوکومرانی ده وله تی ئومه ویه کانی کردووه بروهانه : (السیوطی : تاریخ الخلفاء، لا ۲۲۴).
۸. وه رگپړاوه له فائزه محمد عزت: سهرچاوه ی پیشوو، لا ۱۲۷.
۹. یاقوت الحموی: سهرچاوه ی پیشوو، ج ۲، لا ۲۷۵.
۱۰. ابن القيم: الامامة والسياسة، ط ۳، مطبعة مصطفى البابي، ۱۹۶۲، لا ۱۳۹.
- * ئالوده بوونی کوردان به بقوونی هه ندیک له میژوونوسان بق نه م خه لیفه یه ده که پښته وه بق نه وه ی که دایکی کورد بووه هه روه ها له سهرده می والیه تیشیدا له جه زیره به تیکه لی کز مه لایه تی و ئاکاری سیاسیه ی له که ل کوردان راهاتووه، چونکه پیش بوون به خه لیفه له جه زیره و ئه رمینیا دا والی بووه (ابن الکثیر : سهرچاوه ی پیشوو، ج ۱، لا ۴۶) محمد امین زکی: کوردو کوردستان، لا ۱۲۷.

۱۱. فائزه محمد عزت: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۱۲۸.
۱۲. مه‌ردوخ: سەرچاوه‌ی پیشوو، ۱۲۷.
۱۳. فائزه محمد عزت: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۱۲۸.
۱۴. الطبری: سەرچاوه‌ی پیشوو، ج ۶، لا ۱۶۵.
- * هه‌کاری شارێکی کورد نشینی سەر به‌هه‌ریمی جه‌زیره‌یه‌و سەر به‌شاره‌کانی موسلی نه‌و
سهرده‌مه‌ بووه (فائزه محمد عزت: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۴).
- * جۆله‌میرگ شارێکه‌ له‌ باشوری هه‌کاریدا: (شوان عوسمان: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۴).
۱۵. سعید الدیوه‌چی: الیزیدی، دارالکتب، الموصل، ۱۹۸۲، لا ۸۶.
۱۶. الطبری: سەرچاوه‌ی پیشوو، ج ۶، لا ۲۹.
۱۷. زین کوب: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۱، ۵.
۱۸. منصور مخدوم: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۶۸.
- * حولان شارێکی گه‌ره‌ی کورد نشین بووه، ده‌که‌وێته‌ هه‌ریمی چیاکانه‌وه‌و سنوری
ئه‌م هه‌ریمه‌ له‌ عێراق جیا ده‌کاته‌وه‌، ئه‌م شاره‌ له‌ پاش جه‌له‌ولا فه‌تح کراوه: (یاقوت
الحموی: سەرچاوه‌ی پیشوو، ج ۲، لا ۲۹).
- * ماسبزان شارێکی کوردنشینی سه‌ربه‌هه‌ریمی چیاکانه‌و ده‌که‌وێته‌ نزیک سه‌روانه‌وه‌
شوان عوسمان مسته‌فا: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۶۶.
- * موتره‌فی کوپی موغه‌یره‌ی شوعبه‌ یه‌کێک بوو له‌ سه‌ردارانی بزووتنه‌وه‌ی خه‌واریج له‌
سهرده‌می خه‌لیفه‌ عه‌بدوله‌لیکی کوپی مه‌رواندا، ئه‌م سه‌رکرده‌یه‌ی خه‌واریج جاری
واهه‌بووه‌ پۆژئاوای هه‌ریمی چیاکانی له‌ ژێر ده‌ستدا بووه، که‌ناوچه‌یه‌کی کورد نشینه،
موتره‌ف یه‌کێک بوو له‌ کوپانی موغه‌یره‌، ئه‌وانه‌ی هه‌جاج بق ئه‌وه‌ی پێگه‌ی به‌زی
باوکیان به‌زیندویی پابگرێت هه‌میانێ کرده‌ به‌رپرسی شاره‌کانی ژێر هوکمه‌پانی خۆی،
به‌تایبه‌تی کردنیه‌ به‌رپرسی مه‌دائین و هه‌مه‌زان، به‌لام موتره‌ف له‌گه‌ڵ زیاده‌بونی
هه‌یمه‌نه‌و بزووتنه‌وه‌ی خه‌واریج په‌یوه‌ندی له‌ ته‌که‌ هه‌جاج تێک ده‌چێت و په‌یوه‌ندی ده‌کات
به‌بزووتنه‌وه‌ی خه‌واریجه‌وه‌، له‌ دوايشدا ده‌رکه‌وت که‌ په‌یوه‌ندی له‌ ته‌که‌ شه‌بییی خه‌واریجدا
هه‌بووه: (ابن الاثیر: سەرچاوه‌ی پیشوو، ج ۴، لا ۲۶).
۱۹. ابن الاثیر: سەرچاوه‌ی پیشوو، ج ۴، لا ۶۳.
- * هه‌مه‌دان شارێکی زۆر کۆنه‌و ده‌که‌وێته‌ پۆژه‌لائی هه‌ریمی چیاکانه‌وه‌: (الاصطخری
سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۱۱).
۲۰. ابن الاثیر: سەرچاوه‌ی پیشوو، ج ۴، لا ۶۳.
۲۱. منصور مخدوم ک سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۶۸.

* خه ریتی کوپی راشید پیتناسیتی ناینی و فیکری دیاریکراوی نه بوو، زورجار هاریکاری خه لافته تی ده کردوو دواچاریش لئی یاخی ده بوو، له کوتايشدا وه کو سهرداریکي خه واریج ده رکه وت (نایف معروف: سهرچاوه ی پیشوو، لا ۱۲۰)، هه روه ها مه سعودی ده لی راشید له ته كه ۳۰۰ له شوینكه وتوانی ده بینه مه سیحی: (المسعودی: سهرچاوه ی پیشوو، لا ۴، ۸)

۲۲. الطبری: سهرچاوه ی پیشوو، ج ۶، لا ۶۵

* زیاد بن ابیه ناوی بابی نه ناسراوه بویه به کوپی بابی ناسرابوو، دایکی ناوی سومیه بوو، هه روه ها به زیاد ی کوپی نه بو سوفیان ناوی هاتوو، له سالی ۴۵ كه بووه ته والی به سره، له سالی ۵۳ كه کوچی دوا یی کردوو: (ابن الکثیر : سهرچاوه ی پیشوو، ج ۷، لا ۳۱۵).

۲۳. ابن الکثیر : سهرچاوه ی پیشوو، ج ۷، لا ۳۱۵.

* راهرمز شاریکه له شاره کانی هه ریمی نه هواز و کوردی تیا ده ژی (شوان عوسمان موسته فا: سهرچاوه ی پیشوو، لا ۷۲).

۲۴. نایف معروف : سهرچاوه ی پیشوو، لا ۱، ۱.

* خه راج بریتیه له و سیستمه ئابوریه ی که ده ولته تی خه لافته به سر زه ویه کشتوکالیه کاندای جیبه جیتی ده کرد (طارق حه سن هه مه وه ندی: پوخته ی فیه ی شه ریه ت به به لگه ی قورئان و سوننه ت، لا ۲۴۱).

۲۵. نایف معروف: سهرچاوه ی پیشوو، لا ۱، ۱.

۲۶. ابن الکثیر : سهرچاوه ی پیشوو، ج ۷، لا ۳۱۶.

۲۷. نایف معروف: سهرچاوه ی پیشوو، لا ۱، ۱.

۲۸. منصور مخدوم: سهرچاوه ی پیشوو، لا ۶۸.

* سه بارت به بلاء و بوونه ی ئاراسته کانی خه واریج له دوای جهنگی نه هره وان، بروه نه خشه ی پاشکوی ژماره ۱.

۲۹. ابن الاثیر : سهرچاوه ی پیشوو، ج ۳، لا ۱۸۷.

۳۰. فائزه محمد عزت: سهرچاوه ی پیشوو، لا ۸، ۱.

۳۱. ابن الاثیر : سهرچاوه ی پیشوو، ج ۳، لا ۱۸۷.

۳۲. لطیفه البکای : سهرچاوه ی پیشوو، لا ۵۳.

۳۳. البلاذری : انساب الاشراف، ج ۲، لا ۴۸۲.

۳۴. هه مان سهرچاوه، ج ۲، لا ۴۸۲.

۳۵. ابن الاثیر : سهرچاوه ی پیشوو، ج ۴، لا ۱۸۷.

۳۶. لگیله البکاری: هه مان سهرچاوه، لا ۵۳.

٣٧. هه‌مان سه‌رچاوه، لا ٥٢.
٣٨. لطيفة البكاوى سه‌رچاوه‌ى پيشوو، لا ٥٣.
٣٩. البلاذرى: سه‌رچاوه‌ى پيشوو، ج ٢، لا ٤٨٢.
- * بندنجين (مه‌نده لى) شارىكى كۆنى ناسراوه له نزيك نه‌هه‌رواندايه: (ياقوت الحموى: سه‌رچاوه‌ى پيشوو، ج ٢، لا ٤٩٩).
٤٠. ابن الاثير: سه‌رچاوه‌ى پيشوو، لا ٤، ج ٤، لا ١٨٧.
٤١. ابن جياط: تاريخ خليفه، ج ٢، لا ١٨١.
٤٢. لگيفه البكاوى: سه‌رچاوه‌ى پيشوو، لا ٥٤.
٤٣. ابن الاثير: سه‌رچاوه‌ى پيشوو، ج ٣، لا ١٨٧.
- * سه‌بارت به‌م بزوتنه‌وه‌يه سه‌رچاوه‌كان هه‌چ زانياره‌كيان نه‌داوه.
٤٤. لطيفة البكاوى: سه‌رچاوه‌ى پيشوو، لا ٥٣.
٤٥. هه‌مان سه‌رچاوه، لا ٦٢.
- .. دارا شارىكه ده‌كه‌ويته نتيوان ماردىن و جه‌زيره‌وه: (ياقوت الحموى: ج ٢، لا ٤١٨).
٤٦. الدينورى: الاخبار الطوال، لا ١٥٤.
- * فروه‌ى كورپى نه‌وفه‌ل له ديارترين سه‌ركرده‌كانى خه‌واريجه له دواى جه‌نگى نه‌هه‌روان له ته‌ك .. له شوپىنه‌وتوانى له عه‌بدوللا جياده‌بنه‌وه‌و پوده‌كه‌نه مه‌نده لى: (الدينورى: سه‌رچاوه‌ى پيشوو، لا ٢١).
٤٧. هه‌مان سه‌رچاوه، لا ٢١..
٤٨. ابن الاثير: سه‌رچاوه‌ى پيشوو، ج ٢، لا ١٩٧.
٤٩. الطبرى: سه‌رچاوه‌ى پيشوو، ج ٥، لا ٣٢.
- .. هه‌مان سه‌رچاوه، ج ٥، لا ٨٦.
٥١. احمد ميرزا: سه‌رچاوه‌ى پيشوو، لا ١٥.
- * حولان شارىكى گه‌وره‌ى كۆنه ده‌كه‌ويته سنورى هه‌رىمى چياكانه‌وه،
٥٢. الدينورى: سه‌رچاوه‌ى پيشوو، لا ٢١..
٥٣. هه‌مان سه‌رچاوه، لا ٢١.
٥٤. هه‌مان سه‌رچاوه، لا ٢١..
٥٥. محمد امين زكى: تاريخ السليمانيه، بغداد، ١٩٥٩، لا ٣١.
٥٦. ابن الاثير: سه‌رچاوه‌ى پيشوو، ج ٢، لا ٤٩.
٥٧. اليعقوبى: سه‌رچاوه‌ى پيشوو، ج ٢، لا ٢١٧.
٥٨. هه‌مان سه‌رچاوه، ج ٢، لا ١٩٣.
٥٩. ابن الاثير: سه‌رچاوه‌ى پيشوو، لا ٣، ج ٤١..

- .. ٦. هه مان سه چاوه، ج ٣، لا ٤١..
٦١. الطبری : سه چاوهی پیشوو، ج ٥، لا ١٦٦.
٦٢. ئارشناک پۆلادیان: کورد له سه چاوه عه ره بیه کاند، لا ٤٣.
٦٣. ابن الاثیر : سه چاوهی پیشوو، لا ٢، ٦.
٦٤. ئارشناک : سه چاوهی پیشوو، لا ٤٣.
٦٥. لطیفه البکاوئ : سه چاوهی پیشوو، لا ٥٨.
٦٦. کامه ران بابازاده: کوردو نه ته وه ئیسلام، گوڤاری رابوون، ژ ٢، سلیمانی، ١٩٩٩، لا ٥٣٧.
٦٧. احمد میرزا : لا ١١٦.
٦٨. ابن الاثیر : سه چاوهی پیشوو، ج ٣، لا ٢٢٤.
- * ماه الکوفه (الدینور) یه کێک بووه له پایته خته دێرینه کانی ساسانیه کان، له م ده فهرده دا دوو پایته خت هه بووه، که بریتی بوون له کرماشان و دهینه وه، که هه ردووکیان ده که ونه هه رێمی کوردنشینی چیاکانه وه: (شوان موسته فا عوسمان سه چاوهی پیشوو، لا ٥٨) .
- * ماه البصره (نهاوئد) ئه م ئاوه هه موو شاره کانی نه ماوه ئند له هه رێمی چیاکان و بروجرد له لورستان ده گرێته وه : (هه مان سه چاوه، لا ٥٦)
٦٩. احمد میرزا : سه چاوهی پیشوو، لا ١١٦.
٧. الخریوطلی : سه چاوهی پیشوو، لا ١٣..
- * حیان بن حیبان سلمی یه کێکه له سه رکرده یه که مینه کانی خه واریج که له ماوهی فهرمانه وایه تی ئومه ویه کاند، سه رکردایه تی سه ره له ئدانه کانی کوردوو (فاروق عمر : تاریخ الخلیج العربی فی العصور الاسلامیه، لا ١، ١) .
- * ره ی ئه م شاره به دایکی ولاته کان به نێوانگه و له به رزترین شاره کانی هه رێمی چیاکانه : (یاقوت الحموی : سه چاوهی پیشوو، ج ٣، لا ١١٦) .
٧١. نایف معروف : سه چاوهی پیشوو، لا ١٢..
٧٢. الطبری : سه چاوهی پیشوو، ج ٧، لا ١٨١.
- * عه بدوله لیکێ کوپی مه روان کوپی ئه بو عاصی نه وهی ئومه یه یه، سالی ٢٦ ک له دایک بووه، هه ر له سه رده می خه لافه تی بابیدا کراوه به وهی له عه د، له سه رده می خه لافه تی خۆشیدا ولات پیشووی و نا ئارامی دایگر تبویه وه: (السیوگی سه چاوهی پیشوو، ٢٢٧).
٧٣. ابن الاثیر : سه چاوهی پیشوو، ج ٤، لا ٣٩٤.
٧٤. سعید الدیوچی: تاریخ الموصل، المکتبه الوکئیه ببغداد، بغداد، ١٩٨٢، ج ١، لا ٤٦٧.

* سه‌فاریه‌کان گروپ‌نکی تایبه‌تی خه‌واريجنو خاوه‌نی بیروباوه‌پی جیاوانن له‌وانی تر، ناوه‌که‌یان ده‌که‌پێته‌وه بق زیادای کۆپی نه‌سه‌ر، یاخو هه‌ندیک پێیان وایه ناوه‌که‌یان له‌وه‌وه هاتووه که گوايا له‌به‌ندایه‌تیدا زه‌رد بووبوون: (البغدادی: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، لا ۷۷).

۷۵. ابن کثیر : سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ج ۸، لا ۱۲.

۷۶. نایف معروف: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، لا ۱۶۳.

۷۷. الطبری : سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ج ۶، لا ۲۱۵.

۷۸. لطیفه‌ البکاو: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، لا ۱۸۴.

۷۹. سعید الدیوچی: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، لا ۴۶.

۸. هه‌مان سه‌رچاوه، لا ۴۸.

۸۱. الطبری: : سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ج ۶، لا ۲۱۶.

۸۲. هه‌مان سه‌رچاوه، ج ۶، لا ۲۱۶.

۸۳. لطیفه‌ البکاو: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، لا ۱۸۵.

۸۴. الطبری: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ج ۶، لا ۲۱۸.

۸۵. لطیفه‌ البکاو: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، لا ۱۸۶.

۸۶. ابن الاثیر: : سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ج ۴، لا ۴۲.

* المدیج: گوندیکه له‌نیوان موسڵو عێراقی عه‌ره‌بیدایه: (یاقوت الحموی: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ج ۷، لا ۴۱۵).

۸۷. سعید الدیوچی: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ج ۱، لا ۴۷.

۸۸. لطیفه‌ البکاو: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، لا ۱۸۹.

۸۹. ئارشناک بالادیان: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، لا ۴۶.

* دسکره : شارنکی ئۆد ئۆیرنه‌وله ره‌شه‌خاکی عێراقدايه : (الاصطخری: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، لا ۸۵).

۹. ابن الاپیر : سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ج ۹، لا ۱.

۹۱. الیعقوبی: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ج ۲، لا ۲۷۴.

۹۲. الطبری: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ج ۶، لا ۱۳۲.

۹۳. نایف معروف: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، لا ۱۶۴.

۹۴. ابن الاپیر : سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ج ۶، لا ۸۱.

۹۵. محمد جه‌میل یۆڤه‌بیانی: خانه‌قین له‌ میژوودا، گۆفاری کۆپی زانیاری عێراق، به‌رگی

۱۸_ ۱۹، بغداد، ۱۹۸۸، لا ۳۳۴.

۹۶. الطبری: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ج ۶، لا ۲۲۵.

۹۷. ابن الاثیر: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ج ۴، لا ۶ - ۶۱.

۹۸. نایف معروف: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، لا ۱۶۸.

۹۹. کارل بروکلمان: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، لا ۱۴۴.

- * ره‌چه‌له‌کی مه‌سیحیه‌کان و بلاؤکردنه‌ره‌ی نه‌و ئایینه ده‌که‌رته‌وه بۆ ناوه‌پاستی سه‌ده‌ی یه‌که‌م و سه‌ده‌ی دووه‌می زاینی، به‌تایبه‌تی له‌ پۆرژه‌لانی دیجله‌و شاری هه‌ولێر و هه‌ری می جەزیره‌دا: (شوان موسته‌فا عوسمان: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ۱۱۷۷).
۱۰۰. موصلح موسته‌فا جه‌لالی: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ۱۸۱۱.
۱۰۱. لگیفه‌ البکاوی: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ۲۱۱.
- * به‌هلول ناسرابوو به‌ (الکثارة)، سه‌رکرده‌یه‌ک بوو له‌هۆزی شه‌بیانی عه‌ره‌بی که له‌ موصل نیشه‌جێبوو بوو: (سعید الدیوچی: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ۴۹۷).
۱۰۲. لطیفه‌ البکاوی: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ۲۱۱.
۱۰۳. علی حسن خریوگلی: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ۲، ۴۷.
۱۰۴. سعید الدیوچی: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ج ۱، ۴۹.
۱۰۶. الطبری: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ۱۳۲۷.
۱۰۵. الطبری: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ج ۷، ۱۳۷. "ابن خلدون: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ج ۲، ۱۶۳.
۱۰۶. سعید الدیوچی: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ۴۹۷.
۱۰۷. الطبری: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ج ۷، لا ۱۳۲.
- * کحیل شارێکه ده‌که‌وێته سه‌ر ڕوباری دیجله، له‌نیوان هه‌ردو زێدایه‌و ده‌که‌وێته سه‌رووی تکریته‌وه، ئیستا شوێنه‌واری نه‌ماوه.
۱۰۸. سعید الدیوچی: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ۴۹۷.
۱۰۹. وه‌رگیراوه له‌ فائزه محمد عزت: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، لا ۱۱۴.
- * کفرتوئا شارێکی گه‌وره‌ی جەزیره‌یه ده‌که‌وێته نیوان داراو راس العین.
۱۱۰. خلیفه بن خییاگ: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ج ۲، لا ۲۶۳.
۱۱۱. محمد جاسم حمادی: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، لا ۲۶۳.
- سه‌عدی کوپی مه‌جدهل: ئه‌م سه‌رکرده‌یه‌ی خه‌وارجیش له‌ هۆزی شه‌بیان بوو: (عدنان علی الفراجی: حرکات المعارضة للخلافة الاموية، ط ۱، مطبعة الاشعاع، لا ۵۴۷).
۱۱۲. ابن کبیر: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ج ۱، لا ۲۵.
۱۱۳. ابن خلدون: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ج ۳، لا ۱۶۴.
۱۱۱. لطیفه‌ البکاوی: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، لا ۲، ۹۷.
۱۱۴. هه‌مان سه‌رچاوه، ۲۵۹۷.
۱۱۵. محمد جاسم حمادی: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، لا ۴۶۳.
۱۱۶. خلیفه بن خییاط: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ج ۲، لا ۲۹.
۱۱۷. محمد جاسم حمادی: سه‌رچاوه‌ی پێشوو، لا ۴۶۴.
۱۱۸. هه‌مان سه‌رچاوه، لا ۴۶۴.

۱۱۹. خلیفه بن خیاط: سەرچاوه‌ی پێشوو، ج ۲، لا ۳۷۲.
۱۲۰. ابن کثیر: سەرچاوه‌ی پێشوو، ج ۲، لا ۲۵.
- به‌ستام له‌خه‌وارچه به‌یه‌سیه‌کان بوو، سەرداری هۆزی گه‌وره‌ی په‌بیعه‌ش بوو.
۱۲۱. محمد جاسم حمادی: سەرچاوه‌ی پێشوو، لا ۴۶۷.
۱۲۲. هه‌مان سەرچاوه، لا ۴۶۸.
۱۲۳. لطيفة البكاوي: سەرچاوه‌ی پێشوو، لا ۲۵۹.
۱۲۴. البلاذري: سەرچاوه‌ی پێشوو، ج ۸، لا ۸.
۱۲۵. خلیفه بن خیاط: سەرچاوه‌ی پێشوو، ج ۲، لا ۲۸۱.
۱۲۶. الخريوطي: سەرچاوه‌ی پێشوو، لا ۲، ۵.
۱۲۷. محمد جاسم حمادی: سەرچاوه‌ی پێشوو، لا ۴۷۱.
- * هه‌ندێك له‌ سەرچاوه‌كان ده‌لێن به‌ستام له‌لایه‌ن زوحاك كورژاوه، له‌وانه (): خلیفه بن خیاط: سەرچاوه‌ی پێشوو، لا ۲۸۲).
۱۲۸. محمد جاسم حمادی: سەرچاوه‌ی پێشوو، لا ۵۹.
۱۲۹. زرار صديق توفيق: سەرچاوه‌ی پێشوو، لا ۹۴.
۱۳۰. المسعودي: سەرچاوه‌ی پێشوو، ج ۲، لا ۱۳۵.
۱۳۱. محمد جاسم حمادی: سەرچاوه‌ی پێشوو، لا ۵۹۹.
۱۳۲. هه‌مان سەرچاوه، لا ۵۹۹.
۱۳۳. لطيفة البكاوي: سەرچاوه‌ی پێشوو، لا ۲۵۸.
۱۳۴. احمد شلبي: التاريخ الاسلامي والحضارة الاسلامية، ۱، مكتبة النهضة، القاهرة، ۱۹۶۱، لا ۲۹.
- * زوحاك له‌بنه‌ماله‌ی په‌بیعه‌یه‌و ناوی ته‌واوی بریتیه‌ی له‌ زوحاکی کوپی په‌زیدی کوپی قه‌یسی کوپی عه‌وری کوپی حسینی کوپی عه‌بدوللایه‌ له‌ته‌وه‌ی سه‌عه‌به‌ () محمد جاسم حمادی: سەرچاوه‌ی پێشوو، لا ۴۷۲).
۱۳۵. هه‌مان سەرچاوه، لا ۴۷۲.
۱۳۶. عبد اللطيف عوده واخرون: مختصر تاريخ الاسلام، لا ۸۷.
۱۳۷. البلاذري: سەرچاوه‌ی پێشوو، ج ۸، لا ۸.
۱۳۸. الطبري: سەرچاوه‌ی پێشوو، ج ۹، لا ۵۷.
۱۳۹. هه‌مان سەرچاوه، ج ۹، لا ۵۷.
۱۴۰. محمد جاسم حمادی: سەرچاوه‌ی پێشوو، لا ۴۷۴.
۱۴۱. عبد اللطيف عوده واخرون: سەرچاوه‌ی پێشوو، لا ۷۸.
۱۴۲. نيكيتا ايليسيف: سەرچاوه‌ی پێشوو، لا ۱۸۵.

۱۴۳. الطبری: سەرچاوه‌ی پیشوو، ج ۹، لا ۵۷.
۱۴۴. ابن خلدون: سەرچاوه‌ی پیشوو، ج ۲، لا ۱۶۵.
۱۴۵. ابن الاثیر: سەرچاوه‌ی پیشوو، ج ۵، لا ۳۴۹.
۱۴۶. الطبری: سەرچاوه‌ی پیشوو، ج ۷، لا ۳۱۷.
۱۴۷. محمد جاسم حمادی: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۴۷۵.
۱۴۸. لطیفه البکاوئ: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۲۶۱.
۱۴۹. خلیفه بن خیاط: سەرچاوه‌ی پیشوو، ج ۲، لا ۳۵۸.
۱۵۰. هه‌مان سەرچاوه، ج ۲، لا ۴، ۴.
۱۵۱. ئارشناک: هه‌مان سەرچاوه، ۵۲.
۱۵۲. الطبری: سەرچاوه‌ی پیشوو، ج ۹، لا ۵۷.
۱۵۳. البلاذری: سەرچاوه‌ی پیشوو، ج ۸، لا ۹.
۱۵۴. لطیفه البکاوئ: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۲۶۵.
۱۵۵. فائزه محمد عزت: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۱۱۷.
۱۵۶. هه‌مان سەرچاوه، لا ۱۱۷.
۱۵۷. محمد جاسم حمادی: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۵۰۵.
۱۵۸. لطیفه البکاوئ: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۲۶۸.
۱۵۹. نیکیتا ایلیسیف: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۱۸۵.
۱۶۰. لطیفه البکاوئ: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۲۶۸.
۱۶۱. احمد میرزا: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۱۲۱.
۱۶۲. محمد جاسم حمادی: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۴۵۹.
۱۶۳. هه‌مان سەرچاوه، لا ۴۶۲.
۱۶۴. ابن حوقل: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۲، ۳.
۱۶۵. احمد میرزا: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۱۲۱.
۱۶۶. الطبری: سەرچاوه‌ی پیشوو، ج ۹، لا ۸۳.
۱۶۷. ابن الاثیر: سەرچاوه‌ی پیشوو، ج ۴، لا ۲۹۸.
۱۶۸. فائزه محمد عزت: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۱۱۸.
۱۶۹. الازدی: تاریخ الموصل، تحقیق د. علی حبیبه، دارالتحریر، القاهرة، ۱۹۶۷، لا ۷۲.
۱۷۰. الطبری: سەرچاوه‌ی پیشوو، ج ۹، لا ۸۲.
۱۷۱. محمد جاسم حمادی: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۱۱۸.
۱۷۲. الازدی: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۷۴.
۱۷۳. ابن الاثیر: سەرچاوه‌ی پیشوو، ج ۱، لا ۲۹.
۱۷۴. هه‌مان سەرچاوه، ج ۱، لا ۲.

۱۷۵. الطبری: سەرچاوه‌ی پیشوو، ج ۹، لا ۸۲.
۱۷۶. خلیفه بن خیاک: سەرچاوه‌ی پیشوو، ج ۲، لا ۲۹.
۱۷۷. الطبری: سەرچاوه‌ی پیشوو، ج ۹، لا ۸۳.
۱۷۸. فائزه محمد عزت: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۱۸.
۱۷۹. الازدی: سترضاوقی پیشوو، لا ۷۴-۷۵.
۱۸۰. فاروق عمر: گبیعه الدوله العباسیه، گ ۱، بیروت، ۱۹۷، لا ۱۸۲.
۱۸۱. زرار صدیق زرار: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۹۳.
۱۸۲. هه‌مان سەرچاوه، لا ۹۴.
۱۸۳. حسام الدین علی غالب النقشبندی: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۴۶.
۱۸۴. زرار صدیق توفیق: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۹۴.
۱۸۵. المسمودی: سەرچاوه‌ی پیشوو، ج ۲، لا ۱۳۵.
۱۸۶. عبدالله حماد: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۴۲.
۱۸۷. صائب عبدالحمید: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۷۳۲.
۱۸۸. مصلح مسته‌فا جه‌لالی: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۱۳۰.
۱۸۹. هه‌مان سەرچاوه، لا ۱۳۱.
۱۹۰. عزیز العفقه: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۱۶۳.
۱۹۱. هه‌مان سەرچاوه، لا ۱۶۳.
۱۹۲. نیکیتا ایلیسیف: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۱۹۱.
۱۹۳. هه‌مان سەرچاوه، لا ۱۹۲.
۱۹۴. عبد الحسین زرین کوب: نووین سکوت، لا ۱، ۲.
۱۹۵. نیکیتا ایلیسیف: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۱۹۱.
۱۹۶. ئارشناک بولادیان: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۵۳.
۱۹۷. محمد جاسم حمادی: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۵۹۹.
۱۹۸. زرار صدیق توفیق: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۹۵.
۱۹۹. محمد جاسم حمادی: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۵۹۹.
۲۰۰. هه‌مان سەرچاوه، لا ۵۲۹.
۲۰۱. هه‌مان سەرچاوه، لا ۵۲۰.
۲۰۲. هه‌مان سەرچاوه، لا ۵۳۱.
۲۰۳. هه‌مان سەرچاوه، لا ۵۲۰.
۲۰۴. نایف معروف: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۱۸۳.
۲۰۵. عبد الحسین زرین کوب: سەرچاوه‌ی پیشوو، لا ۱۸۳.

ليستی سه‌چاوه‌کان

یه‌که م سه‌چاوه په‌سه‌نه‌کان

قورثانی پیروڅ:

۱. ابن الاثير: عزالدین ابوالحسن علی بن ابی‌الکرم الشیبانی (ت ۵۰۶۳ / ۱۲۳ م).
۲. الکامل فی‌التاریخ، دار احیا التراث العربی، ط۱، تحقیق المكتبة التراث، بیروت لبنان، ۱۴، ۸ / ۱۹۸۹ م.
۳. الازدی: ابو زکریا بن محمد بن ایاس (ت ۵۳۳۴ / ۹۴۵ م).
۴. تاریخ الموصل، تحقیق الدكتور علی حبیب، دار التحریر، القاهرة، ۱۹۸۷.
۵. الاسفراینی: ابو المظفر (ت ۴۷۱ / ۱، ۷۸).
۶. التبصیر فی‌الدین، تحقیق زاهد بن الحسن الکوثری، مكتبة الخانجي، مصر ۱۹۵۵.
۷. الاصطخری: ابو اسحاق محمد بن ابراهیم الفارسی (ت ۳۴۱ / ۹۵۲ م).
۸. المسالك والممالك، تحقیق محمد جابر عبد‌العال الحسینی، دار الصادر بیروت، ۱۹۶۱ م.
۹. البخاری: ابو عبدالله محمد بن اسماعیل (ت ۲۵۶ / ۸۷ م).
۱۰. صحیح البخاری، شرح ابن‌الحجر، بغداد، ۱۹۸۶.
۱۱. البدلیسی الامیر شرفخان (۵۰۰۱ / ۱۵۹۶).
۱۲. شرفنامه، وقرطی‌رانی ه‌ذارى موکریانى، نجف، ۱۹۷۳.
۱۳. البغدادی: عبدالقاهر بن طاهر (ت ۴۲۹ / ۱، ۳۷ م).
۱۴. الفرق بین الفرق، ط۲، بیروت، ۱۹۷۷.
۱۵. البلاذری: ابوالعباس بن یحیی بن جابر (ت ۲۷۹، ۸۹۲ م).
۱۶. انساب الاشراف.

١٧. فتوح البلدان، مراجعة والتعليق، رضوان محمد، دارالكتب العلمية، بيروت، ١٩٧٨.

١٨. ابن تيمية: شيخ الاسلام تقى الدين احمد بن تيمية الرانى (ت ٥٧٢٨هـ).

١٩. الوصية الكبرى، تحقيق على حسن على.

٢٠. ابن الجوزى: جمال الدين ابن الفرغ عبدالرحمن البغدادي.

٢١. تبليس ابليس، مطبعة اوفيسست الوسام، بغداد، ١٩٨٣.

٢٢. ابن حوقل: ابو القاسم محمد بن على النصيبى (ت ٣٦٧هـ / ٩٧٨م).

٢٣. صورة الارض، دار مكتبة الحياة، بيروت، ١٩٧٩.

٢٤. ابن خلدون: عبدالرحمن بن محمد المغربي (٨٠٨، ٨٠٨، ١٤م).

٢٥. المقدمة، دار الكتاب المصرى، والكتاب البنانى، القاهرة، بيروت، ١٩٩٩.

٢٦. تاريخ ابن خلدون، المعروف ب _ العبر والديوان المبتدا والخبر، مؤسسة جمال للطباعة والنشر، بيروت لبنان، ١٩٧٨.

٢٧. ابن خياط: ابو عمر خليفة بن خياط بن ابى هويبر قو (٢٤هـ / ٨٥٤م).

٢٨. تاريخ خليفة بن خياط، تحقيق اكرم ضيا العمرى، ط٢، دار القلم، ١٩٧٧.

٢٩. الدينورى : ابو حنيفة احمد بن داود _ ت ٢٨٢ / ٨٩٥م).

٣٠. اخبار الطوال، تحقيق عبد المنعم، ط١، دار الاحيا الكتب العربية، القاهرة، ١٩٩٦.

٣١. الزمخشري: الامام جار الله محمود بن عمر ابو القاسم (ت ٥٣٨هـ).

٣٢. الفائق فى غريب الحديث، دار الاحيا الكتب العربية، القاهرة، بدون التاريخ.

٣٣. السيوطى: جلال الدين عبد الرحمن، (ت ٩١١هـ / ١٥٠٥م).

٣٤. تاريخ الخلفاء، تحقيق شيخ قاسم الشماعى، الرفاعى، ط١، دارالقلم، بيروت لبنان، ١٩٨٦.

٣٥. الشهرستانى: ابو الفتح محمد بن عبد الكريم، (٤٨٥هـ / ١١٥٣م).

٣٦. الملل والنحل، ط٧، بيروت، ١٩٩٨.

٣٧. الطبرى: ابى جعفر محمد بن جرير الطبرى (ت ٣١هـ / ٩٢م)

٣٨. تاريخ الرسل والملوك، تحقيق ابو الفضل ابراهيم، ط٢، دار المعارف، القاهرة، ١٩٦٩.
٣٩. ابن العربي: القاضي ابو بكر بن العربي محمد بن عبدالله.
٤٠. العواصم من القواصم، تحقيق محمد الدين الخطيب، بيروت، ١٩٧٨.
٤١. ابن الفقيه: ابو بكر احمد بن ابراهيم الهمداني (ت ٥٢٩ / ٩٠٢ م).
٤٢. مختصر كتاب البلدان، مطبعة بريل، ليدن.
٤٣. ابن قتيبة: زكريا بن محمد بن محمود، (ت ٦٨٢ هـ).
٤٤. الامامة والسياسة، ط٣، مطبعة مسطفي البابي، ١٩٦٣ م.
٤٥. القزويني: زكريا بن محمد بن محمود (ت ٦٨٢ / ١٢٨٣ م).
٤٦. اثار البلاد واخبار العباد، دار الصاد بيروت، ١٩٦٠ م.
٤٧. ابن كثير: عماد الدين ابو الفدا اسماعيل (٥٧٧٤ / ١٣٧٣ م).
٤٨. البداية والنهاية في التاريخ، ط١، دار المعرف، بيروت، ١٩٦٦.
٤٩. المسعودي: ابو الحسن علي بن حسين بن علي (ت ٣٤٦ هـ / ٩٥٦ م).
٥٠. مروج الذهب ومعادن الجوهر، مطبعة دار الاندلس بيروت.
٥١. مسلم بن الحاج القشيري.
٥٢. الجامع الصحيح (صحيح المسلم).
٥٣. ياقوت الحموي: شهاب الدين بن عبد الله الرومي بغدادى (ت ٦٢٦ هـ / ١٢٢٨ م).
٥٤. معجم البلدان، دار صادر بيروت، (دون تاريخ).
٥٥. اليعقوبى احمد بن ابى يعقوب (ت ٢٩٢ هـ / ٩٠٤ م).
٥٦. تاريخ اليعقوبى، دار صادر بيروت، ١٩٦٠.
٥٧. العسلانى: احمد بن علي بن محمد بن الكتانى العسلانى معروف بابن حجر.
٥٨. صحيح البخارى: شرح فتح البارى، دار الفكر، بيروت، ٢٠٠٢...

- دوهم : سه رچاوه عه ره بيه نوښه كان.
۵۹. ابراهيم حركات.
۶۰. ۳۳. المجتمع الاسلامي والسلطة في العصر الوسيط، دار البيضاء، ۱۹۹۸.
۶۱. احمد امين.
۶۲. ۳۴. فجر الاسلام، بحث عن حياة العقلية في صدر الاسلام الى اخر الدولة الاموية، بيروت، ۱۹۶۹.
۶۳. احمد ميرزا.
۶۴. غري اقليم الجبال في صدر الاسلام، رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة صلاح الدين، ۱۹۹۴.
۶۵. احمد شلبي.
۶۶. التاريخ الاسلامي والحضارة الاسلامية، القاهرة، ۱۹۷۵.
۶۷. بروكلمان: كارل.
۶۸. تاريخ الشعوب الاسلامية، ط۲، بيروت، ۱۹۷۹.
۶۹. بندلي جوزي.
۷۰. من تاريخ الحركات الاسلامية في الاسلام، دار الروائع، بيروت لبنان، دون تاريخ.
۷۱. تقى الدباغ.
۷۲. الفكر الديني القديم، ط۱، بغداد، ۱۹۹۰.
۷۳. جمال رشيد احمد (الدكتور) ز
۷۴. تاريخ الكرد القديم، دار الحكمة للطباعة والنشر، اربيا، ۱۹۰۰.
۷۵. حسن ابراهيم حسن.
۷۶. تاريخ الاسلام السياسي والديني والثقافي والاجتماعي. دار الجبل، بيروت، ۱۹۹۶.
۷۷. حسين الشاكري.
۷۸. نشوء المذاهب والفرق الاسلامية، ط۱، ايران، ۱۴۱۸هـ.
۷۹. عبد الجواد ياسين.
۸۰. السلطة في الاسلام، ۱۹۸۸، بيروت.
۸۱. الخالدي: صلاح عبدالفتاح.
۸۲. ختليفه كاني راشدين لقنيوان جيتشينبونء شتعيد بون، وقرطيراني فاتح ستناوي، هتولير، ۲۰۰۲.

٨٣. الخربوطلي: على حسن.
٨٤. تاريخ العراق فى ظل حكم الاموى، ط٢، مصر، ١٩٥٩.
٨٥. غروب الخلافة الاسلامية، بيروت، ١٩٧٨.
٨٦. عشرة ثورات فى الاسلام، بيروت، ١٩٨٧.
٨٧. خالد عبد المنعم.
٨٨. ظهور الخوارج، موسوعة العراق الحديث، بغداد، ١٩٨١.
٨٩. الديوضى: سعيد.
٩٠. تاريخ الموصل، بغداد، ١٩٨٢.
٩١. اليزيدية، دار الكتب الموصل.
٩٢. زرار صديق توفيق.
٩٣. الكرد فى العصر العباسى، رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة صلاح الدين، ١٩٩٤.
٩٤. زبير بيلال اسماعيل.
٩٥. الاكراد فى كتب البلدانين ورحالة المسلمين، اربيل، ١٩٨٩.
٩٦. سيد فطب.
٩٧. الخطاب والايديولوجيا، ط١، دار الطليعة، بيروت، ١٩٨٧.
٩٨. السلطان : عبد الماجود احمد.
٩٩. الموصل فى العهدين الراشدى والاموى، رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة موصل، ١٩٨٥.
١٠٠. صبحى صالح.
١٠١. النظم الاسلامية، ط٢، لبنان، ١٩٩٢.
١٠٢. صائب عبد الحميد.
١٠٣. تاريخ الاسلامى السياسى والثقافى والسياسى مسار الاسلام بعد الرسول، ط٢، ١٩٩٨.
- عبد المنعم الحسنى.
١٠٤. الفرق والجماعات والمذاهب والاحزاب والحركات الاسلامية، بيروت، ١٩٨٩.
- عبد المنعم المغنى.
١٠٥. موسوعة الفرق والجماعات، بيروت، ١٩٨٩.
- عبدالعزیز الدورى.
١٠٦. مقدمة تاريخ صدر الاسلام، بغداد. ١٩٤٩.

١٠٧. الجزور التاريخية للشعبوية.
- عبدالطيف الطيباوى.
١٠٨. محاضرات فى تاريخ العرب والاسلام.
- عزيز العظمة.
١٠٩. ابن خلدون، ط١، مطبعة التراث، ٢....
- على الوردى.
١١٠. منطق ابن خلدون، ط١، قم، ١٩٩٧.
- عمر ابو نصر.
١١١. الخوارج فى الاسلام، بيروت، ١٩٥٦.
- فائزة محمد عزت.
١١٢. الكرد فى اقليم الجزية وشهرزور فى صدر الاسلام. رسالة غير منشورة، جامعة صلاح الدين، ١٩٩١.
- فاروق عمر.
١١٣. تاريخ الخليج العربى فى عصور الاسلامية^٢
١١٤. طبيعة الدولة العباسية.
- عدنان على الخراجى.
١١٥. حركات المعارضة للخلافة الاموية، ط١، بغداد.
- كوثر اسماعيل حسن.
١١٦. الحياة الاقتصادية والاجتماعية فى اقليم اذربايجان واران خلال القرنين الرابع والخامس الهجريين، جامعة صلاح الدين، ٢٠٠٢.
- لبيد ابراهيم احمد.
١١٧. عصر النبوة والخلافة الراشدة، ط٢، ١٩٨٧.
- لطيفة البكاوى.
١١٨. حركة الخوارج نشاتها وتطورها الى نهاية العصر الاموى، ط١، بيروت، ١٠٠٢.
- لويس غدريه وج. قنواى.
١١٩. فلسفة الفكر الدينى بين الاسلام والمسيحية.
- محمد امين نكى.
١٢٠. تاريخ السليمانية وانحائها.
- محمد جاسم حمادى.

١٢١. الجزيرة الفراتية والموصل دراسة فى تاريخ السياسى والادارى، بغداد، ١٩٧٧. محمد صادق العرجون.
١٢٢. عثمان بن عفان، ط٢، دار النهضة، ١٩٨٩. محمد الطحان.
١٢٣. تيسير المصطلح الحديث، الكويت، ١٩٨٦. محمد عمارة.
١٢٤. الخلافة ونشأة الاحزاب الاسلامية، بغداد، ١٩٨٤. محمد عبد الرحمان مرحبا.
١٢٦. من الفلسفة اليونانية الى الفلسفة الاسلامية، ط٢، بيروت، ١٩٨٣. محمد على ابوريان.
١٢٧. تاريخ الفكر الفلسفى فى الاسلام، ط٢، بيروت، ١٩٨٩. محمد عبدالله عودة وآخرون.
١٢٨. مختصر التاريخ الاسلامى، ط١، عمان، ١٩٨٩. محمد محمد صالح.
١٢٩. تاريخ اوربا عصر النهضة وحتى الثورة فرنسية، بغداد، ١٩٨١. محمد نصر مهنا.
١٣٠. علم السياسة، ط٢، القاهرة، ١٩٨٩. مطاع الصفدى.
١٣١. استراتيجية التسمية، دارالبيان، بغداد، ١٩٨٦. نايف معروف.
١٣٢. الخوارج فى عهد الاموى نشاتهم وتاريخهم عقائدهم ادبهم، ط٤، بيروت، ١٩٩٤. النقشبندى: حسام الدين على غالب النقشبندى.
١٣٣. الكرد فى الدينور وشهرزور، خلال قرنين الرابع والخامس، جامعة بغداد، ١٩٨٥. نورى جعفر.
١٣٤. الصراع بين الامويين ومبادئ الاسلام. نيكيثا ايليسيف.
١٣٥. الشرق الاسلامى فى عصر الوسيط.
١٣٦. دائرة المعارف الاسلامية، ط٢، القاهرة، ١٩٦٩. مادة شهرزور، مج ١٣، مينورسكى.

سەرچاوه کوردی و فارسیه‌کان

- ئارشناک پۆلادیان.
۸۸. کورد له سەرچاوه عه‌ره‌بیه‌کاندا، و، ئاواد عوبێد، هه‌ولێر. هه‌سەن ئه‌رفه‌ع.
۸۹. کورده‌کان، وه‌رگێترانی سهردار موچه‌مه‌د، سلیمانی، ۲۰۰۰.
- حسن پیر نیا واقبال اشتیانی.
۹۰. تاریخ ایران از آغاز تا انقراض ساسانیان، جلد اول، چاپ دوم، تهران. پتبین ره‌سول ابراهیم.
۹۱. سیستهمی سیاسی و ه‌زروه‌لسه‌فه‌ی سیاسی، چاپی یه‌که‌م، سه‌رده‌م، ۲۰۰۲.
- ره‌شاد میران.
۹۲. ره‌وشی ئایینی و نه‌ته‌وه‌ی له‌ کوردستان. سه‌ره‌نگ به‌بدولواحد.
۹۳. کوردو نیشتمان‌ه‌که‌یان. شوان عوسمان مسته‌فا.
۹۴. کوردستان و پرۆسه‌ی به‌ئیسلا‌م‌کردنی کورد. عبد‌الحسین زرین‌کوب.
۹۵. دو‌قرن سکوت، سرگ‌زشت حو‌ادث و‌ا‌وض‌اع ایران، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۸.
- عه‌تا قه‌ره‌داخی.
۹۶. کاریگه‌ری که‌لتوری ئه‌وان له‌سه‌ر کورد، سه‌رده‌م، سلیمانی، ۲۰۰۲.
- فوناد مه‌جید میسری.
۹۷. بیرى ئوسول ئیسلا‌می، چاپی یه‌که‌م، ۲۰۰۲.
- کورت فریشلر.
۹۸. گه‌پ‌انه‌وه‌ی سه‌ره‌تا‌کانی ئیسلا‌م، وه‌رگێترانی حه‌مه‌ی حه‌مه‌ سه‌عید، سلیمانی، ۲۰۰۲.
- محمد ئه‌مین زه‌کی.
۹۹. کوژدو کوردستان، چاپخانه‌ی دار‌السلامی به‌غداد. مخدوم: منصور.

۱۰۰. اهمیت کرد و کردستان در ادوار تاریخ ایران، کتابخانه ملی ایران، چاپ تهران، ۱۳۸۲ هجری قمری.
- ایت الله مردوخ.
۱۰۱. تاریخ کرد کردستان، انتشارات غریقی، تهران، ۱۳۵۱ هجری قمری.
- مصلح مصطفی جلالی.
۱۰۲. شوراته‌کان، مطبعة بغداد، ۱۹۸۶.
- هاشم معروف الحسنی.
۱۰۳. شیعه در برابر معتزله و اشاعره، چاپ سوم، شیراز، ۱۳۷۹ هجری قمری.
- همه‌وه‌ندی: تارق حه‌سه‌ن.
۱۰۴. پوخته‌ی فیهی شهریه‌ت به‌به‌لگه‌ی قورئان و سوننه‌ت.
- هاملتون جب.
۱۰۵. اسلام بررسی تاریخ.
- بورهان محمد نهمین.
۱۰۶. تفسیری ناسان بو تیگه‌یشتنی قورئان، هه‌ولێر، ۲۰۰۲.

چوارەم: گۆنارە عەرەببەکان.

سالم الشریعە.

١,٧ من مشاهیر المفسرین، مجلة الرسالة الاسلامیة، عدد ٢٥٧.

عبدالله حماد.

١٠٨ التفكير والهجرة فی فكر الخوارج، مجلة النهج، العدد، ٢٧، ١٠٠٢.

قحطان عبد الستار الحدیثی.

١٠٩. حركات الخوارج فی خراسان، مجلة الاداب، العدد ٦، ١٩٧٤.

حسام الدین النقشبندی.

١١٠. دیانە الكرد القدیم، گۆناری هەزارمێرد، سلێمانی، ٢٠٠٢.

پێنجەم: گۆنارە کوردیەکان.

بەهمن گامر نەریمان.

١١١. گۆناری ژبا، ژمارە ١، هەولێر-٢٠٠٠.

شوکر مستەفا.

١١٢. بیروباوەڕی کوردەواری، گۆناری پامان، ژمارە ٦٥، هەولێر-١٠٠٢.

عبدالله خلیفە.

١١٣. رەگو پێشەوی توندو تیژی لە ژباانی هاوچەرخی عەرەبیدا، گۆناری پوانگە و پەخنە،

وەرگێڕانی نەجم عەبدوللا، ژمارە ٤-٥، سلێمانی.

محمد جه میل پۆڤ بەیانی.

١١٤. خانەقین لە مێژوودا، گۆناری کۆپی ژانیاری عێراق، ژمارە ١٨-١٩، بەغداد،

١٩٨٨.

کامەران بابا زاده.

١١٥. گۆناری پابوون، ژمارە ٣، سلێمانی، ١٩٩٩.

منتدى اقرأ الثقافي

www.iqra.ahlamontada.com

Kurd and movement of Khawarige

Majid khalil
2010

له بڼه کړاوه کافي خاندي چاپ و بڼه کړدنه دوهي چوار چرا